प्रवेश सं० ४८९९८ विषय: वेद क्रम सं०

नाम तैत्तिरीय प्रातिशाख्य[redacted] ग्रन्थकार

पत्र सं० आत्रेयकृत (त्रिभाष्यरत्न)
१-२२ अपूर्ण

श्लोक सं० पत्राणि १-७२ अक्षर सं० (पंक्ती) २६. पंक्ति सं० (पृष्ठे) ११

आकार ९.८ x ४.४ लिपि दे.ना. आधार का.

लि० लिपिकाल

002131

पी० एस० यू० पी०—ए० एस० सी० ई०—१९५९—५० ००० आ. ७-११

प्राचीन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिभाष्यरत्न

[illegible]

[illegible] २१०४

त्रिभाष्य पत्राणि ७३ सं० ४१

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥श्रीनृसिंहायनमः॥ अविघ्नमस्तु॥ हरिः॥ ॐ॥ शुक्लांबरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजं॥ प्रसन्नवदनं
ध्यायेत्सर्व विघ्नोपशान्तये॥१॥ नत्वियुक्तः प्रणम्यादौ गणेशचरणद्वयं॥ गुरूनपि गिरं देवी मिदं वक्ष्यामि ल
क्षणं॥२॥ व्याख्यानप्रातिशाख्यस्य वीक्ष्य वररुचादिकं॥ कृतं त्रिसाधारत्नाय शास्ते सूरिप्रियं॥३॥
॥ ॥श्लोकयोरनयोरयमर्थः। नत्वियुक्तो दं गणेशचरणद्वयं। गुरून् गिरमपि देवी वाग्देवी मित्यर्थः॥ श्री
तावत्प्रणम्य लक्षणमिदं वक्ष्यामि यल्लक्षणं त्रिसाधारत्ननामकं। सूरिप्रियं विधास्त्रियं तास्मते। की
दृशं लक्षणं प्रातिशाख्यस्य व्याख्यानरूपकं। वररुचादिकं नाष्य ज्ञात्वा दृ[illegible] न्यूनातिरेकपरिहारेण १
कृतं विरचितं। आदिशब्देनात्रेयमाहिषेयौ गृह्येते। अत एव त्रिसाधारत्नमिति नाम्न उपपत्तिः। त्रया
णां ताष्याणां समाहारस्त्रिसाधं तस्य रत्नं भूषणं॥ ॥अथवर्णसमाम्नायः॥ ॥मंगलानंतरारंभ
प्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ इति मंगलाद्यनेकार्थत्वादथशब्दस्यार्थनिर्णयार्थमेकोर्थो निश्चेतव्यः। त
त्र प्रथमं तावन्मंगलार्थत्वमुच्यते। तस्य प्रणवसाधर्म्यात्। तथाहि समावक्षते शिक्षाकाराः। ॐका
रश्चाथ शब्दश्च मंगलादिति कीर्तिताविति। आहो स्विदानंतर्यार्थता। वेदाध्ययनानंतरं लक्षणाद्य

नकुर्यादिति सापेक्षत्वात्। लक्षणस्य पूर्ववेदाधिगमे तत्रापि लक्षणपरीक्षावसरः। अथवाधि
कारार्थोथशब्दः। तथैवेति विनिवर्त्तकाधिकारकावधारकाइति विद्यमानत्वात्॥ ॥अथवर्णस
मानार्थ शब्दः। तथैवेति। ... इति मर्यादायां। आ
साम्नायः॥ ॥ पाठक्रमाधिक्रियत इति सूत्रान्वयः। समित्येकी भावे। आङिति मर्यादायां। म्ना
यइत्यानुपूर्व्येण एकीभूता अकारादयो वर्णाः स्वरत्वादिपर्यवसानाः। आनुपूर्व्येण पूर्वैः शि
क्षैरुपदिष्टाः। तथाहि। अ। आ। आ३। इ। ई। ई३। उ। ऊ। ऊ३। ऋ। ॠ। ॠ३। ऌ। १। एऐओ
औ इति स्वराः षोडश। कखगघङ चछजझञ टठडढण तथदधन पफबभम। इति स्पर्शाः
पंचविंशतिः। यरलव। इति अन्तस्थाः। शषसह। क्ष ष्प इति षडूष्माणः। अनुस्वारश्चेति सूत्रे
णानुस्वार उक्तः। कालविशेषाश्रयत्वात् असौ धर्मित्वानुनासिकधर्मः। विधेर्मध्यस्थनासिक्या
इति शिक्षावचने तु धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयोपपद्यते। अथ विसर्जनीय इति विसर्जनीय
उक्तः। नासिकाविवरणादानुनासिक्यमिति रंगउक्तः। ह्रस्वात्स्वरात्परो लाडमिति लकार उक्तः।
स्पर्शादनुत्तमादिति चत्वारो यमा उक्ताः। रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिरिति स्वरभक्तिरुक्ता।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अनेनक्रमेणयाजुर्वैदिकवर्णानां षष्टिसंख्यासूत्रितएवविस्पष्टाद्रष्टव्या। ननुत्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाःशंभु
मतेमताइतिशिक्षावचनेसतिकथंषष्टिसंख्यानियम्यते। एतल्लौकिकवैदिकसर्ववर्णविषयमितिशिक्षाव
चनेनविरोधः। अत्रकसूत्रैरेतावतांवर्णानामेवोपलंभादेवएवनिर्णयोदर्शितः। वर्णानांसमाम्नायोवर्णस
माम्नायः॥ ॥अथनवादितःसमानाक्षराणि॥ ॥अथेतिसंज्ञाधिकारार्थः। अस्मिन्वर्णसमाम्नायेआ
दितआरभ्यनववर्णाःसमानाक्षरसंज्ञाभवंति। यथा। अआआइइत्यादि। संज्ञायाःप्रयोजनं। दीर्घ
ं समानाक्षरेसवर्णपरइत्यादि। नन्वाद्यन्तामहतीसंज्ञाकिमर्था। शिक्षादिशास्त्रप्रसिद्ध्यनुरोधायेति | श्री: २
ब्रूमः॥ ॥द्वेद्वेसवर्णेह्रस्वदीर्घे॥ ॥तेषुसमानाक्षरेषुद्वेद्वेह्रस्वेद्वेद्वेदीर्घेह्रस्वदीर्घेदीर्घह्रस्वेवा
अक्षरेपरस्परंसवर्णसंज्ञेभवतः। इयमन्वर्थसंज्ञा। सवर्णत्वंनामसादृश्यमुच्यते। तस्मादकारादीनामि
कारादिभिर्नसवर्णसंज्ञाशंका। भिन्नस्थानप्रयत्नत्वादनयोः। संज्ञायाःप्रयोजनं। दीर्घंसमानाक्षरे
सवर्णपरइति। ह्रस्वंचदीर्घंचह्रस्वंचदीर्घं॥ ॥नप्लुतपूर्वं॥ ॥प्लुतपूर्वंसमानाक्षरंसवर्णसंज्ञंनभव
ति। प्लुतमस्मात्पूर्वमितिप्लुतपूर्वं। यथाअग्ना३इइत्यत्रदीर्घंसमानाक्षरेसवर्णपरइत्येकादेशःप्रसक्तः।

तन्नानिष्टः। प्र। अभिहायाच्चैवंसवर्णसंज्ञाप्रतिषेधादिवर्णोकारोयवकाराविति पूर्वस्यैकारस्ययत्वंस्यात्। स
वयकारोलुप्येतेत्सवर्णपूर्वैयिवकप्राविति लुप्यते। यकारेलुप्तेसतिइवर्णपरएकारमित्येकारःप्रसक्तःसो
पिनिषिद्धः। नप्लुतप्रग्रहाविस्वरेनेन तस्मादग्ना३इइत्यादिनिप्रसिध्यन्ति॥ ॥षोडशादितःस्वराः॥ ॥वर्णानां
समाम्नायस्यादितआरभ्यषोडशवर्णाःस्वरसंज्ञाभवंति। अकारादयओकारपर्यन्ताइत्यर्थः। संज्ञायाः
प्रयोजनं। अथस्वरपरोयकारमित्यादि॥ ॥शेषाव्यंजनानि॥ ॥स्वरेभ्यःशेषावर्णराशिर्व्यंजनसंज्ञो
भवतिककारादिस्वरभक्तिपर्यंताइत्यर्थः॥ संज्ञायाःप्रयोजनं॥ व्यंजनस्वरागमिति॥ ॥आद्याःपंचविं
शतिस्पर्शाः॥ ॥व्यंजनेष्वाद्याःपंचविंशतिवर्णास्पर्शसंज्ञाभवंति। ककारादयोमकारान्ताःसंज्ञायाः
प्रयोजनं। स्पर्शःस्पर्शपरः। अथनवादितःसमानाक्षराणि। षोडशादितस्वराइतितत्रआदितइतिवक्त
व्येआद्याइतिशब्दांतरप्रयोगार्थांतरसूचकः। व्यंजनेष्वाद्याः। नतुस्वरेष्वाद्याइतिविज्ञेयं॥ ॥परा
श्चतस्रोंतस्थाः॥ ॥स्पर्शेभ्यःपरेचत्वारोवर्णाअंतस्थासंज्ञाभवंति। संज्ञायाःप्रयोजनं। अंतस्थाप
रश्चसवर्णमनुनासिकमित्यादि॥ ॥परेषडूष्माणः॥ ॥अंतस्थाभ्यःपरेषड्वर्णाऊष्मसंज्ञाभवंति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

संज्ञायाः प्रयोजनं ऊष्मास्वरपर इत्यादि॥ ॥स्पर्शानामानुपूर्व्येण पंच पंच वर्गाः॥ ॥स्पर्शानां मध्ये आनुपू
र्व्येण पंच पंच वर्गसंज्ञा भवंति। कचटतपादयो ङञणनमान्ता इत्यर्थः। संज्ञायाः प्रयोजनं। टवर्गश्चेत् वर्ग
परइति। ॥प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तमाः॥ ॥एकैकस्मिन्वर्गे यथाक्रमेण वर्णाः प्रथमद्वितीयतृ
तीयचतुर्थोत्तमसंज्ञा भवंति। सिद्धेपि संख्यानिमित्तेन नामनि संख्यांतरान्निधानार्थं संख्यांतरं कथयितुं
प्रथमादिसंज्ञाविधानं। ननु कथं ककारादीनामेव प्रथमादिसंज्ञा प्रत्ययार्थं। स्वरांतस्थोष्मप्रत्ययेषु न सं
ख्यासंज्ञाप्रतिषेधार्थं। संज्ञायाः प्रयोजनं। प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयं। तृतीयं स्वरघोषवत्परः। हकाराद् ३
वचतुर्थेषु। नानुत्तम उत्तमपर इत्यादि॥ ॥ऊष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः॥ ॥ऊष्माणश्च विस
र्जनीयश्च प्रथमद्वितीयाश्च अघोषसंज्ञा भवंति। संज्ञायाः प्रयोजनं। अघोषपरस्तस्येत्यादि॥ ॥न ह
कारः॥ ॥न तु वत्स घोषसंज्ञो हकारः। ऊष्मत्वाद् घोषत्वे प्राप्ते तदपवादोयं॥ ॥व्यंजनशेषो घोषवा
न्॥ ॥अघोषेभ्यो व्यंजनशेषो घोषवत्संज्ञो भवति। यद्यप्यूष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीयचतुर्थो पूर्व
जनशेषस्य पारिशेष्यात् घोषवत्त्वं सिद्धं। यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः पश्चाद्देवदत्त इत्युक्ते परः पश्चान्नानीति

सिद्धं। तथापि शास्त्रे संव्यवहारार्थं संज्ञानिर्देशः क्रियते। पारिशेष्यादपि कंठोक्तो विशेषात्। अन्यथा नह
कार इति हकारस्याघोषसंज्ञानिषिद्धा तेनापि हकारो घोषवान् विध्यत्ताबान् तथैव व्यंजनशेषः स्वरा
अपि तथा न चाघोषवंतो नाप्यघोषाः। तथा सति घोषवत्परश्चेति यत्र वक्ष्यति तत्र संदेहः स्यात्। घोषव
त्स्वरो नाम किं परइति तन्मा भूदिति इदं सूत्रमारभ्यते। व्यंजनरूपः शेषः। अत्र सूत्रे वा घपरिहाररूप
एष विशेषो माहिषेयस्ताबितः। संज्ञायाः प्रयोजनं। घोषवत्परश्चेत्यादि॥ ॥आप्रावोपात्यधिप्रतिपरि
विनीत्युपसर्गाः॥ ॥आ। प्र। अव। उप। अति। अधि। प्रति। परि। वि। नि। इत्येते राष्ट्रा उपसर्गसंज्ञा भ
वंति। ननु प्रपरापसमन्ववनिर्दुर्व्याङित्यादि पाणिनीया विशेषेण भवंति। कथमत्र सूत्रकृता निरग
लमुपसर्गा इति शाद्दे न संकुचिताः उच्यते। यजुर्वेदविषय एतावंत एवेति मंतव्यं। तर्हि अपपरावस
मित्ति समुच्चये विशेषपाठः। कथमुपलक्ष्यते। इति पदस्य विधाने तस्य तात्पर्यं। न तूपसर्गसंज्ञा विधा
ने विशेषः पाठः। तस्मान्न केन विधिविरोधः। संज्ञायाः प्रयोजनं उपसर्गनिष्पूर्वेन्निदुरत्तेपदे। इति शाह
प्रकारवाची॥ ॥वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्या॥ ॥कारोत्तरो वर्णो वर्णस्याख्या भवति। यथा। अथ कारे
काराविति। कारशब्द उत्तरो यस्मात् सो कारोत्तरः॥ ॥अकारव्यवेतो व्यंजनानां॥ ॥अकारव्यवहितो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वर्णकारशब्दोत्तरो व्यञ्जनानामाख्या भवति। तकारश्चकारमित्यादि। यथा। अकारेण व्यवहितः अकारव्यवेतः॥
॥ ॥ न विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारनासिक्यानां॥ ॥ विसर्जनीयादीनां वर्णत्वाविशेषात्का
रोत्तरत्वं प्राप्तमनेन निवर्त्यते। न खलु विसर्जनीयादीनां कारोत्तरत्वं भवति। कुतः। सर्वत्र प्रयोगानुपलम्भात्। ननु
यथा वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्येति वर्णशब्दवाच्यस्यैव कारोत्तरत्वं न कारेणाकारमित्यादिना तद्वाचकस्यैव। अन्यथा
वर्णकार इति स्यात्। तद्वद्विसर्जनीयादीनामत्रापि वाच्यग्रहणमेव युक्तं। नान्यथा। तथा सति वाचकपरत्वे यथा वरु
चादिविरचितगुरुहरणमवसाने विसर्जनीयस्याश्रयविरामिनिवेद। नैवं मंस्थाः। वाच्यादीनां केवलानामप्रयो
गादत्र वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया सूत्रसरणिरिति गुरुचरणागमनिका॥ ॥ रेफस्तु रस्य॥ ॥ रस्य तु रेफशब्द
आख्या भवति। यथा रेफोष्मपर इति। रेफस्य व्यञ्जनत्वाविशेषात्प्राप्तं कारोत्तरत्वमकारव्यवेतत्वं च तदुत्तरं
तुशब्दो निवारयति। अन्यत्त्वन्यथा मन्यन्ते। अकारव्यवेतत्वमेवेति तदसाधु। तथा सति कदाचिद्रेफोक्षरताक
दावि कारोत्तरत्वेति विकल्पः स्यात्। यथाऽकारो व्यञ्जनानामिति विधानाद्विकल्पः। तथापि रेफोष्मसंयो
नेन षः पूर्वे त्रिवनीत्यादिनत्ववकारोत्तरत्वमपि विकल्पेन स्यात्कुत्रचित्। तस्मादस्मदुक्त एव युक्तस्तुशब्दा
र्थः॥ ॥ ह्रस्वो वर्णोत्तरस्त्रयाणां॥ ॥ वर्णो ह्रस्वः ह्रस्वदीर्घप्लुतानामाख्या भवति। यथा। इवर्णपर एकार

को॰

मित्यादि। वर्णशब्दोत्तरो यस्मादसौ वर्णोत्तरः॥ ॥ अकारो व्यञ्जनानां॥ ॥ व्यञ्जनानामकार आख्या भवति
यथा। शावच्छपर इत्यादि कारशब्दोत्तरत्वमिदं च विकल्प्यते। समुच्चये चकारव्यवेतो व्यञ्जनानामिति व्य
र्थः स्यात्। ननु तर्हि कारोत्तरता किमर्था। तदानीमपि स्वरूपेण अकारलाभात्। सत्व आख्यातवत्। सत्सं।
शिक्षादिशास्त्रप्रसिद्धसंकेतानुसारेणेति परिहारः। अपरे तु संगिरन्ते। अकारः सर्वस्वरान्तस्य व्यञ्जनस्या
हक इति। यथा। ननः क्षेमो। घनाघनः क्षोभणः। उक्थशासः क्षामित्यादि। नक्षपर इति निषेधस्योदाहरणं
स्यादिति। तदसारं। कुतः। वाघोषपूर्वस्तष्टमिति षपूर्वत्वात्तकारस्य ट्लेह्वते इवे ह्वेति स्यात्। तत्रानिष्टं
किंच। यवन ह्रस्वरपरेष्विति सत्र स्वरपरशब्दो व्यर्थः स्यात्। त्वन्मते सर्वस्वरान्तस्य स्वीकारान्नियमात्। न
स्मादनुपपन्नमेव तन्मतं तन्मते। किंतु वर्णमात्रस्याख्या॥ ॥ ग्रहणस्य च॥ ॥ लक्ष्यनिमित्तयग्रहणा
मित्युच्यते। ग्रहणमिति ग्रहणं। ग्रह्यते अनेनेति निमित्तमपि ग्रहणं। पदैकदेशः प्रातिपदिकमित्येवमादि
चकारः पूर्वसूत्रेभ्यमकारमाकर्षति। ग्रहणस्य प्रातिपदिकस्य सर्वावस्थस्य अकार आख्या भवति। यथा
किं शील किं शीलेति किं शीलशब्दो लक्ष्यं। उदाहरणं यथा किं शील्यश्च तु थः। किं शीलाय च
क्षयणाय च। ओष्ठ्येवः परो लुप्यत इति तु निमित्तं। यथा। स्वाहा छात्र्याः त्वयामभघरेणाष्ठेन॥ ॥ अका

रआगमविकारिलोपिनां॥ ॥आगमादीनामः कारआख्यानवति। अः कारइतिप्रथमायिनतोरूपलक्ष्
र्णं। आगमस्ययथा। अथनकारेणाकारं। लोपिनोयथा। तिष्ठत्येकयासपूर्वः इत्येकवचनानि। लपरोलका
रमितिद्विवचनं। आनुपूर्व्यान्नासिक्याइतिबहुवचनं। आगमश्चविकारीचलोपीच आगमविकारिलो
पिनः। तेषां॥ ॥ग्रहणंवा॥ ॥तेषामागमादीनां क्वचिद्ग्रहणंवाभवति। अःकारेणविनाशं। तैतात्पर्यं। आग ६
मस्ययथा। आदिरण्हतिरित्यादि। विकारिणो। यथाह न्यादथमानवेत्यादि। लोपिनोयथा। एषसस्येत्यादि।
॥ ॥आसन्नंसंदेहे॥ ॥संदेहेसतिआसन्नंवर्णंपदंवाग्रहणीयात्। स्वयमातृण्णांचविकर्णीचोत्तमे ५
इत्यत्रयकारद्वयसंदेहात् प्रग्रहनिमित्तत्वेनकतमेघोपादानेकर्त्तव्यमितिसंदेहेप्यदासन्नंकार्यंसाप्तसादे
वस्वीकर्त्तव्यं। वेत्तमेइतिसर्वत्र। वर्णस्ययथा। आष्टघ्नतीत्यादि॥ ॥अनेकस्यापि॥ ॥संदेहेअनेकस्यप
दस्यवर्णस्यवाग्रहणंभवति। अपिशब्दः संदेहइत्यन्वादिशति। तिष्ठत्येकयासपूर्वः इत्येकादेइत्यादि॥ ॥प्रथ
मोवर्गोत्तरोवर्गाख्या॥ ॥वर्गशब्दोत्तरः प्रथमः स्वर्गस्याख्याभवति। टवर्गश्चतवर्गपरइतिवर्गशब्दउत्तरो
यस्मादसौवर्गोत्तरः॥ ॥अर्थविकारस्य॥ ॥अतितिशब्दोविकारस्याख्याभवति। अतितिद्वितीयाविसर्जनीयः
लक्षणं। यथा। प्रथमपूर्वोहकारश्चतुर्थं। अथनकारेणाकारं॥ ॥पूर्वइतिपूर्वः॥ ॥यः पूर्वशब्देननिर्दिष्टः

तत्रैवस्वेनरूपेणोपलक्षितोज्ञातव्यः। नतुरूपसामान्यादन्यासिन्नदेशस्थः। यथा। द्यावापृथिवीपूर्वश्चेतिप्रग्रहो
भवतीतिवक्ष्यति। पूर्वत्वाद्यावती द्यावापृथिवीमहिचेतियवतीशब्दः प्रग्रहः। यावतीवैपृथिवीतितुनस्यात् प्रग्रहः
॥ ॥परइत्युत्तरः॥ ॥यः परइत्यनेनविशेष्यतेसोपितत्रैवस्वेनरूपेणप्रत्येतव्यः। यथा। द्विपरश्चेतिप्रग्रहोभवत
तिवक्ष्यति। परत्वाद्वेजायेविंदत इत्यत्रजायेइतिप्रग्रहः। योनिरसिजायएदीत्यत्रनप्रग्रहः॥ ॥ऋकार
लकारौ ह्रस्वौ॥ ॥ऋकारश्चलृकारश्चह्रस्वसंज्ञौभवतः। ऋतवोवै। अक्लृप्तस्यक्लृप्त्यै॥ ॥अकारश्च॥
अकारश्चह्रस्वसंज्ञोभवति। चकारोह्रस्वत्वमन्वादिशति। यथाअयपुरइति॥ ॥तेनचसमानकालः स्वरः॥
तेनअकारेणयस्तुल्यकालः स्वरः सच ह्रस्वोभवति। अत्रापिचकारोह्रस्वादेशकः। इकारउकारश्चेत्यर्थः। सं
ध्यक्षराणांसमानकालत्वाभावात्। यथा। इषेत्वा। उपप्रयंतः। अत्राह। अकारोह्रस्वस्तेनचसमानकालः स्वरइ
त्यारब्धव्यं। ऋकारलृकारौह्रस्वावितितुनारब्धव्यं। एवमारभ्यमाणेपुनरुक्ततयागौरवंभवेदितिउच्यते। न
रब्धव्यमेवैतत्। कुतः। ऋकारलृकारयोरंतरारेफलकारौस्तः। तत्सत्त्वेनतादनयोः कालव्यतिकरःस्यात्
ह्रस्वत्वंगम्येततस्मात्कादित्येवमारभ्यते। ऋकारलृकाराविति॥ ॥अनुस्वारश्च॥ ॥सचखल्वनुस्वारश्चह्रस्व
संज्ञः। यथा। तांह्रस्ते। चकारोह्रस्वान्वाकर्षकः। अनुस्वारस्वरभक्तिश्चेतिस्वरप्रसंगत्वविधानात्। अनुस्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रस्य व्यंजनत्वं। तथासति ह्रस्वार्धकाल व्यंजनमित्यत्रार्धमात्रत्वं प्राप्तं तन्माभूदिति ह्रस्वत्वं विधीयते। ह्रस्वस
ंज्ञायाः प्रयोजनं। विसर्गे ह्रस्वं व्यंजनपर इति॥ ॥द्विस्तावान्दीर्घः॥ ॥तावानिति प्रकृतो ह्रस्व उच्यते। द्विरिति
रूपः। तावान् ह्रस्वो दीर्घसंज्ञो भवति इति सूत्रयोजना। तात्पर्यं तु ह्रस्वाद्द्विगुणकालस्वरो दीर्घसंज्ञो भवति। सं
ज्ञायाः प्रयोजनं। दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर इत्यादि॥ ॥त्रिः प्लुतः॥ ॥अत्रापि ह्रस्वोनुवर्तते। सान्निध्यार्थं।
त्रिरिति त्रिरूपः त्रिरूपो ह्रस्वः प्लुतसंज्ञो भवतीति। तात्पर्यं त्वत्रापि क्रमः। ह्रस्वात्त्रिगुणकालस्वरः प्लुतसं
ज्ञो भवति इति संज्ञायाः प्रयोजनं। न प्लुतप्रगृह्याश्चेति॥ ॥ह्रस्वार्धकालं व्यंजनं॥ ॥व्यंजनं ह्रस्वार्धका
लं भवति। न तु व्यंजनमिति संज्ञा। अन्यथा व्यंजनकालश्च स्वरस्य मात्राधिक इति कालशब्दस्य पौनरुक्त्यापत्तेः
यथा। वाक्। ह्रस्वस्यार्धं ह्रस्वार्धं ह्रस्वार्धपरिमाणकालो यस्य तत्तथोक्तं॥ ॥उच्चैरुदात्तः॥ ॥आयामो
दारुण्यमिति लक्षणलक्षितः स्वर उदात्त उच्यते। यथा। स इति। संज्ञायाः प्रयोजनं। उदात्तात्स्वरोनुदात्तः स्व
रितमिति॥ ॥नीचैरनुदात्तः॥ ॥अन्ववसर्गसूचलक्षितः स्वरोनुदात्त उच्यते। यथा। अवद्नां। संज्ञायाः
प्रयोजनं। अनुदात्तो नित्यमिति॥ ॥समाहारः स्वरितः॥ ॥तयोरुदात्तानुदात्तयोर्यः समाहारः स स्वरित
इत्युच्यते। यथा तेवुवश्। समाह्रियत इति समाहारः। तयोर्मिलनजन्यः स्वर इत्यर्थः। स्वरितस्वरूपविधिरयमु

परिष्टात्तु तत्र तत्र स्वरितो लक्ष्यते। यथा उदात्तात्परोनुदात्तः स्वरितः। उदात्तयोश्च परोनुदात्तः स्वरितः। तस्मिन्नतु
न्नेपूर्वोदात्तः स्वरितः। इत्यादि॥ ॥तस्यादित उच्चैस्तरामुदात्तादनंतरे यावदर्धं ह्रस्वस्य॥ ॥उदात्तादनंतरे
यः स्वरः स्वर्यते तस्यादिस्तावदुच्चैस्तरामुदात्ततरो भवति यावद्ध्रस्वस्यार्धं। यथा। स इध्यानः॥ ॥उदात्त
समः शेषः॥ ॥ह्रस्वार्धकालाच्छेष उदात्तसमो भवति। न तूदात्त एव। समत्वादप्रयोगात् किंचिन्न्यूनत्वं प्र
तीयते। अन्यथा स्वरितत्वाभावात्। पूर्वोक्तमेवोदाहरणं॥ ॥सव्यंजनोपि॥ ॥केवलस्यायं विधिः परस्तात्
क्रः। इदानीं व्यंजनसहितत्वेपि स्वरितस्य तथात्वमुच्यते। सव्यंजनोपि स्वरित उदात्तानंतरो न्यो वा मुख्या विधि
र्भवति। अपिशब्दः स्वरितमाकर्षति। यथा। सखित्स्यावरिवः। तिष्यः॥ ॥अनंतरो वा नीचैस्तरां॥ ॥तस्य
स्वरितस्य ह्रस्वार्धकालाच्छेषो नीचैस्तरामनुदात्ततरो भवति। अनंतरः शेष इत्यर्थः। तदेवोदाहरणं॥
अनुदात्तसमो वा॥ ॥तस्य स्वरितस्य शेष एव शेषः अनुदात्तसमो भवति॥ ॥आदिरस्योदात्तसमः शे
षोनुदात्तसम इत्याचार्याः॥ ॥तस्यैव स्वरितस्यादि ह्रस्वार्धकाल उदात्तसमो भवति। शेषस्त्वनुदात्तस
मो भवति। शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते। यथा। सखित्स्यावरिवः। तस्यादिरित्यास्यदिति भिन्न
कल्प्यत्वात्सूत्रमेतदेवेष्टं। प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः। तैरो व्यंजनपादवृत्तयोरिति लक्षणानुकूल्य
त्रा। नतूपरितनमपि सूत्रमिष्टं। एतल्लक्षणप्रातिकूल्यादिव॥ ॥सर्वः प्रणव इत्येके॥ ॥प्रणवशब्दः स्वरित

Indira Gandhi National Centre for the Arts

परिशिष्टानुतत्रतत्रस्वरितोलक्ष्यते। यथाउदात्तात्परोनुदात्तःस्वरितः। उदात्तयोश्चपरोनुदात्तःस्वरितः। तस्मिन्नुदा
त्तपूर्वमुदात्तस्वरितः इत्यादि॥ ॥तस्यादितउदात्तंस्वरार्धमात्रं वा अर्धह्रस्वस्य॥ ॥उदात्तादनन्तरं
यः स्वरः स्वर्यते तस्यादितो वा उच्चैस्तरामुदात्ततरो भवति यावद्ध्रस्वस्यार्धं। यथा। सह्यानः॥ ॥उदात्त
समः शेषः॥ ॥ह्रस्वार्धकालादूर्ध्वमुदात्तसमो भवति। ननूदात्त एव। समशब्दप्रयोगात् किंचिन्न्यूनत्वं प्र
तीयते। अन्यथा स्वरितत्वाभावात्। पूर्वोक्तमेवोदाहरणं॥ ॥सव्यंजनोपि॥ ॥केवलस्यायं विधिः परस्ता
त्॥ इदानीं व्यंजनसहितत्वेपि स्वरितस्य तथात्वमुच्यते। सव्यंजनोपि स्वरित उदात्तानन्तरो न्यो वा मुख्यविधि
र्भवति। अपिशब्दः स्वरितमाकर्षति। यथा। सावित्र्योवरिवः। तिष्यः॥ ॥अनन्तरो वा नीचैस्तरां॥ ॥तस्य
स्वरितस्य ह्रस्वार्धकालादूर्ध्वं वा नीचैस्तरामनुदात्ततरो भवति। अनन्तरः शेष इत्यर्थः। तदेवोदाहरणं॥ ॥
अनुदात्तसमो वा॥ ॥तस्य स्वरितस्य सर्व एव शेष अनुदात्तसमो भवति॥ ॥आदिरस्योदात्तसमः शे
षोनुदात्तसम इत्याचार्याः॥ ॥तस्यैव स्वरितस्यादि ह्रस्वार्धकालमुदात्तसमो भवति। शेषस्त्वनुदात्तस
मो भवति। शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते। यथा सवित्र्योवरिवः। तस्यादिरित्यात्यन्तिके त्रिनि
कल्पजाले सूत्रमेतद्वेदं। प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः। तैरोव्यंजनपादवृत्तयोरिति लक्षणानुकूल्या
त् ननु परिगणनमपि सूत्रमिदं। एतल्लक्षणप्रातिकूल्यादिव॥ ॥सर्वः प्रणव इत्येके॥ ॥प्रणवशब्दः स्वरित

शादेरपि तस्य यद्ग्रहणात्स्य ह्रस्वत्वं भवति। यथा अश्वावत्ँ सहस्रिणं। अकार आदिर्यस्य तथोक्तः॥ ॥अनुकारा
दि च॥ ॥चकारः पदमिति बोधयति। पदग्रहणेष्वनुकाराद्यपि पदं विद्धि। अन्ँ॥ इत्यनुस्वारागमं वक्ष्यति अनुकारा
देरपि तस्यानुस्वारागमः स्यात्। यथा अनँ कुर्वतः। अनुकार आदिर्यस्य तथोक्तः। नन्वत्र सूत्रे अनित्यस्य
कारोत्तरत्वं कथं क्रियते। वर्णः कारोत्तर इति सूत्रे वर्णस्य कारोत्तरत्वविधानं प्रसंगात्। उच्यते। सत्यमेतच्छा
स्त्रबलात् क्रियते। यथा पाणिनीये एवकार अपिकार इत्यादीनां साधुत्वं कथयति एवमत्रापि। एवमः कार आगम
त्पन्नाद्योद्यपरिहारो विज्ञेयो॥ ॥एकवर्णः पदमपृक्तः॥ ॥एकश्चासौ वर्णश्च स एकवर्णः स चेत्पदं भवति सो
पृक्तः स्यात्। यथा। सजवेककविं॒ग्रावर्त्तनिः। पदमिति किं। यज्ञपताविति। संज्ञायाः प्रयोजनं उकारोपृक्तः प्रगृ
ह्येति। अपृक्त इति व्यंजनेनासंयुक्त इत्यर्थः॥ ॥आद्यन्तवच्च॥ ॥चकारान्वादिष्टं तदपृक्तसंज्ञं पदं आद्यन्तव
द्वा कार्यभाग्भवति आदिवद्यथा। सजवेककविं॒ग्रावर्त्तनिरित्यत्र तस्यादिरुच्चैस्तरामिति कार्यं भवति। अन्तवद्यथा।
उओतयतीत्यत्र अन्त इति प्रगृह्यकार्यं भवति। आदिश्चान्तश्च आद्यन्तौ ताविव। आद्यन्तवत्॥ ॥वर्णस्याविकारलो
पौ॥ ॥वर्णमात्रस्य विकारलोपौ स्यातां। न तु सर्वस्य पदस्य। विकारस्तावत्। धूर्षाहाविति। सतेजानाति॥ ॥ संज्ञायाः प्रयोजनं अयलोप इत्या
विनाशो लोपः॥ ॥वर्णविनाशो लोपसंज्ञो भवति। यथा ईमं द्रासुप्रयसः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दि वर्णस्यनित्यतां केचिदाहुः। तन्निराकरणाय व्याकरणानुसारेण सूत्रमेतदत्ताणि॥ ॥अन्वादेशो सस्य॥ निमित्तस्यनिमित्तिनो वा सस्यान्वादेशो भवति। निमित्तानिप्रधानं कार्यं तानि नियावत्। निमित्तस्य यथा। दन्यादुप्यमानवेत्यस्यात्र निःद्वहस्य। निमित्तिनो यथा। अकारस्तु संहितायामपी स्वत्र सुश्लोको इत्यसस्य अकारस्य। अस्यस्येकि। ब्रह्मान्त्वं राजन्। अग्नाइत्याह। विविस्यः सोमानविविस्याइति॥ ॥उपबंधस्तु देशायनित्यं॥ ॥उपबंधस्तु स्वदेशायेव नित्यं निर्देशको भवति। उपनिबध्यतइत्युपबंधः। एतास्मिन्निस धिकरणरूपः स्वस्थानविषयप्रदेश उपबंध उच्यते। यथा। इसावतीत्यादिसूत्रद्वयं सोमायस्वैतस्मिन्ग मयतो भवतइति व। उपबंधे यदुक्तं तदन्यत्र न भवतीति तु शब्दार्थः। देवीस्त्रेमादेवः सोमः। अत्र त्रिपदप्र त्वनिन्यायेनपूर्वं ङ्गे प्रत्यक्त्वायनितिप्राप्तिः। अन्यत्रयो निषेधः। सउपबंधेन भवतीति नित्यशब्दार्थः। यथा॥ सदोह विश्रानेइतिप्रग्रहो ग्रहीष्यते केवलं हविर्धानेइति सर्वथा न प्रग्रहो ग्रहते। यथा हविर्धानेरवाय न तत्रयनन्त्र निषेधः। हविर्धानिप्रावी अवर्त्तयेयुरित्यत्र न प्रसरति। गमयतो भवत इत्यादिना प्राप्तिः। न भवत इत्यत्र गमयतो भवत नेतरनुपपन्नं। अन्यत्र निषेधस्य कश्चिदुपबंध उपदिशनात्। यथा। अध्यमिथुनी भवत इत्यत्र गमयतो भवत

त्तुपबंधप्राप्तिः। न ग्रामी त्यादिनान्यत्र निषेधेन निषिध्यते तथा वायव आरोहण वाहा विस्यत्र सोमाय
स्वेतिप्राप्तिः। अतेसमानपदे इत्यनेनान्यत्र निषेधेन निषिध्यते। अत्रोच्यते। ग्रामी वायवे मनवइत्यादी
नां कठोक्तत्वादेव निषेधः प्रसरतु। केवलं हविर्धानेप्रग्रहो नत्वार्थिको निषेधो न प्रसरत्येव। आर्थि
कः कठोक्तयोः कठोक्तस्य प्राबल्यात्। नन्वेते अवेइत्यनयोः कठोक्तयैवास्ति। तत्र नित्यग्रहणेन किं उ
च्यते। नित्यमोपरिहारः। कठोक्तिरूपबंधप्राप्तिमेव निवर्त्तयति नित्यशब्दस्तु प्राप्त्यंतरमपि परिहरति
यथा देवा जायेविंदन्त इत्यत्र एक यचेतोपीतिप्राप्तिः। वनस्पते वीड्वंगइति वीडादिप्राप्तिः। एवमायूहनीयं
माहिषेयमतानुसारेणैवं अपवर्तितं॥ ॥नानापदीयं वनि मिन्ने प्रग्रहस्त्यादिषु॥ ॥वकारस्तु शब्दनिग
दितं। नत्रु अर्थमन्त्यादिशानि। प्रग्रहेषु स्त्यादिषु च नानापदसंबंधिनिमित्तं असंहितायामपि स्वकार्यमु
पदिशतीति प्रग्रहानुस्वारकार्यं न निवर्त्तते। यथा वक्ष्यति ध्रीचक्रे पपरे प्रग्रहो भवत इत्यत्र प्रग्रहत्वप
परेणोपदिष्टे पदकाले तथैव। स्त्यादिषु च यथा। नावग्रहपूर्व इत्यवग्रहेणानुस्वारागमे निषिद्धे पदका
लपितथैव। यथा। अर्हमासे देवाः। षत्वणत्वादेतु नानापदीयनिमित्तं संहितायामेव कार्यं करोतीत्यस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यथोक्तोपुनरुक्तं त्रिपदमन्त इति यथोक्तं पुन
मावेक्षः यथा शुचिषदिति श्रुवि। सव। प्रवाहणइति प्रवाहनः॥ ॥यथोक्तोपुनरुक्तं त्रिपदमन्तइति। इह त्रिपदत
रुक्तं त्रिपदमन्त इति॥ ॥त्रयाणां पदानां समाहारस्त्रिपदं। कार्यकालः पदस्य तत्तीयत्वं विज्ञेयं। इह त्रिपदत
मन्तनिआदिर्यस्य तत्त्रिपदमन्त्यनि। यथोक्तं पूर्वोक्तं विधिं करोति स्वविज्ञानाय यत्र त्रिपदमन्त इति पुनरुक्तं चे
त्। तथानि लुप्यते लकारएकारोकारपूर्व इत्यनेन प्रथमकाण्ड तृतीयप्रश्ने देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे अश्विनोरि
त्यत्र अकारे लुप्ते तदेव वाक्यं वाजपेये लोप्यलोपं बाधित्वा तथैव भवति त्रिपदमन्त इति त्वादुक्तावामि- श्रीः
त्यत्र सुमथाराये अस्मान्नित्येतदुदु स्यं जातवेदसमित्यत्रापि तथैवास्ते तेवासु रिसत्र सजातो गर्तो असि- ९
त्यत्र ... मित्यत्रापि तथैव। ब्राह्मणवाक्ययुक्तं त्रिपदमात्राद्यार्थं तत्ववति ब्राह्मणवा
क्येषु पूर्वस्यत्तत्वं बोध्यः। यथा इमामगृभ्णन् रशनामित्यत्र मर्ध्यश्री स्पृशयद्यो अग्निरित्येतद्वाक्य
मुक्तानि सत्रापि तथैव भवति। कार्यकालः पदस्य तत्तीयत्वमिति किं। ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्य इत्यु
रखे। ये अन्तरिक्षे ये दिवि ये षामिति रुद्रो नामानुवाके। प्रन्तयी निर्किं। त्वमग्ने रुद्र तियाद्याया दिवस्परि
प्रथमजाह्नो अग्निरिति वाक्यं अग्नये त्वव तद्य इत्यत्र इतः प्रथमजाह्नो अग्निरिति पुनरुक्तं तत्र तथैवास्त्ववाद

तिवेत्तमेव। त्रिपदमात्रादेव तथाभावइति न वक्तुमित्युक्तं किंतु जाह्नो सस्फा इति जाह्नोग्रहणसामर्थ्यात्। अन्य
थातस्यवैयर्थ्यात्। पदवी अध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ ७॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे प्र
थमोध्यायः॥ ७॥ ॥ ॥ ॥अथशब्दोत्पत्तिः॥ ॥उक्तो वर्णसमाम्नायः। तेषां वर्णानां कीदृ
कारणं कथं वा तदुपलब्धिरित्याकाङ्क्षानन्तरं निरूप्यत इत्यानन्तर्यार्थो यशब्दः। अथवा इतउत्तरं यद्वक्ष्यते त
च्छब्दोत्पत्तिरित्येतदधिकृतं वेदितव्यं इत्यधिकारार्थः। शब्दो नाम ध्वनिः। वर्णानामकारादीनामुपादानकारणं
तदुत्पत्तिर्जन्म उपलब्धिर्वा यथोदकस्य। सेयमुच्यत इति सूत्रार्थः॥ ॥वायुः शरीरसमीरणात्कण्ठोरसोः
संधाने॥ ॥वायुमग्निः समीरयति वायुः शरीरं तथाभूतात्समीरणात्प्रेरणादभिघातादित्यर्थः। कण्ठोरसोः
संधाने मध्यदेशे शब्दोत्पत्तिर्भवतीति। शिक्षायामेवमस्ति। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतं। मारुतस्तू
रसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरमिति। वायुश्च शरीरं च वायुशरीरे तयोः समीरणं तस्मात्। अन्ये त्वाहुः। वायोः श
रीरस्य तः समीरणं तस्माच्छब्दोत्पत्तिरिति तत्र षष्ठीसमासः। राजदन्तादित्वाच्छरीरशब्दस्य परनिपातः। शरीरं वा
युर्वायुशरीरं तस्य समीरणं तस्मात्। अस्मिन्मते वायोः समीरणकर्तृत्वमेव। न तु कर्मत्वं॥ ॥तस्य प्रा
दुर्भावस्थानानि। ... निस्थानानि त्रीणि
तिसृकानि भवन्ति उरः कण्ठः शिरो मुखं नासिके इति॥ ॥तस्य प्रकृतस्य शब्दस्य उरः प्रभृतीनि स्थानानि भवन्ति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रतिश्रुत्प्रतिध्वनिः। तत्संबंधीनि प्रातिश्रुत्कानि॥ ॥संवृते कंठे नादः क्रियते॥ ॥एतदादिना सूत्रत्रयेण शब्द
त्रैविध्यमुच्यते। नादश्वासो हकारश्चेति। तावन्नादलक्षणमाह। संवृते कंठे नादः क्रियते। संवृते कंठे
शब्दः क्रियते स नादसंज्ञो भवति। संज्ञायाः प्रयोजनं। नादोनुप्रदानमिति॥ ॥विवृते श्वासः॥ ॥विवृते
कंठे यः शब्दः क्रियते स श्वाससंज्ञो भवति। संज्ञायाः प्रयोजनं। अघोषेषु श्वास इति॥ ॥मध्ये हकारः॥ ॥
संवृतविवृतयोर्मध्यमप्रकारे यः शब्दः क्रियते स हकारसंज्ञो भवति। संज्ञायाः प्रयोजनं। हकारो ह
चतुर्थेष्विति॥ ॥ता वर्णप्रकृतयः॥ ॥वर्णानां प्रकृतयो वर्णप्रकृतयः। ता वर्णप्रकृतयो भवंति। येनारब्धा
स्त हकारान्ताः। नादप्रकृतयः के विद्वर्णाः। श्वासप्रकृतयोन्ये। हकारप्रकृतयोन्ये। यथा मृत्प्रकृतयो घटश
रावादयः। यथा वा तंतुप्रकृतयः पटाः। ननु सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वान्नादश्वासहकारेषु पुल्लिंगेषु
सत्सु ता इति स्त्रीलिंगप्रयोगः कथं साधुः। उच्यते। निर्दिश्यमानप्रति निर्दिश्यमानयोरेकतामापादयंति
सर्वनामानि कामचारेण तल्लिंगमुपाददत इति महाभाष्यवचनात्। प्रयोगसाधुत्वमध्यवसीयते। तस्मा
दन्योन्यान्वयः संभवति॥ ॥नादोनुप्रदानं स्वरघोषवत्सु॥ ॥स्वरेषु घोषवत्सु वर्णेषु नादोनुप्रदानं
भवति। अनुप्रदीयते अनेन वर्ण इत्यनुप्रदानं मूलकारणं। अनुप्रदीयते उत्पाद्यते जन्यत इत्यर्थः॥ ॥

हकारो ह चतुर्थेषु॥ ॥हकारश्चतुर्थाश्च तेषु वर्णेषु हकारोनुप्रदानं भवति। नत्र संज्ञाविधानक्रमसंगान्नाद
सूत्रमवतारति। घोषवत्स्विति सामान्यान्नादो ह चतुर्थेषु श्वासोनुप्रदानं भवति॥ ॥तृयान्त्र धमेत्योन्येषु॥ ॥
सान्निध्यात् श्वास इति लभ्यते। प्रथमेभ्योन्ये अघोषेषु श्वासोन्तृयानाधिको भवति॥ ॥अवर्णे नात्युपसं
हृतमोष्ठहनू नातिव्यस्तं॥ ॥अवर्णे उच्चार्यमाणे ओष्ठहनु अत्युपसंहृतमतिसंश्लिष्टं न भवति। अतिव्यस्तं
तिविवृतं च न भवति। ओष्ठौ च हनू च ओष्ठहनु। द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकवद्भावः। तदेतदेकस्मि
न्नुत्पथा न शक्यते कर्तुमिति योगविभागः। अकारे नात्युपसंहृतं आकारे प्लुते च नातिव्यस्तामिति॥ ॥उ
कारेव॥ ॥वकारो हनुमात्रकार्यान्वादेशकः। ओष्ठकार्यस्य परसूत्रेण विशेषविधानात्। उकारे उच्चार्य
माणे हनू अतिव्यस्ते न भवतः॥ ॥ओष्ठौ तूपसंहृततरौ॥ ॥सान्निध्यादोकार इति लभ्यते। ओकारे
कार्ये उपसंहृततरौ स्यातां। तुशब्द ओष्ठयोः पूर्वोक्तविधिं निवारयतीति वररुचिरुवाच॥ माहिषेयस्तु बसा
वेवं घोरित्यादिकं ओकारसव्यंजनव्यस्ततो निवारयतीति॥ ॥ईषत्प्रकृष्टा एकारे॥ ॥प्रकृष्टा वि त्यत्राहि
वचनेन प्रकृता वोष्ठौ गृह्येते। एकारे कार्ये ओष्ठावीषत्प्रकृष्टौ स्यातां। प्रकृष्टता सन्निकृष्टता॥ ॥उपसं
हृततरे हनू॥ ॥सान्निध्यादेकार इति लभ्यते। एकारे कार्ये हनू उपसंहृततरे भवतः। अतिशयेन उपसं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ह्रोऽनुपसंहृततरे ।। ।। जिह्वामध्यांतास्यां वेत्यां उस्यास्पर्शयति ।। ।।एकारेकार्येजिह्वामध्यांतास्यामुत्तरावृत्
स्यात्स्पर्शयितिय्यदिस्पृशेदित्यर्थः । पालयतीत्यादिवत्स्वार्थे णिच् । उंस्यानि निरनुमूलप्रांतस्थानित्यर्थः । मंडू
कप्लुतिन्यायेन वकारस्य एकारमाकर्षति जिह्वायाम मध्यस्य अंतेनोन्नत्यां जिह्वामध्यांतास्यां ।। ।।उपसंहृते
तरेव जिह्वाग्रमृकारर्कारल्कारेषु बर्स्वेषूपसंहरति ।। ।। वशाह्वोर्हन्वोरन्वादेशकः । ऋकारे ॠका
रे लृकारे वकार्ये हन्वोरुपसंहृततरे भवतः । जिह्वाग्रं च बर्स्वेषूपसंहरतीति निक्षेपः । बर्स्वेष्विति दन्तपङ्क्तेः र
प्रतिष्ठाद्युच्चप्रदेशेष्वित्यर्थः । नन्वरमृकारपरइति लक्षणात्संवादकार कार ल्कारे ष्विति कथं संधि
साधुः । सत्यं । नैतल्लक्षणात् । किंतु शास्त्रांतरबलात् । एवमृकारल्कारौ ह्रस्वावितिविज्ञेयौ ।। ।।एकेषामनु
स्वारस्वरभक्त्योश्च ।। ।। वकारः पूर्वोक्तविधिमन्वादिशति । यथासंख्यं नानुस्वारस्वरभक्त्योः पूर्वोक्त
विधिर्भवति । अनुस्वारे हन्वोरुपसंहारः । स्वरभक्तौ जिह्वाग्रस्य बर्स्वेषूपसंहारः । एतदेकेषां मतं । अन्ये
षां तु मतमनुस्वारस्यानुनासिकमात्रत्वं स्वरभक्तेर्ऋकारतुल्यत्वमिति परस्तु विमतं तत्रानित्यं ।। ।।
अनादेशोऽप्रणयस्तालिद्धा ।। ।।यत्र जिह्वाग्रेण जिह्वामध्येनेत्यादिरनादेशः । तत्र विषये जिह्वा प्रण्य

श्री: ११

स्तानुस्तौ न्ता भवति । प्रकर्षेण न्यस्ता । यथा । उपमः । नन्वनादेशे सर्वकरणानां तूष्णीं भावसिद्धेः किमर्थोऽय
मारंभः । उच्यते । एकारस्य जिह्वामध्यांतास्यां निष्पाद्यत्वमस्ति तद्वदवयवस्य थकारस्य तथात्वमस्ति । अ
कारत्वसामान्यादन्यत्रापि थेस्यादेतथात्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टं । तन्माभूदिति परिहारः । अनादेशः
तास्मिन्नुपदेशात्ताव इत्यर्थः ।। ।।अकारवदोष्ठौ ।। ।।सान्निध्यादनादेशइतिलभ्यते । ओष्ठयोर्यत्राना
देशस्तत्राकारवत् । अकारे यथा तथा ओष्ठौ भवतः । नात्युपसंहृततरावित्यर्थः । यथा इड इति ।। ।।
तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे ।। ।।इवर्णकार्ये जिह्वामध्यं तालावुपसंहर्तव्यं । यथा इषेत्वा । जिह्वाया
मध्यं ।। ।।एकारे च ।। ।। चकारः पूर्वविधिमन्वादिशति । एकारकार्ये जिह्वामध्यं तालावुपसंहर्तव्यं । ननु
विधौ समाने पृथक्सूत्रारंभः किमर्थः । उच्यते । इवर्णे यथा जिह्वामध्योपसंहारो न रवत्त्वं एवमेकारे । किं
तु न्यूनतो न्यून इत्यर्थः । कुतः । अकारमिश्रितत्वादेकारस्य । अकारस्य च तदेकदेशत्वात् । जिह्वामध्यांता
स्यां निष्पाद्यत्वेन तु स्वतः । अत एव सोपाधित्वात् न्यूनत्वोपपत्तिः । ईषत्स्पृष्टावित्यत्र सूत्रत्रये पोका
रस्य स्थानकरणे निर्दिष्टे । इह तु ततोन्यत्तस्यैव निर्दिश्यते । तदेकास्मिन्नु स यथा कर्तुं नेत्रोक्यते विरोधा
त्तस्मादत्र योगविभागः कर्त्तव्यः । अयं जनेतल्लक्षणं सवाज नस्वत इति । कुतोयं नियमः । उच्यते । एकार

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इति सामान्योक्तौ सत्यां प्रथमं व्यंजनस्यैव ग्रहणमुख्यं। तथा सति प्रथमं प्रतीतत्वस्मिन् प्रथमं लक्षणं युज्यते। स
र्व व्यंजनेषापि दोषाः स्यादेतदिति विज्ञेयं॥ ॥ओष्ठोपसंहारस्तु वर्णे॥ ॥उ वर्णे कार्ये कण्ठोपसंहारो भवति। अत्रै
पसंहारः पूर्ववन्न सन्निकृष्टता मात्रं। किंतु सन्निकृष्टावोष्ठौ दीर्घे स्यातामिति वक्ष्यते। एवमोष्ठोपसंह
ततरावि स्येत्रापि विज्ञेयं। यथा। उलूखलबुध्नो यूपः। ओष्ठयोरुपसंहारः॥ ॥एकांतरस्तु सर्वत्रैव प्रकृ
तात्॥ ॥सान्निध्यादोष्ठोपसंहार इति लभ्यते। सर्वत्र ओष्ठ्यस्वरेषु प्रकृतादोष्ठोपसंहारात् पृथगो
ष्ठोपसंहारः कर्तव्यः। स च एकांतरः। एकांतर इति मात्राकाल व्यवाय इति लभ्यते। एकमात्रांतरं व्यव
धानं यस्यासावेकांतर इति पृथगोष्ठोपसंहारस्य विशेषणं। तत्राहुः अकारपरत्वे एकांतरत्वनियमं
निवर्तयंति। उदाहरणानि। मूलतश्च कृष्णं। सुम्नीयमिति सु उम्नीयं। अथो ओषधीषु। बाहुर्वो बलं। त
नुवो घोरान्या। वक्तुरोता। ननु योऽशुमित्यत्रानुस्वारस्य मात्राकालः। एवमध्यर्ध मात्रत्वे सत्येकां
तरत्वाभावात्। कथं पृथगोष्ठोपसंहारासिद्धिः उच्यते। शतपथवाराख्यायेन सिध्यति। अध्यर्ध मात्रत्वे
प्येकमात्रत्वं सुतरामस्ति तेन कार्यं भवति। आधिक्यं तु न निषिध्यते। स्यायोगव्यवच्छेदकत्वादेकशब्दस्य।
अत एव बाहुर्वो बलं नमूरुवोराज इत्यादेर्न द्विरोष्ठ्यमुखं। किंतु स्फुरितत्वे उदाहरणत्वमासन्नत्वादर्हि

श्री:

नान्तर्हि कुरु बिद इत्यत्र ककार रेफाभ्यामुत्तरयोरुकारयोः कथं पृथगोष्ठोपसंहारो न भवति। अध्यर्ध
मात्रव्यवायसंभवात् मैवं। अत्र ककार सकारोत्तरयोरुकारयोस्तावत् पृथगोष्ठता। एतल्लक्षणासंभवात्।
रेफादुत्तरस्य प्रकृतात् पृथक्त्वाभावान्नायं विधिः। मध्यस्थसकारो रादुकारात् पृथक्त्वेन तथा सत्येकां
तराभावः। तदवस्थ एवेति लक्षणमिदमव्याप्तिवारितं॥ ॥अकारार्धमेकारौकारयोरादिः॥ ॥एकारस्यौका
रस्य च आदिरकारार्धं भवति। अकारस्यार्धमकारार्धं॥ ॥संवृतकरणतरमेकेषां॥ ॥सान्निध्यादका
रार्धमिति लभ्यते। एकेषां मते तदकारार्धं संवृतकरणतरं भवति। संवृतानि सन्निकृष्टानि करणानि यस्य
तत्संवृतकरणं अतिशयेन संवृतकरणं संवृतकरणतरं॥ ॥इकारोऽध्यर्धः पूर्वस्य शेषः॥ ॥पूर्वस्यैका
रस्येत्यर्थः। अध्यर्धमात्रत्वे एकारौकारयोः सहोच्चरितत्वात्। यदध्यर्ध इकार एकारस्य शेषो भवति। अधिक
मर्धं यस्यासौ अध्यर्धः॥ ॥उकारस्तूत्तरस्य॥ ॥उत्तरस्यौकारस्येत्यर्थः। अध्यर्ध उकार औकारशेषो भ
वति। यथा। अनयोरूलयोर्र्यादि कार एव तद्धादिकार एव प्रसक्तस्तं निषेधति तत्राह॥ ॥अनुस्वारोत्त
मा अनुनासिकाः॥ ॥अनुस्वारश्चोत्तमाश्चानुनासिका भवंति। नासिकामनुवर्तंत इत्यनुनासिकाः यथानु
स्वारः। योऽशुं। उत्तमाश्च प्रत्यङ् देवतार॥ ॥स्वराणां पञ्चोपसंहारस्तत्स्थानं॥ ॥स्वराणां तत्स्थानं भवति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

योपसंहारः स्यात्। उपसंहारो नाम उपश्लेषविशेषः॥ ॥यदुपसंहरतितत्करणं॥ ॥स्वराणामितिसा
...स्यते। स्वराणां तत्करणं भवति। यत्स्वरानुपसंहरति। प्रापयतितत्स्थानं। यथा। जिह्वाग्रं ऋकारे
वाप्दि। ॥अन्येषां तु यत्रस्पर्शनं तत्स्थानं॥ ॥स्वरेभ्योन्येषां वर्णानां तत्स्थानं यत्र स्पर्शनं भवेत्। अत्रवी
...षमात्रं कथ्यते। स्वराणां तु पुरस्तात् संश्लेषः कथितः। उपसंहारस्पर्शनयोः शाब्दत्वात्याविशेषो विदुषा वि
...तु शाब्दत्वरनिहृत्यर्थः। अथवा अनुस्वार तत्प्रोर्ब्यंजनस्पर्शनमात्रकत्वानिवर्तक इति मादिषेयताषित
॥ ॥येनस्पर्शयति तत्करणं॥ ॥सान्निध्यादन्येषामिति लभ्यते। स्वरेभ्योन्येषां वर्णानां तत्करणं भवति। अध्ये श्रीः २२
तायेन व्यंजनानि स्पर्शयति प्रापयति तत्करणं स्थानं॥ ॥हनूमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति॥ ॥कव
र्गेउच्चार्यमाणे जिह्वामूलेन हनूमूले स्पर्शयति। प्रापयेदित्यर्थः। हन्वोर्मूलं हनूमूलं। आसपेक्षमेकव
चनं॥ ॥तालौ जिह्वामध्येन चवर्गे॥ ॥चवर्गकार्ये जिह्वामध्येन वर्णान् जिह्वा स्पृशेत्॥ ॥जिह्वाग्रेण
प्रतिवेष्ट्य मूर्द्धनि टवर्गे॥ ॥टवर्गकार्ये जिह्वाग्रेण मूर्ध्नि वर्णं स्पृशेत्। किं कृत्वा योग्यत्वात् तत् जिह्वाग्रं प्रति
...मूर्द्धशब्देन वक्त्रविवरोपरि भागो विवक्ष्यते॥ ॥जिह्वाग्रेण तवर्गे दन्तमूलेषु॥ ॥तवर्गकार्ये जिह्वाग्र
...वर्णं दन्तमूलेषु स्पर्शयेत्॥ ॥ओष्ठाभ्यां पवर्गे॥ ॥पवर्गकार्ये ओष्ठाभ्यामन्योन्यं स्पर्शयेत्। तत्रोत्तरोष्ठस्था

नं उत्तरत्वात् सामान्यादेषां स्थानानां। अधरोष्ठः करणं॥ ॥तालौ जिह्वामध्यान्ताभ्यां यकारे॥ ॥यकारका
र्ये जिह्वामध्यान्ताभ्यां तालौ स्पृशेत्। जिह्वाया मध्यं तस्य अन्तौ ताभ्यां जिह्वामध्यान्ताभ्यां॥ ॥रेफे जिह्वाग्र
मध्येन प्रत्यग्दन्तमूलेभ्यः॥ ॥रेफकार्ये जिह्वाग्रमध्येन दन्तमूलेभ्यः प्रत्यक् स्पर्शयेत्। प्रत्यगित्यस्यान्तरङ्ग
...इत्यर्थः। यः प्रत्यगात्मेत्यन्तरात्मा प्रतीयते॥ ॥दन्तमूलेषु च लकारे॥ ॥चकारो जिह्वामूलप्रत्य
क्त्वमन्वादिशति। लकारकार्ये जिह्वाग्रमध्येन दन्तमूलेषु प्रत्यक्। अयमर्थः। लकारस्य दन्तमूलप्रत्यासन्न
प्रत्यगन्तर प्रदेशस्थानमिति विशेषं स्पर्शयेत्॥ ॥ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे॥ ॥वकारकार्ये अधरोष्ठान्ता
...उत्तरदन्ताग्रैः सह स्पर्शयेत्। दन्तैरिति स्थाननिर्देशः। ओष्ठान्ताभ्यामिति करणनिर्देशः॥ ॥स्पर्श
स्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण॥ ॥ऊष्माणः आनुपूर्व्येण यथाक्रमेण स्पर्शस्थानेषूच्चारणीया भवंति
यथा। जिह्वामूलीयः कवर्गस्थाने। यः कामयेत। शकारश्चकारस्थाने। मधुश्च। षकारष्टवर्गस्थाने।
...ष्टा...ः स्वाहा। सकारस्तवर्गस्थाने। स्तनाउपरवाः। उपध्मानीयः पवर्गस्थाने। यः पाप्मना। इत्यानु
पूर्व्येआनुपूर्व्यान्नियमात्। पयस्सूक्ष्मसूक्तेषु हकारो विशिष्टः। तस्य विधिमुपरिष्टाद्वक्ष्ये॥ ॥कर
णमध्यं तु विवृतं॥ ॥तेषामूष्मणां करणमध्यं तु विवृतं भवति। स्पर्शानां करणसाम्यनिष्ठाद्येपरस्तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शब्दः करणानामध्यं करणमच्यं॥ ॥कंठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ॥ ॥हकारविसर्जनीयौ कंठस्थानौ
स्याता। कंठस्थानं ययोस्तौ तथोक्तौ। अनयोः करणाभावः। अहरहर्दविर्द्धानिनां॥ ॥उदयस्वरादि
सस्थानो हकार एकेषां॥ ॥एकेषामते हकार उदय स्वरादि सस्थान आसन्न उपरिस्वरादिसस्थानोत
दत्तीतिवद्रूपो कं स्यादेतत्। इत्यादिना सस्थायिन इत्युक्ते शेषस्य स्थानांतरं न वक्तव्यं। तदप्यकार इ श्रीः
कार उकारेषु नास्ति। स्वरस्यैकमेव स्थानमित्यादि शब्दवैयर्थ्यं स्यात्। स्वरसस्थान इत्येतावतैवा ए १८.
विरिति मैवं। संध्यक्षरेषु शेषस्य स्थानांतरोपपत्तेः। इकारो ध्यह इति सूत्रद्वयेन शब्दानुतवर्णयि
तीतयोः स्थानांतरमपि प्रासिद्धमेव। एवमेकारौकारयोरपि व्याकरणे शेषस्य स्थानांतरं विहितं नि
ज्ञेयं। संध्यक्षरत्वाविशेषादनयोः। नन्वेवमप्यकुह विसर्जनीयानां कंठ इति संध्यक्षरादावकारस्य
पि कंठस्थानत्वात्तेन समानस्थानत्वे कथ्यमाने पूर्वसूत्रोक्तेन पौनरुक्त्यमस्य सूत्रस्यात्। मैवमस्थान
हकारौकारादिवर्त्तिनो कारस्य केवलस्य च विशेषोस्ति। केवलस्य करणमोष्ठहनुनाति व्यस्तौ नोप
सम् हतं च। संध्यक्षरादौवर्त्तमानस्य तु संवृतकरणांतरं। तस्मात्स्थान कारणयोः सहत्वरित्वाद् आदिस
स्थान इत्युक्ते आदि समानस्थानकरण इति विज्ञेयं। किंच। पूर्वसूत्रे करणाभाव इत्युक्तः। अत्र तु करणवत्त्वम्

पिविद्यते। प्रमतांतरमुपपद्यते। नपौनरुक्त्यं च। तथा। तिग्महेते। यावतांवीसामदे। अग्निहोत्रं जुहोति। संप्र
यतो रहो। उदयशब्दस्त्वत्र पर्यायः। उदयश्चासौ स्वरश्च। तस्यादिः। तेन सस्थानः॥ ॥पूर्वांतसस्थानो विस
र्जनीयः॥ ॥विसर्जनीय आसन्नः पूर्वस्वरांतेन सस्थानः समानस्थानकरणो भवति। अत्रापि पूर्वस्वर इ
ति संध्यक्षरमुच्यते। स्वरांतस्य हि स्थानांतरत्वाभावात्। यथा। अग्नेः। ब्राह्मणो वायुष्मन्। बाहुवोर्बलं।
आयंगौः। पूर्वस्य अंतः तेन सस्थानः पूर्वांतसस्थानः॥ ॥नासिक्या नासिकास्थानाः॥ ॥नासिक्या यमान
सिकास्थाना भवंति। यथा। रुक्मंतं। पाप्मा। आह्वारः। रलमन्तडौत। पाप्मानं॥ ॥मुखनासिक्यावा॥ ॥
मुखनासिक्या मुखनासिकाभ्यां उच्चारणीया भवंति। मुखं च नासिका च मुखनासिके तत्संबंधिनो मुखना
सिक्याः। तत्रान्येवोदाहरणानि॥ ॥वर्गवच्छेषु॥ ॥ सिंहावलोकनेन वर्गस्योष्ठकरणं चकारो नुकर्षति।
शेषु नासिक्येषु वर्गवत्करणं भवति। वर्गस्येव चवर्गवत्॥ ॥नासिकाविवरणादानुनासिक्यं नासिकावि
वरणादानुनासिक्यं॥ ॥नासिकाविवरणात् घ्राणबलात् आनुनासिक्यं रंगादिकं ज्ञेयं। तथा। सु श्लो
क ३ सुमंगल ३ इत्यादि॥ छ॥ इति श्रीत्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे द्वितीयोध्यायः॥ छ॥ ॥ [illegible]॥
॥अथाभावुत्तरे विनागे ह्रस्वयं जनपरः॥ ॥अधेत्ययमधिकारः। आदौपदादौत्तरपदांते च वर्तमानः स

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]यो चोदीर्घः असौ विलागे विलागसमये व्यंजनपरो ह्रस्वमापद्यते व्यंजनपरत्वमत्र यथा सऌ हितास्थवि
[illegible] ननु दीर्घः कथं लभ्यते। ह्रस्वानंतरना विलात्र देवा शीकादिग्रहणेषु लुप्तादर्शनाच्चेति ब्रूमः। सऌ हिता
[illegible] यायमर्थः। कार्यभाजः पदस्योत्तरपदेन सह संबंधनियमः। ननु पूर्वपदेन सह संबंधनियमः। विलागे
[illegible] तिपदेस्यते। प्रकृतिर्नामि यथापाठः। प्रकृतिपदे रितिकिं। स्थाममेघानुवइत्यजयायां स्थशद्धस्यद्विती श्रीः
[illegible] रणे विदीर्घः प्रसज्यते। उत्तरपदेन विलागानावान् समान्तूदिति परिहारः। विलागपदस्यायमर्थः। यदा १५
[illegible] र्घस्य पूर्वपदेन विलागः। यदा तेदीर्घस्योत्तरपदेन विलागः। विलागे व्यंजनपर इति किं। अनधामासी स
[illegible] र्घस्य पूर्वपदेन विलागः। यदा तेदीर्घस्योत्तरपदेन विलागः। विलागे व्यंजनपर इति किं। एधवो नरता राजे त्यत्र प्राप्ति संपादनार्थं। तथा
त्र [illegible] नूदिति। धामाधारवेति प्राप्तिः। सऌ हितायां दीर्घ इति किं। एधवो नरतारा जेत्यत्र प्राप्ति संपादनार्थं। तथा
सति नरताया स्यास्विति याज्यापदसार्थकं। नान्यथा। व्यंजनमस्मात्परमिति व्यंजनपरः। त्वावायवइत्यादि
[illegible] लक्षणासंभवादिति व्याप्ति मुत्तरसूत्रैः परिहरति॥ ॥देवाशीकासुम्नश्चर्याविधुनाहृदया दोकथा शुह्वा॥ ॥
[illegible] वा। शीका। सुम्ना। श्या। ऋता। वयुना। हृदया। घा। उकथा। शुह्वा। इत्येतेषु ग्रहणेषु अवग्रहे अंत्यस्वरो वि
[illegible] लागे व्यंजनपरो ह्रस्वमापद्यते। यथा। देवायतेय जमानाय शर्म। शीकायते स्वाहा। सुम्नायंतो हवामहे।
[illegible] लागे व्यंजनपरो ह्रस्वमापद्यते। यथा। देवायतेय जमानाय शर्म। शीकायते स्वाहा। सुम्नायंतो हवामहे। अश्वावतीऌ सोमवतीं। ऋतायवः [illegible]
घावाद्या धघ्ना [illegible] अप्यकारादीति वचनादिदमप्युदाहर्तव्यं। अश्वावतीऌ सोमवतीं। ऋतायवः [illegible]

[illegible] वयुनानि देवइद्। हृदयाविधाश्विन्। अघायवो मा गंधर्वो विश्वावसुरादघत्। उकथामदाना मेनुः अ
[illegible] वयुनानि देव इद्। हृदयाविधाश्विन्। अघायवो मा गंधर्वो विश्वावसुरादघत्। उकथामदाना मेनुः अ इत्येवं परो।
पो देवीः शुद्धयुवः॥ ॥इन्द्रावद्भवान्परः॥ ॥इन्द्र इत्यास्मिन्नवग्रहे अंत्यः स्वरः वत्‌ वन् वान् इत्येवं परो।
[illegible] ह्रस्वमापद्यते। यथा इन्द्रावतीमपवितीमिहावह। इन्द्रावतो मरुतः। इन्द्रावान्स्वाहा। इन्द्रेति किं। नु
[illegible] प्रथमः सीदयोनि। असुरप्रजावान्। प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः। एवं पर इति किं। इन्द्रावरुणयोरहं।
[illegible] ॥चित्रावपरः॥ ॥चित्र इत्यास्मिन्नवग्रहे अंत्यस्वरो वकारपरो विलागे ह्रस्वमापद्यते। यथा। चित्रावसो
[illegible] स्वस्ति पारमशीय। चित्रेति किं। मित्रावरुणा वेव। वपर इति किं। चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्॥ ॥प्रस्थेन्द्रिया
द्रविण। विश्वदेव्या दीर्घावीर्या विश्वावाना लाङ्गुरा कर्णका हस्तिया सुगोपक्षा माघा सत्रा वर्षा पुष्या मे
घा प्रास्वा॥ ॥प्रस्था। इन्द्रिया। द्रविणा। विश्वदेव्या। दीर्घा। वीर्या। विश्वा। वाना। ला। लंगुरा। कर्णका। हस्ति
[illegible] सुगोपा। अक्षामा। अघा। सत्रा। वर्षा। पुष्या। मेघा। प्रास्वा। इत्येतेष्ववग्रहेष्वंत्यस्वरो विलागे व्यं
[illegible] जनपरो ह्रस्वमापद्यते। यथा। प्रस्थावद्रथवाहनं। इन्द्रियावत्पुरोडाशं। द्रविणावतः कुरुते। विश्वदेव्या
वतः [illegible] घीर्घियो रक्षमाणाः। वीर्यावंतमभिमातिषाहं। विश्वामि [illegible] स्य सूक्तं स व ति। वानावद्वर्षन्।
[illegible] वतो मध्ये नः। लाङ्गुरावतः। सूर्मीं कर्णकावती। हस्तियावतस्तव। सत्सुगोपातमो जनः। अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

[illegible] स्यां [illegible] या । अघाय देवैनमंतरेति । सत्राजितं धनंजितं । वर्षा [illegible] पुष्पावतीः सुपिप्पलाः ।
[illegible] । प्रावणोतिः सजोषसः । स्वाधियं जनयत्सूदयच्च ॥ ॥ लोकएवेष्टा ॥ ॥ लोकरव । इस्ते
[illegible] पूर्वइष्टा इत्यस्मिन्ग्रहणे अंत्यस्वरो विनागे व्यंजनपरो ह्रस्वमापद्यते । यथा । समम् [illegible] लोकद्रष्टा-
[illegible] न । सत्येवेष्टापूर्ती । एवंपूर्वइतिकिं । एनमिष्टापूर्ते [illegible] सजेथामयंच । इष्टेति किं । साक्षादेवप्रजापत
ये ॥ ॥ शाक्रीरथी त्विषी वाशी रात्र्यो अध्या हुती व्याहृती स्वाहाहुती ह्रादुनी शवी विती श्रोणी दृष्टी पूत्यस्ती श्रीः
वर्षणी पर्यधी पारी शात्रू विषूवसू अनू हनू सू विन्न [illegible] ॥ ॥ शाक्री । रथी ॥ त्विषी । वाशी । रात्री । १६
[illegible] अध्या । आहुती । व्याहृती । स्वाहाहुती । ह्रादुनी । शवी । विती । श्रोणी । दृष्टी । पूती । अस्ती । वर्षणी । परी । अ
धी । पारी । शात्रू । विषू । वसू । अनू । हनू । सू । विन्नू । इत्येतेष्ववग्रहषु अंत्यस्वरो विनागे व्यंजनपरो ह्रस्वमाप
द्यते । यथा । शाक्री वतो गत्तीशः । रथीतमो रथीनां । [illegible] त्विषीमतो । तेवाशीमंत इष्मिणः । रात्री
[illegible] । अपधी स्यो वेह [illegible] । आहुतीत्ति । [illegible] एतानि व्याहृतीत्तिः । स्वाहाहुती
[illegible] । स्याहाह्रादुनीस्पः । वष्टेशवीत्तिः । वितीस्याम् [illegible] । श्रोणी स्यात् स्वाहा । दृष्टी [illegible]
[illegible] । अस्ती [illegible] । मित्रस्य चर्षणी धृतः । वीरवंतं परीणसं । अधी

[illegible] । [illegible] । यस्येदो । शात्रूयतोहंता । विषूवान्विषूवंतः । अरमतिर्वसूयुः । अनूराधान क्षत्रं । अ
[illegible] । अननूपानूं आयणी [illegible] हरणं भवति । हनूस्यां [illegible] । सूयवसिनी म
[illegible] । इत्येवं ग्रह इत्युनेन अकारे णोक्तः । पदस्य [illegible] विज्ञेयः ॥ ॥ अवास
[illegible] । वर्हा । शिक्षा रक्षाघ । सवाल [illegible] पिबा नाधा माया रथा धर्षाघा वर्ह्या बोधा अत्रा त
[illegible] स्याष्टणस्वा दिष्ठा त्वंतरा जनिष्ठा युक्ष्वा स्था ॥ ॥ अवा । सवस्वा । नुदा । मृडा । वर्हा । शिक्षा । रक्षा ।
[illegible] । सवा । सजा । यत्रा । वरा । पिबा । ना । धामा । धारया । धर्षा । घा । वर्ह्या । बोधा । अत्रा । तत्रा । मुवा । अ
[illegible] स्वा । दिष्ठा । त्वंतरा । जनिष्ठा । युक्ष्वा । स्था । एतेष्ववग्रहेषु अंत्यस्वरो विनागे व्यंजनपरो ह्रस्वम
[illegible] । अवानो दिव्या [illegible] । सवस्वानस्वस्तये । प्रणुदानः सपत्नान् । मृडाजरित्रे । वर्हानो अमव
[illegible] नो अग्निः । रक्षाणनो अधिवदेवब्रूहि । अघा [illegible] । सवाणायुर्विशो अस्या अद
[illegible] त्वं [illegible] यत्रानरो मरुतः । प्रवरासो मदुयन्ति । पिबासोममिंद्र मंदतु । [illegible] हदे सुतः अ
[illegible] यकार [illegible] ते [illegible] प्राणा वाजं शव इत्यत्र ह्रस्वादेशः किं न स्यात् मैवं । अपि
[illegible] दविषयं न त्वकारादि पदविषयं । प्राणा इत्यस्याध्यका दिवान्नाय विधिः । त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

…कतलूतायदनादृत्यनीड्याशस्य किंनस्यादयं विधिः। एवंरूपस्यसंहितायांदीर्घत्वाबाद्। धामाहृयन्ते
…। इहस्यते धारयावसूनि। धर्षामानुषानद्यः। उतवाघास्यालाः। त्वमग्नेवद्रुआत्वं। बोधानोअस्य
…सोम्यवेत्। अत्रोनरूपं। तत्रारथमुपशग्मं। प्रमुंवास्वस्तये। एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता। सद्यायोनीरा
…स्वाधृ…ना। आपोदिष्ठामयोभुवः। हीतिकिं। प्रतिष्ठावाष्टकविषुराः। अग्नेवर्तरामधः। लामितिकिं।
…तरत…जतोनवति। जनिधाहिजेन्योअग्ने। युक्ष्वाहिदेवहूतमान्। अच्छानक्षिधुमत्तमः॥ ॥अथा
…॥ ॥अग्निश्चयाज्याश्च अग्नियाज्यं। तस्मिन्। वार्थे द्वंद्व इति समासः। अग्निरित्याग्निप्र
…रामंत्रालक्ष्यंते। चतुर्थकांडमित्यर्थः। उशावामिं आग्नी अस्त्याग्निं इत्राणिपर्यंताः प्रश्नोत्तमानुवाका
…याः संज्ञान्तर्वति। मुद्रवाही स्यनुवाकश्च। अत्रविषये अधाइत्यस्मिन्रग्ररूपोअंत्यस्वरोविसर्गेव्य
…तोह्रस्वमापद्यते। यथा। अधात्यग्नेक्रतोः। अधावनः शर्मयच्छ द्विबर्हाः। अधातेसुम्नमीमहे। अ
…नः। अग्नियाज्यइतिकिं। अधामेनितद्विमृषेति॥ ॥कुत्रा दक्षिणेना। स्वेना। हतना। अगामा। रु
हे…द्वधर्यामावक्षमाक्षामास्तारीमानरेमावर्धययेरयथा रियाधायासिंवथाजनयथाजयतोस्
…यातान्शृणुताकृणुताबित्तता॥ ॥कुत्रा। दक्षिणेना। स्वेना। हतना। अगामा। रुहेमा। विद्मा। न

श्री:
१७

…यामा। वहमा। क्षामा। स्तरीमा। नरेमा। वर्धयथा। ईरयथा। आरिया। था। अथा। सिंवथा। जनयथा। ज
यता। कृक्षता। अवता। भाता। शृणुता। कृणुता। बित्तता। इत्येतेषुनवग्रहेष्वंत्यस्वरोविसर्गेव्यंजनपरोह्रस्व
मापद्यते। यथा। कुत्राचिदस्यसमृतो। दक्षिणेनावसूनिपतिः सिंधूनामसि। स्वेनाहिवृत्रं शवसा। तपसा
हतनात। आजगामापरस्याः। अस्ववतीमारुहेमास्वस्तये। विद्मातेअग्नेत्रेधात्रयाणि विद्मातेनाम ध्या
…स्तैः। वक्षमाकच्चनागः। क्षामारेरिहद्वीरुधः। सुष्टरीमाजुषाणा। अंहोमुचेप्रनरेमाहवींषि। हृष्टिव
…यथापुरीषिणः। उदीरयथामरुतः। योनेरुद्रारियाप्रजेतो। क्षयेपाथादिवोविमहसः। अथासोमस्यप्रयती
सुवस्थां। यत्रानरोमरुतः सिंवथामधु। आपोजनयथावनः। उपप्रेतजयतानरः स्थिराः। घृतमुक्षतामधुवर्णं।
पु अस्मानुदेवाअवताहवेषु। देवारथेर्याताहिरण्ययैः। मरुतः शृणुतानहवं। संवत्सरायकृणुताबृहन्नमः। पु
त्रं बित्तता स्वेन॥ ॥नरतायाज्यासु॥ ॥नरताइत्यस्मिन्ग्रहणेंत्यस्वरोयाज्याविषयेविसर्गेव्यंजनपरो
…नापद्यते। यथा। नरतावसुविन्तमं। नरताजातवेदसं। पूर्वविवोगजयेनरताबृहत्। याज्यास्विति किं
रववोनरताराजा॥ ॥अत्रान्तवतानदताचरतातपताजुहुता बोधतामुंचतावृता घुष्याजनयावर्धयासा
दयामरयादीयारुद्रानरायाससादास्थजातिछायेन॥ ॥अन्ता। नवता। नदता। तरता। तपता। जुहुता। बो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वतां। मुंवतां। वृता। घुष्या। जनया। वर्तया। सादया। पारया। दीया। हरा। अंपा। ससाद। स्कुला। तिष्ठा। येना। एतेषुंनव
ग्रहेषुंयस्स्वरो विलागे व्यंजनपरो ह्रस्वमापद्यते। यथा। अत्राह वीरिषि। आदित्यासो भवतामृडयंतः। अहावनद
ताहते। सुवीरुताणास्तरतार ताूसि। तयता सुवृक्तिभिः। पित्र्युजु हुता विश्वकर्मणे। विश्वेदेवासो अधिवोचतामे
यदि। येतामभुंवतायज्ञत्राः। अयस्मयं विवृता बधमेतो। परुष्परुरनु घुष्या विशस्त। मनुर्नव जनया देव्यजनं। ता
निमावर्तया पुनः। सादयायज्ञं सुकृतस्ययोनो। अग्नेर्नुपारयानव्यो। बृहस्पते पारदीयारथेन। निहारमिन्नि
मेहंरानिहारं। मानोमहीरालरादहितिनः। वाजंश्रुत्याअपाहराधि। अग्निर्होता निषसादायजीयान्। स्कुला
दृष्टिर्दिवः। तिष्ठादेवो न सविता। येनासहस्रं वहसि॥ ॥उरमसी। कयी। कृधी। श्रुधी। यदी॥ ॥उरमसी। कयी। कृ
धी। श्रुधी। यदी। इत्येतेष्वनवग्रहेषुंयस्स्वरो विलागे व्यंजनपरो ह्रस्वमापद्यते। यथा। उरमसी गमध्ये। रुद्रयते
कयीपरंगाम। कृधीस्वस्मान्। इमंमेवरुण श्रुधीहवं। यदीन्मूर्मिंजनयन्॥ ॥सूनू। नू। मिथू। मक्षू। त्रू॥ ॥सूनू।
नूः। मिथू। मक्षू। त्रू। इत्येतेष्वनवग्रहेषुंयस्स्वरो विलागे व्यंजनपरो ह्रस्वमापद्यते। यथा। मोषुणइंद्र। आतूनइंद्र॥
तन। एतेरास्यनूसृपो। गात्राण्यसिना मिथूकः। मक्षूदेववतो रथः। अस्माभिरूनु प्रतिचक्ष्यान्नूरत्रुषुणऊतये॥ ॥
वृतपूर्वआनुदात्तो न्नूषभ वसन्नूषभवति॥ ॥विइत्येवं पूर्वंउत्पूर्वं वा आनिस्पवत्स्वरः। अनुदात्तः अनूषभ वेतिरू

ग्रहत्तिपदे वर्त्तमानो व्यंजनपरः पदादौ वर्त्तमानत्वात्पूर्वपदेन विलागे सति ह्रस्वमापद्यते। यथा। व्यानायेतिविअना
य। उदानायेत्युदअनाय। एवपूर्वइतिकिं। यदान्नुतुस्तेन। पर्याणीयाहवनीयस्य। नकारः किमर्थः। पद्धुक्स्मव्यायारय
ति। उदादायष्टथिवीं जीरदानुः। अनुदात्तइतिकिं। विश्वकर्माव्यानट्। निष्टःपत्नीन्नुरानया। अनूषभवती तिकिं। मधो
धरिव्यान्नुः। उदानिषुर्महीरिति॥ ॥ इतित्रिस्वरस्थले प्रातिशाख्ये विवरणे तृतीयो ध्यायः॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥अथप्रग्रहाः॥ ॥अथेस्यमधिकारः प्रग्रहान्वक्ष्यामः इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं इतउत्तरंयद्वक्ष्यामः॥ ॥
॥ वग्रहः॥ ॥अवग्रहः प्रग्रहो न भवति। ऊकारः। ऊंकारो साूहितोकारव्यंजनपरः। ग्नी। नहिपरः। इइति
वक्ष्यति। एतदुद्दिश्यपुरस्तादपवादेनेन विधीयते। यथा। तनूनपादसुरः। अगोअर्धंयजमानं। अग्नीषोमौ
मा। वेद्दपुरोनुवाक्येकुर्याद्। अवग्रहइतिज्ञासपेक्षायामेकवचनं॥ ॥अतः॥ ॥पदस्यांतः प्रग्रहसंज्ञो भवति
यथा। देवतेसमध्ये। अत्राह किमपदान्तोपिप्रग्रहः स्यात्। अत्रोच्यते। ऊकारइत्यविशेषेण वक्ष्यति। ऊंकारो
सााूहितोकारव्यंजनपरइतिवीयस्यपरइतिव। अपदांतस्य ऊकारस्य ऊंकारस्य चौशब्दस्य वा प्रग्रहत्वंमा
भूदिति। ननु सिद्धमेवैतत्। एतत्सूत्रशेष नूतउत्तरसूत्रेपि शब्देनान्वादेशो। तस्यैव कार्यनिर्वाहाद्भेनेतिक्रमः।
अनेकवर्णसमुदाये स्वत्स्वउपपन्न। अयंपुनरेकवर्णनिर्देशः। ऊकारइत्यादि। वर्णस्य योविकारलोपौते

योरन्यादेशौ स्त्र्यस्य सनेनअत्यः प्रग्रह इत्युक्तं। प्रग्रहसंज्ञामात्रं। ननु निमित्तं निमित्तिवा। तस्मादन्यादेशो न प्रसरति।
॥ ॥ इति प्रेरयि॥ ॥ अपिवाङ्कः सिंहावलोकनेनाथादावुत्तरो विभागइत्यत्र विभागपदमन्वादिशति। सोयंप्र
ग्रहो विभागे इति परो भवति। यथा। कृत्ते इति। इति शाङ्कः परो यस्मात् स्वावितिपरः॥ ॥ ऊकारः॥ ॥ ऊकारः पदांतः
सर्वत्र प्रग्रहो भवति। पदसमये वर्तमानः। यथा। तनूबाएते। वासतिकाहूतू। बाहूउपस्तुतं जनिमतत्ते अर्वन्। पदस
मये वर्तमान इति किं। सूनूनु मिथूमक्षू कू इत्यादि॥ ॥ ऊकारोस्माऊँ हितो कार व्यंजनपरः॥ ॥ अस्माऊँ हितउ श्रीः
कारोकारपरो वा व्यंजनपरो वा प्रग्रहः स्यात्। यथा। विद्माहि सूनो असि। विश्लोहव्याऊँ रक्षस्य। अस्माऊँ हितइ १९
ति किं। सोब्रवीत्। विश्वेदेवोर्द। सऊँ हितानि[illegible]ऊँ हितः। नसाऊँ हितः। असाऊँ हितः। अकारस्य व्यंजनस्य अका
र व्यंजने। एतपरे यस्मात् स तथोक्तः॥ ॥ समा[illegible]पि सूर्वश्च॥ ॥ पूर्वोक्तपरानिमित्तात्तावपि कार्यविधानार्थमो
कार विशिनष्टि। वकारउकारमन्वादिशति। सा। म। ह। द। थ। पि। एवं पूर्वे साऊँ हितओकारः। अकार व्यंजना
न्यपरोपि प्रग्रहो भवति। यथा। साएवैषेतस्य। मातमगिमोएवा। इहोइस्याः। तयोरवोत्तरे। पितोआविशस्वाः
वपूर्व इति किं। शतक्रतवुद्ध ऊँ शामिव। अस्माऊँ हित इति किं। प्रसोअग्ने॥ ॥ अथे[illegible]॥ ॥ अथेत्ययमधि
कारः। एकारेकारो प्रग्रहत्वेन विधीयते। इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं॥ ॥ अस्मे॥ ॥ अस्मे इत्यस्मिन्ग्रहणो सस्वरः

ग्रहो भवति। यथा। अस्मे तेबंधुः॥ ॥ ते इत्यनीङ्ग्यांतः॥ ॥ इति शाङ्कई ङ्यप्रग्रहणत्वे द्योतयति। अनीङ्ग्यां
त्वे इत्येष शाङ्कः प्रग्रहो भवति। यथा। त्वे क्रतुमपि। अनीङ्ग्यांत इति किं। अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासः। ई
ङ्ग्यस्य अतः ईङ्ग्यांतः। न ईङ्ग्यांत अनीङ्ग्यांतः॥ ॥ देवतेउत्ते सागधे ऊर्ध्वे विश्रारवे शृंगे एने मे ध्येत्वष्णात्
घ्रकनीनिके पार्श्वे शिवे वाचमे एवोतरे शिप्रे रथंतरे वत्सरस्यरूपे विरूपे विषुरूपे सदो हविर्धाने अ
थिवषणे अहोरात्रे धृतव्रते स्तुतशस्त्रे[illegible]आमे अक्रे अपिते रयिवते पूर्तप्रते विघृते अन्तते अछिद्रे
बहुले पूर्वजे कृष्णु धूऊँ सदने॥ ॥ देवते। ते। सागधे। ऊर्ध्वे। विश्रारवे। शृंगे। एने। मेध्ये। तृष्णो। त्वघ्रे। क
नीनिके। पार्श्वे। शिवे। वाचमे। एवोतरे। शिप्रे। रथंतरे। वत्सरस्यरूपे। विरूपे। विषुरूपे। सदोहविर्धाने।
अधिषवणे। अहोरात्रे। धृतव्रते। स्तुतशस्त्रे। ऋक्सामे। अक्रे। अपिते। रयिवते। पूर्तप्रते। विघृते।
अन्तते। अछिद्रे। बहुले। पूर्वजे। कृष्णु धूऊँ सदने। एतानि पदानि प्रग्रहसंज्ञानि स्युः। देवतेसमध्येउते
एव रसेनानक्ति। सागधे साग धा अस्मे। सागेति किं। अग्नउदधे। ऊर्ध्वे समिधावादधाति। विश्रारवे नक्ष
त्रं। वीति किं। तस्मिन् सरस्व शाखे इति शाखांतरे। अंतराशृंगे तं। मेध्ये एवैनं करोति। असतृष्णे हितृ
सत्वघ्रे हस्ते। कनीनिके अग्निष्टोमो यत्। पार्श्वतरः सामानः। शिवेनो द्यावापृथिवी। विकर्णीवोत्तरे। वे

तिकिं। सपाद्योत्तमेमासि। तथोरवोत्तरे निर्वपेत्। एवेतिकिं। नेतिषोडश्युत्तरे। शिप्रेअवेपयः। छुद्रयंतरेअ
चर्षणिपु:। संवत्सरस्यरूपेआनुवर्तते। विरूपेधायचेते। विषुरूपेअहनी। वत्सरस्यावीतिकिं। अरूपेति
त्वाअरूपेष्वन्न। रूपशब्दस्यप्रतिविशेषणमुच्चारणवैस्पष्टार्थं द्रष्टव्यं। सदोहविर्धानिएवसमिनो
ति। सदइतिकिं। गृहवोहविर्धानेरवायते। ननुपदग्रहणेनपदंगम्यतेतिसामर्थ्याद्। हविर्धानिइत्येकप
दस्येवकार्यसिद्धिः। सदःपदव्यर्थं। मेवं। पदग्रहणेसच्छलोत्तरेभिन्नरूपस्यसंज्ञाधुणाया विशेषणसार्थ
कमिन्नरूपत्वात्तावितुबोधमेतद्भवेत्। ननुतर्हिदेवतेइतिपदग्रहणस्यसच्छलोत्तरसोमदेवतमतिविद्
इत्यत्रभिन्नरूपत्वाद्विशेषणेनन्नविनर्थं तत्रनास्ति। उच्यते। देवतेइत्यखंडपदस्येवकार्यविधानादत्रविशे
षणंनयुज्यते। एवं द्वितविधानमितिकथंप्रतीयते। तद्यस्यतेमासातमित्यादिनाष्टथक्करणादिति ब्रू
मः। मैवं। सदोहविर्धानिइत्यस्याखंडत्वेद्योतकंनकिंचित्तथास्ति। येनसदःपदंवैयर्थ्यमालंब्यते। हनू
अधिषवणेजिह्वा। अधीतिकिं। सवनेसवनेनिगृह्णाति। अहोरात्रविधात्। अहरितिकिं। अतिरात्रेषभू
कामस्य। द्यावापृथिवीघृतव्रतेआविन्नादेवी। घृतेतिकिं। यस्यव्रतेउष्टिपतिः। स्नुदरास्त्रोपदेतेनहृदे
स्लेतितिकिं। ऊर्ध्वेशस्त्रेप्रतिष्ठितेइतिशारवीतरेअकसामेदेवेत्यः। आगतिकिं। अस्तनंप्रतीष्ठेतिशारवीत

श्री:
२०

रे। घृतेनात्रेधृषणे। स्तुवनेषपिति। शाक्करेरैवतेसामनी। इष्टापूर्तेसिंहस्तजेषां। प्रलेकाममन्नाद्यंदुहाते। विधृते
सर्वतः। वातिकिं। अग्निघृतइतिशारवीतरे। सत्यान्नतेअवपशान्। आच्छिद्रेबहुले। पूर्वजेपितरा। पूर्वेतिकिं। प्र
थमजइतिशारवीतरे। गीर्भिःकृणुध्वंसदनेऋतस्य। कृणुध्वमितितिकिं। अर्पात्वासदनेसादयामि॥ ॥ अमी
वक्षुषीकाम्लीदेवताफल्गुनीमुष्टीधीनात्नीवपाश्रपणीअरनीजन्मनीसुम्निनीसामनीवैष्णवीऐन्द्रवीदर्वीद्यावा
पृथिवी॥ ॥ अमी। वक्षुषी। काम्ली। देवताफल्गुनी। मुष्टी। धी। नात्नी। वपाश्रपणी। अरनी। जन्मनी। सुम्निनी। सा
मनी। वैष्णवी। ऐन्द्रवी। दर्वी। द्यावापृथिवी। एतानिपदानिप्रगृह्यसंज्ञानिभवंति। अमीवाइदमन्तूवन्। वक्षुषीवा
एतेयज्ञस्य। काम्लीउपानहावुपमुंचते। पितरोदेवताफल्गुनीनक्षत्रं। देवतेतिकिं। यद्द्वितीयंसाफल्गुनी। मुष्टीक
रोतिवार्च। प्रधीवावुक्थ्याः। रजतनात्नीवैश्वदेवी। वपाश्रपणीप्रहरति। वपेतिकिं। पशुश्रपणीतिशारवीतरे। अर
नीधोरिवासि। जन्मनिपासिजन्मनी। सुम्नायसुम्निनी। सामनीप्रतिष्ठितेसे। वलगहनोवैष्णवी। ऐन्द्रवीतिर
श्चीदर्वीश्रीणीषआसनि। द्यावापृथिवीएकस्वेन। महीद्यौःपृथिवीचनः॥ ॥ हृदंष्ट्र॥ ॥ वकारेणान्वादिष्ट
द्यावापृथिवीइत्यस्मात्पूर्वोपिईकारएकारोवापदांतःप्रगृह्योभवति। यथा। यावतीद्यावापृथिवीमहित्वा। आवि
न्नेद्यावापृथिवी॥ ॥ नरूपेनित्यं॥ ॥ रूपेइत्यतःस्वरोद्यावापृथिवीइत्येतस्मात्पूर्वोपिनप्रगृह्योभवति। यथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ पृथिवीगछ॥ नित्यशब्दः प्रासीमन्नितिबंधार्थः। इधोपदासहस्त्र। वीडादिप्रासिः॥ ॥ हरी सहुरी सहुती कल्पयती
आष्टजती आहुती॥ ॥ हरी। सहुरी। सहुती। कल्पयंती। आष्टषती। आहुती। एतेषु त्यः स्वरः प्रग्रहः संज्ञ
॥ हरीतेयुंजाष्टषतीअन्हूतो। सहुरीसपर्यति। सेतिकिं। तमाहुरी ह्वयत इति शाखांतरे। सहुतीवनतीगिरः।
तेतिकिं। हुतीपुनर्हुतोतीनिशाखांतरे। अध्वरं कल्पयंतीऊर्ध्वं। युंजाष्टषतीअन्हूतो। आइतिकिं। पृषतीस्थूल
पृषती। पुरोडाशामेतआहुती। आइतिकिं। हुतीतस्माद्द्वाइति शाखांतरे॥ ॥ पूर्वश्च॥ ॥ वकारान्चादे रोदा
हुती इत्येतस्मात्पूर्वईकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। एतेआहुती॥ ॥ वाससी। तपसी। रोदसी॥ ॥
॥ इत्येतस्मात्पूर्वईकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। वाससीइवविवसानो। दीक्षातपसीअवरुंधे।
वाससी। तपसी। रोदसी॥ इत्येतानि प्रग्रहसंज्ञानिभवंति। यथा। वाससीइवविवसानो। दीक्षातपसीअवरुंधे।
इमेवैरोदसीतयोः॥ ॥ परश्च॥ ॥ वकारान्चादिष्टोरोदसीइत्येतस्मात्परईकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति।
यथा। अन्विंद्रः रोदसीवावशाने॥ ॥ व्यचस्वती संविव्यचतीनः पृथिवी॥ ॥ व्यचस्वती संविव्यती। नः पृथिवी। ए
तेष्वंतः स्वरः पदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। व्यचस्वती संवसाथां। अग्निमंतः संविव्यती। द्यावानः पृथिवीइम
सिध्रानइतिकिं। रजतअग्ने पृथिवीमखेभ्यः॥ ॥ येअप्रथेतामुर्वी नेअस्यपंक्रंदसीछंदस्वतीतेआवरंती समना। अंत
अंतरेताम्॥ ॥ येअप्रथेताउर्वी रोदसी। नेअस्ययोषणे। यक्रंदसी। छंदस्वतीउषसा। तेआवरंती समना। अंत

श्रीः
२१

मित्रावरुणा। एतास्त्वस्थ्येकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। येअप्रथेताममितेभिः। अप्रथेतामितिकिं।
मित्रावरुणा। एतास्त्वस्थ्येकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। येअप्रथेताममितेभिः। अप्रथेतामितिकिं।
येतेपंथानः। उर्वी रोदसीवरिवः। नेअस्ययोषणे। अस्येतिकिं। तेवंहिनस्वनवसोमदितना। यक्रंदसीअव
सा। क्रंदसीतिकिं। यमग्नेपृत्सुमर्त्यं। छंदस्वतीउषसा। तेआचरंतीसमनसा। आवरंतीतिकिं। तेनाअवंतोद
वनश्रुतः। अंतरामित्रावरुणाचरंती॥ ॥ नोपस्थे॥ ॥ एतास्तु उपस्थे इत्यंतः स्वरः पदांतः प्रग्रहोनभवति।
यथा॥ अंतरामुपस्थे। उपेतिकिं। येप्रतिष्ठेअभवतां॥ ॥ इरावती प्रभृत्यादाधार॥ ॥ इरावती प्रभृति इरावती
इति शब्दमारभ्य आदाधार पर्यंतमीकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। इरावती धेनुमती हि भूतं॥ ॥ पू
इतिशब्दमारभ्य आदाधार पर्यंतमीकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। पूर्वजे पितरा
पूर्वजेप्रभृत्यायं॥ ॥ पूर्वजेप्रभृति आअयं पर्यंतमीकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। स्थूलमेत
वरीस्यात्। आङ्‌दमिदंमर्यादायांवर्तते। ननुपूर्वजेपितरेत्यारभ्यायंपुरोभुव इत्येतत्पर्यंतं स्थूलमेत
सूत्रविषयः किंनस्यात् उच्यते। तवपक्षेउपबधांतः पातित्यात्। हणुः सदन इति प्रग्रहस्यैव यथार्थमात्र
इति तस्मादेतत्स्थूलमेतत्सूत्रविषयोनभवति। नन्वत्र पूर्वजे ग्रहणमनर्थकं। पूर्वजे हणुध्वं सदनेइति
वोक्तत्वात्। किंतु वरी प्रभृत्येतावतैवालं। नेतिब्रूमः। वरीग्रहणद्वयसंभवात् कुत्रवावधिनियमत्वेनस्वीकार
इति संदेहः स्यात्। किंवा आसन्नं सदेहइति वचनादुत्तरावधिसन्निकृष्टाद्वितीयवरीशब्द एवस्वीकर्तव्यः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तथासति पूर्वपदं तदुत्तरस्य प्रग्रहत्वं न स्यात् । तच्चानिष्टं । ननु सवर्णे तेपि पूर्वलोपे हि यस्मै नवात् कुत्रवाग्रस्य मिति
संदेहः समानः । किंच । युच्छु क्रमनिर्दिष्टं वक्ष्यमाणं । नैवं । पूर्वलोप इति यत्तमत्र कार्यं तत्त्वेन च्यते । येन पौनरुक्त्यं
वेद । किंतु पूर्वश्चासौ लोपश्च पूर्वलोपः । एतत्प्रत्यक्षीनीत्युपलक्षकत्वेन च्यते । ननु तर्हि उपहूत इति पदमतीक्र
म्यायमिति अवधित्वेन किमर्थं कुच्यते । उपहूत इति यस्ना बाहुल्येपि आ सन्नेः संदेह इति वचनात् अ
थमिकस्यैव ग्रहणसिद्धिः । नैवं । उपहूत इति यत्र ग्रहणे तत्रोगौरवदोषः । उपस्थितोपन्यासस्य ग्यो रास्य
पदत्वेगात् । अयमित्यस्य उमुख्यं । मुख्ये संभवति न गौण इति न्यायात् । अयमिति मुख्य ग्रहणं । नन्वेतेनैव न्या
येनाद्यपदस्यानुपपन्नता । नायं पक्षः । मुख्यासंभवाभावात् । तथाहि व्ययचाइ ति मुख्यस्य क्वचित् अनिवि
चिन्यायेन तस्यापि न ग्रहणं स्यात् । तच्चानिष्टं । अंते समानपद इति वचनात् एतदनिष्टं न भवतीति चेत् । प्रक्षा
लनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । स्वयमेव सुच्चार्य तस्य निषेधकथनादपि तदुच्चारणमेव
रमणीयमिति मुख्यासंभवाभावाश्चैव । तस्मादस्मिन् सूत्रे अयमिति ... नास्ति ॥ ॥ इमे गर्ते कुपैवरसे न परः ॥
॥ इमे इत्येतस्य स्वरो गर्ते इत्येवरसेन । एवं परः पदांतः प्रग्रहः स्यात् । यथा । यदि मे गर्तमदधाता । इमे उ पा वस्यी
तः ॥ इमे वरसेन नानाक्ते । रसेनेति किं । इमे वास्मै लोकाः । एवं पर इति किं । अघर्व्या वा इमे देवाः ॥ ॥ कूर्म आपः

श्रीः
२२

सजूर्ब्रह्मजज्ञेतेषु च ॥ ॥ इमे इति शाखान्यादि राति । कूर्मः । आपः । सजूः । ब्रह्मज । एतेष्वनुवाकेष्विमे इत्येतस्य स्वरः पू
र्वेकृपरनिमित्ताभावेपि प्रग्रहो भवति । कूर्ममिव वा इत्यत्रे यथा । इमे वै रोदसी । आपो वरुणस्येत्यत्र । यथा । इमे
रक्षोपघते । सजूरब्द इत्यत्र । यथा । इमे अश्विना संवत्सरः । ब्रह्मजज्ञानमित्यत्र यथा । नहि मे यजुषा हुमदे
नी लोकेति किं । ब्रह्मवादिनो वदंत्यग्निरित्यत्र । इमे लोका इत्यस्य प्रग्रहत्वं मा भूदिति ॥ ॥ पूर्णे च ॥ ॥ वराह्ये ब्रह्मज
ज्ञानमित्यन्वादि राति । पूर्णे इत्येतस्य स्वरो ब्रह्मजज्ञानमित्यनुवाके प्रग्रहो भवति । यथा । पूर्णे उपदधाति पूर्णे एवेनं
अस्मिन्ननुवाक इति किं । यावै पूर्ण आसिंचति ॥ ॥ दृढे ॥ ॥ दृढे इत्यस्मिन्नंतस्वरः सर्वत्र प्रग्रहो भवति । येन
द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढे ॥ ॥ घ्नी वक्रे पपरे ॥ ॥ घ्नी । वक्रे । इत्येते पदे पपरे प्रग्रहे भवतः । यथा । वार्त्रघ्नी पूर्णमासे ।
वक्रे एष्वानि पपर इति किं । यद्विरूपा वार्त्रघ्नी स्यात् । सन्निधानवक्रे नी वार्त्तं । घ्नी वक्रे इति किं । शाकानोमीयां
त्र । यक्षामीरोपशुपतिः । पः परो यान्त्यातपपरे ॥ ॥ न्वती ॥ ॥ न्वती इत्येतस्य स्वरः प्रग्रहो भवति । यथा । ओम
न्वतीतास्मिन् । दृष्टघन्वती अमावास्यायां । नकारेण किं । कर्णकावत्येतया ॥ ॥ पपरेन ॥ ॥ सानि ध्यात् न्वती
इति लक्ष्यते । पपरोन्वती इत्येतस्य स्वरः प्रग्रहो भवति । यथा । मूर्द्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति ॥ ॥ समीची
॥ समीची इत्येतस्य स्वरः प्रग्रहो भवति यथा । समीची रेतः । पश्चात्समीची तात्तिः ॥ ॥ नपरोन ॥ ॥ सानि ध्यात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मीवीतिलक्ष्यते। नखल्वसमीवीत्यस्य स्वरो नकारपरः प्रगृह्यो भवति। यथा। समीवीनामासि॥ ॥वीयस्यपरः॥
वीइत्यस्य स्वरात्परः प्रपरो वा प्रगृह्यः स्यात्। यथा। प्रावीप्रतमध्वरे। एवं परइतिकिं। याप्रावीदिकु
क्षचीतिरश्वीयत्। नकारस्फा स्यात्किं। गोष्ठता वीयज्ञः। प्रावीपत्न्यं वा। स्तो। वीतिकिं। एकादशिनीयदग्नौ
अजनन्ने प्रजननं॥ ॥आन्महो॥ ॥आनित्येतद्विशिष्टमहाग्रहणेत्यस्य स्वरः प्रगृह्यः स्यात्। यथा। महान्म
ही अस्तभायत्। आनितिकिं। मही द्यौः पृथिवी च नः। आकारेणकिं। वयुनाविदेक इन्महो॥ ॥प्रतीश्रुतिः॥
प्रतीइत्यस्य यत्रयत्र श्रुतिः श्रवणमस्ति तत्रतत्र प्रगृह्यत्वं विज्ञेयं। यथा। दंपती विंदते। बृहस्पतीइदं। श्रुतिरि श्री:
तिकिं। दंपतीवाम्। प्रियमिंद्राबृहस्पती। इत्यादावपि पदैकदेशे प्रगृह्यलोपाय॥ ॥ग्नी॥ ॥ग्नीइति प्रगृह्यो भवति। २२
यथा। अग्नी पत्नी। विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेन॥ ॥नहिपरः॥ ॥ग्नीइति सान्निध्याल्लक्ष्यते। नख
ल्वग्नीइति पदान्तो हिपरः प्रगृह्यो भवति। यथा। ऐंद्राग्नी हि बार्हस्पत्येति। एवं परइतिकिं। इंद्राग्नी हवामहइति।
॥वीडु। द्वारौ। रुक्मः। चरावः। यद। इत्येवं परईकार एकारो वा
शाखांतरे॥ ॥वीड्वादौ ह्रस्वश्चरावो यदादयः॥ ॥वीडयेथां। उकारेणकिं। आपश्चमे वीरुधश्चमे। देवीद्वारो मामा। गवि
प्रग्रहो भवति। यथा। धिषणे वीडू सती वीडयेथां। उकारेणकिं। विसर्गेणकिं। बालाते रुक्मविषाणं प्राप्स्यति। दिवसा
तिकिं। द्वादशसंपद्यते द्वादश। आतिष्ठमाने रुक्मो रूपं रुचा।

गोयेवसवः। सवइतिकिं। रायेवनः स्वपत्याय धेहि। नम्नमाने। यददेताः। नलुप्यते यदा क्षिपुर्दिव्यमित्यत्र प्र
ग्रहत्वं न स्यात्। पदग्रहणेषु पदं गम्यते तदिति वचनान्न भवतीति ब्रूमः॥ ॥नद्रोहे निसं॥ ॥द्रोहे। इत्येतयो
रत्यस्वरो नित्यं प्रगृह्यो न स्यात्। यथा। एण्यह्ने रुक्मः। वीडादिप्राप्तिरनयोर्नित्यशब्दः प्राप्त्यंतरप्रतिषेध
कः। यथा। यद्दोपि कत्री रिति तावबूतो। गमयतो भवत इत्यादिना प्राप्तिः। स्वराद्रोहे नो वा ह्रो। सामान्यस्वरे ति
प्राप्तिः॥ ॥आकाररकारपूर्वस्तु बहुस्वरस्य नेष्यते॥ ॥बहुस्वरस्य पदस्य सबंधी तेइति थेइति वा आकार
पूर्वरकारपूर्वो वा प्रगृह्यो भवति। यथा। मज्ञातेयो विद्विषाणयोः। श्रुत्वानं थिनोग्रहत्ये। पृथिव्यारिदियाथे।
दृग्रहणायमन्दुरथे। एवं पूर्वइतिकिं। अहश्यतेवाहत्वयजमानः। त्रीणिजाता विदथे अंतरेषां। बहुस्वरस्येति
किं। तत्रवाते विषर्जति। परंतेगृह्यंते। तेथेइतिकिं। आनूयमान आसादयति। वीडादिनिमित्तसापेक्षतानि
वर्तकस्तु शब्दः। इति वररुचिपक्षः। माहिषेयपक्षस्तु वक्ष्यते। पूर्वसूत्रोक्तनिषेधनित्यशब्दज्ञापितानुवृत्ति
निवारयतीति। तत्र वररुचिमतरुचिरं। बहवः स्वराः यस्मिन् तत्र बहुस्वरं तस्य अत्र बहुस्वरत्वोक्तेनापादानतो
बहुशब्देन व्यक्तित्वं विज्ञेयः॥ ॥नशायति॥ ॥शायतीइत्यस्य स्वरः प्रगृह्यो न भवति। यथाक्रापातिछ
पिबस्सुतस्य। पूर्वसूत्रप्राप्तोसत्यां कंठोक्तनिषेधो न विधीयते॥ ॥तेमापातंनमरनमसिवायुर्गर्भिप्रुषा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

परः॥ ॥ते। आयात। नमः। एनमस्ति। वायुः। गर्भं। उप। अहः। तु। एवंपरस्तेइति शब्दः प्रग्रहः स्यात्। यथा। तेमा यातम्
मइतिकिं। तेनवधइमेन। तेएनमस्तिसमनयेता। अन्नीतिकिं। तेदे
स्य। यातमितिकिं। तेमास्मिन्। पुनस्ते। नमोग्नये। मइतिकिं। तेनवधइमेन। तेगर्भमदधातां। तेप्यामंत्रयंत। तेअहोरात्रयोः।
नेत्तिषत्यंतिब्राह्मणाः। तेवायुर्मे वात्। युरितिकिं। तेवावयुंस्त्रियं। तेगर्भमदधातां। तेप्यामंत्रयंत। तेअहोरात्रयोः।
तेवावनोस्त्व्यइत्याहुः। उकारणांकिं। तेनेधामान्युश्मसि। एवंपरइतिकिं। तेदेवाः। तइतिकिं। हृदुस्तेनमः। अ
मुष्मिंलोकउपरोरे। यन्निवाएतेसवनाद्येरः॥ ॥अनुदात्तोननित्यं॥ ॥मापातमित्यादिपरोपि तेइत्यस्य
स्वरोनुदात्तोनित्यंनप्रग्रहोनभवति। यथा। बाहुभ्यामुततेनमः। नित्यमितिकिं। लक्षणांतरप्राप्तस्यापि प्रतिषे श्रीः
धोयथास्यात्। नमस्तेअस्त्वायुधाय। गमयतोभवतइत्यस्यप्राप्तिः॥ ॥एतेतनुवौवेसमेवरिपज्ञपदिष्टस्य २४
रः॥ ॥तनुवौ। वेसं। एवाहि। यज्ञ। पत्नी। ट कुः। इत्येवंपरएतेत्येत्यः स्वरः पदांतः प्रग्रहोन भवति। यथा। तस्यै
तेतनुवौ। एतवेसंवत्सरस्यवक्षुषी। समितिकिं। एतेवाइडापेस्तनाः। एतेएवनमस्यनुपाधावत्। एतेदिदे
वानां। वक्षुषीवाएतेयज्ञस्य। एतेपदे। अथो। यदेतेइष्टकेउपदधाति॥ ॥परश्चद्वये॥ ॥निमित्तिनिमि
त्तयोर्द्वयोः परईकारएकारोवाप्रग्रहोनभवति। यथा। पदेअथो। यदेतेइष्टकेउपदधाति। निमित्तिनउपत
मानवत्वयोरितिकिं। सप्तमेपदेजुहोति तस्मात्सोदे वीष्टके॥ ॥ऋचः परः॥ ॥स्थइत्येवंपरईकारएका
रोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। विस्लोभ्यस्थःप्रेरस्थः। विसर्गोणकिं। लोकेस्थपुष्माएंस्तेनु॥ ॥परमोः॥॥

चकारान्वादिष्टयोः पूर्वसूत्रोक्तनिमित्तनिमित्तिनोरुभयोः परईकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा।
शिल्पेस्थस्तेवालारते। दृढेस्थः शिथिरेसमीची। उभयोरितिकिं। दृषणोस्थूर्वशी। परश्चद्वयोरितिवा
स्थे भयोरितित्राद्ध्यांतरमर्थंतिरज्ञापकं। निमित्तसहितयोः पूर्वोत्तरसूत्रोक्तयोर्निमित्तयोः परः प्रग्रहोभव
ति। परश्चद्वयोरितिसूत्रार्थः। अत्रतुसूत्रेनिमित्तनिमित्तिनोरुभयोः परः प्रग्रहः स्यादितिविशेषणभेदोवि
ज्ञेयः॥ ॥सोमायस्थेत्यस्मिन्॥ ॥सोमायस्थराज्ञइत्यस्मिन्ननुवाकेईकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति।
यथा। अवीद्वे धेनूसोमी इत्यादि। स्वइतिकिं। सोमायपित्र्मतइत्युत्र मान्भूदिति॥ ॥द्वे॥ ॥द्वेइत्येतस्य
यथा। अवीद्वे धेनू सोमी इत्यादि। ॥परश्च॥ ॥वकारोद्वेइत्यन्वादेशाति
रःपदांतस्सर्वत्र प्रग्रहोभवति। यथा। द्वेद्वेसंसरति। यद्वेनरयेता॥ ॥परश्च॥ ॥वकारोद्वेइत्यन्वादेशाति
द्वेइत्येतस्मात्परईकारएकारोवापदांतः प्रग्रहः स्यात्। यथा। द्वेशुक्लेवत्सेमूर्धन्वती॥ ॥एकव्यवेतोपि॥
॥एकव्यवेतोपिद्वेइत्येतस्मात्परईकारएकारोवापदांतः प्रग्रहोभवति। यथा। द्वेघेतेद्वेवते। द्वेवावदिवस
अरेकेनपदेनव्यवेतः। एकव्यवेतः। अपित्राद्द्वेइत्यन्वादिशाति। मडूकलुतन्यायेन॥ ॥गमयतोभवतो
नूकरास्वरंनूयदकरोकुर्यादिष्टघवृताप्रवत्तास्ति। एंस्तात्नीनावासयेति। बिल्वतत्वाअग्निगायत्रंतास्या
नेवोत्तान्यामवोतरपरऔचशात्॥ ॥गमयतः। भवतः। अनूकारादूकारव्यतिरिक्तवर्णात्परभवतइ

यद्यप्यत्तावेकुरुथार्थः। तथापि तदन्यार्थतास्वीकृतालक्ष्यानुसारात्। तनूपत्। अकरोत्। कुर्यादिष्टिषु। इष्टये।
दृशामादयस्त्रयः प्रश्नात्तमानुवाकवर्जिताः। अकृता। प्रवर्त्त। आस्ता। स्तन्नीता। वावयति। विस्तनस्त। अ
ग्निं गायत्रं। तान्यामेव। उत्तास्या। अवांतरं। इत्येवं परे आषष्ठात्पदात्सूर्वो विद्यमान ईकार एकारो वा पदांतः
प्रग्रहो भवति। आनिविधावयमाकारः। तेन सदेत्यतिविधिः। यथा। तेरवै नेप्रतिष्ठां गमयतः। उत्तरावती सव
तः। अनुकारालरमितिकिं। दीक्षितेतनामानावृत्तूत्तवतः। एतेवै महाम्यज्ञस्या त्यतनूपत्। यदिति किं। परिपत
ये चाग्नं कामितनूनप्त्रे। बुध्नवती। अयवती याज्यानुवाक्ये अकरोत्। मानवीरूवोधाय्यकुर्यात्। इष्टिषि श्रीः
तीति किं। अग्नयेदात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यादिति अकृता वरहणायेदे। हविर्धाने प्रावी अवर्त्तयेयुः। वर्त्ते २५
मिति किं। तेदित्याः समाध्रियतन्त्वायाज्ञानानीति। इमे वै सहास्तां। वैश्वदेवाग्निमारुतेन कथ अव्ययपदं ता। स्ता
न्नीतां। उत्तमे औदुम्बरी वाचयति। तेरेव यजमानस्य परेतो वित्तनस्तस्मात्। स्तेति किं। मन्महेपावा मन्व
[illegible] एतेन धातेये अग्निं गायत्रं। गायत्रमिति किं। अधस्थ अग्निं पुराष्य। एतेवै यज्ञस्य अञ्जायनी स्तुती ता
न्यामेव। अत्र परं रूपमेकं निमित्तमित्येते पदं मुद्दिश्य। षष्ठ नियम सागअसंग इति चेत्। नायं प्रसंगः। नि
मित्तैकदेशस्य षष्ठलोपपत्तेः। सकलस्यापि निमित्तस्यापि षष्ठत्वमुपपद्यते। लोके पव य एव धर्मेणावयविना

[illegible]दिसिद्धेः। तथाहि। कर्णे कुंडलं धारयन् कुंडली देवदत्त इति वदंति। एवेति किं। अपहुद् स्यग्ने। तास्यापतेम। ये
[illegible] एवते नासा। उत्तस्यैदुस्याहुर्येअवांतरं। अंतमिति किं। स्तेव तेरेडः। आषष्ठादिति किं। परइ
[illegible] इति परिभाषायाः अनंतरस्यैव परत्वं स्यात्। तस्मात्सूदिति॥ ॥नग्नामी वर्वसी मिथुनी मासेलोके ध
ता॥ ग्रामी। वर्वसी। मिथुनी। मासे। लोके। धरो। एतेषां स्वरे गमयतो भवत इत्यादि परेपि प्रग्रहो न भवति।
यथा। ग्रामण्यं भवति गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः। ब्रत्नुवर्वस्य व भवत्युत्तमतो रुक्मो भवतः। अथ मिथु
नी भवतः। पूर्णमासे प्रायच्छन्नावकृता। लोके प्रतितिष्ठं तीयं ति द्वौ षडरो भवतः। धत्ते ज्योतिष्मता वस्मा
द्मौ लोकौ भवतः॥ ॥अते समानपदे नित्यमवग्रहे च॥ ॥निषेधवकारोन्वादिशति। अरो अवे। इत्यनयोः
पदैकदेशयोरत्य स्वरः समानपदे वर्त्तमानो गमयतो भवत इत्यादि परेपि नित्यं न प्रग्रहो न भवति। यथा। अवरु
[illegible]ति रात्रावाप्तितो भवतः। अस्या लुप्यते वज्रमेनमात्तिप्रवर्त्तयति। अनाततायधृष्णवे। उत्तास्यामुतते। स
मानपद इति किं। एवतत्रास्यां। अत्र नित्यग्रहः प्राप्त्येतरपरिहारार्थः। उदाहरणमनुपवृधस्तु देशायेति सूत्रेष
संगाद्युक्तं। समानं च तत्पदं च समानपदं। तस्मिन्समानपदे॥ छ॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे
चतुर्थोध्यायः॥ छ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥अथ [illegible] संहितायामेकप्राणभावे॥ ॥अथेत्ययमधिकारः।
संहितायामेकप्राणभाव इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः। संहितेति कोर्थः। नानापदसंधानस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाना इति सूत्रेणोक्तः संहितार्थः। परः सन्निकर्षः संहितेति वैयाकरणाः पठंति। एकसमयः प्राण एकप्राणः तस्य भा
वः। तस्मिन्निति प्रातिशाख्यमतं। अन्यथापि समासः संगच्छते। एकप्राणेन भाव्यते अन्यतरत्नोच्चार्यत इत्येकप्राणभावः।
एकेनोच्छ्वासेन यावानुच्चार्यते वेदस्तावान् एकप्राणभाव इत्यर्थः। अत एवावसाने पदविधिः। ननु संहितायां
प्रवृत्तावर्तेवालं एकप्राणभाव इति वा। तत्स्याद्रूपेणेन किं। उच्यते एकप्राणभाव इत्यनारभ्यमाणे प्रवृत्तस्य
संहिताविधेः। पदावसाने नेष्यते। संहितायामित्यनारभ्यमाणे तु पदेष्वप्येकप्राणभावत्वपपद्यत इति वक्ष्यमा श्रीः
णकार्यं कर्तव्यमिति संदेहः स्यात्। तस्मादस्मिन्नु तस्याद्रूपेण प्रयोजनमस्ति॥ ॥यथायुक्तादिविधिः साप्रकृ २६
तिः॥ ॥प्रकृतिः संहितास्वरूपमनेनोच्यते। प्रकृतिर्विकृतिः क्रमः इति विज्ञेयत्वेन विधानात्। यथायुक्ताद्यथा
स्थितात् पदपाठात् कूटस्थादविपरीतो यो विधिः सा प्रकृतिः संहिता विज्ञेया। विधिर्विधानं प्रकृतिरित्यर्थः। य
था। स्वधा। अस्युर्वी यासि। धन्वन्निव प्रपा असि। सहस्रस्य प्रमा असि। प्रबुध्निया ईरते। उपाइयं समने
अभिनेतर्वेः। अत्र सूत्रे पदानां परस्परान्वयो महतानाध्यवचनाच्च विज्ञेयः। तत्र वचनं तावत् प्रकृतयस्य
त्र पठंति। एवमत्रापि स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचमित्यादौ मन्तव्यं॥ ॥तत्र पूर्वं पूर्वं प्रथमं॥ ॥तत्र संहिताविधा
न पूर्वं पूर्वं पदं सूत्रं च प्रथमं कर्तव्यं। यथा। तक्ष। आ। इहि। इत्यत्र दीर्घं समानाक्षर इति दीर्घः। तक्षा इहि इति

स्थिते। इवर्णपरः एकारमित्येकारे कृते तक्षेहि इति भवति। अन्यथा एदोतिश्च स्वरोऽक्षर इति संधौ यमने तक्षेहि
इति स्यात्। तच्चानिष्टं। पूर्वपदकर्तव्यत्वे एतदुदाहरणं। पूर्वसूत्रकर्तव्यत्वेपि वदामः। प्रद्भिर्नामनिष्पूर्व इति नकारस्य
णत्वे कृते उत्तमपर उत्तमं सवर्गीयमिति सूत्रेण टकारस्य णत्वे प्रतिप्रणणवस्या इति भवति। अन्यथा उत्तमपर
उत्तममिति सूत्रे प्रथमं प्रवृत्ते सति षणनव स्यादिति स्यात्। तच्चानिष्टं। वः स्वयमासिगू ययि त्यत्र तनकारपूर्व
श्च तकारः। प्रथमं ऊष्मपरो द्वितीयामिति सूत्रद्वयं प्रसक्तं। तत्र पूर्वत्वात्। ट नकारपूर्वश्च तकार इत्यनेन देव प्र
थमं कर्तव्यं। अन्यथा। वट् स्याद्हेतिस्यात्। तच्चानिष्टं। अथवा। इमं विष्यामीत्यत्र उपसर्गनिष्पूर्वे निदात्तपदे स्वरपू
र्वं विसर्जनं द्विवर्णव्यंजनपरमिति सूत्रद्वयप्राप्तं। तत्र द्वित्वसूत्रे प्रथमे कार्ये सति विस्यामीति स्यात्। तस्मात्पूर्वत्वमेव प्रथमं कर्तव्यं। पूर्वं पूर्वमिति वीप्सा सर्वत्रैव मर्थं समर्थयति॥ ॥अपुमिथुपूर्वः शकारश्च परः॥ ॥त्र
पु। मिथु। एवंपूर्वः शकार आगमो भवति चपरः। यथा। सीसं च मे त्रपुश्च मे। मिथुश्चरंतमुपयाति। एवंपूर्व इति किं
विसुव मे प्रसुव मे। एवंपर इति किं। असिना मिथूकः॥ ॥सुपूर्वश्च चंद्रपरः॥ ॥चकारः शकारमन्वादि
शति। सुपूर्वः शकार आगमो भवति चंद्रपरः। यथा। सुश्चंद्र दस्म विश्पते। एवंपूर्व इति किं। प्रचंद्रमास्तिरते दीर्घं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ संपूर्वः सकारः कुरुपरः ॥
मायुः। एवंपरइतिकिं। आमासुवरितेसज। सुइत्येषशब्दः पूर्वोयस्मादसौसुपूर्वः॥ ॥ एवंपूर्वइतिकिं। पुरोडाशाण्ज
समित्येवंपूर्वः सकारआगमोभवति। कुरुपरः। यथा। यजमानःसंस्कुरुते। एवंपूर्वइतिकिं। पुरोडाशाण्ज ॥ अकुर्वन्नेप्र
लंकुर्वितिएवंपरइतिकिं। संहृत्यस्वावाकसामंभवति। कुरुशब्दः परोयस्मादसौकुरुपरः॥ ॥ अकुर्वन्नेप्र
त्ययात्परः॥ ॥ वकारः संपूर्वत्वमागमंवाच्यादित्राति। अकुर्वन्नइतिग्रहणेप्रत्ययात्परः सकारआगमोभ
वतिसंपूर्वः। यथा। इषुं समस्कुर्वत। प्रत्ययोनामअकारउच्यते। प्रत्ययंतेअतिव्यज्यते। व्यंजनान्यनेने श्रीः
तिप्रत्ययः। संपूर्वइतिकिं। अग्निहोत्रव्रतमकुर्वत॥ ॥ नीयापूर्वोदकारउच्चोपरः॥ ॥ नीयापूर्वोदकारआ २९
गमोभवति। उच्चोपरः। यथा। मध्यानीयाद्युच्चा। एवंपूर्वइतिकिं। लोकेयत्युच्चाववयान्। एवंपरइतिकिं। नीया
तेधाक्षि। आगमाएते॥ ॥ असीपूर्वोरमकारः॥ ॥ असमित्येवंपूर्वऋकारः अरविकारमापद्यते। यथागृ
हाणामसमर्त्यै। तत्रानिमित्तानेकपस्थं विज्ञेयं। अन्यथाकल्याणीरूपसन्दृशा। वहीत्येषसम्बन्धो इत्यादि।
वमित्तबेत्। ऋकारइतिकिं। असंतप्तणेहिहन्॥ ॥ अवग्रहआशीर्दुःसुवरितिरेफपरः सकारः षकारः॥
अवग्रहइतिसमुत्पन्नपदं। आशीः प्रभृतीनिः प्रत्येकमभिसंबध्यते। आशीः। दुः। सुवः। इत्येतेऽवग्रहेषु विस
र्जनीयोरेफमापद्यते। एत्यः परोयदिसकारोभवति तर्हिषकारमापद्यते। यथा। इत्याशीर्वदयस्त्री। धूर्षाव

२

त्रः। सुवर्षजित्वामग्ने। अवग्रहइतिकिं। परेवादेवसुवस्थ। ते कखपफकारपरइत्यनेनाशीर्षादयेतिप्राप्तोऽ
घोजपरत्वस्वरस्थानमितिधूःसाहे। सुवःसामितिवप्राप्ते। तदुक्तयत्तेगायायमारक्तः। इतिशाद्वएषामेवेष
विशेषानान्येषामितिप्रकारवाची॥ ॥ अथलोपः॥ ॥ अथेत्ययमधिकारः। लोपइत्येतदधिकृतंवेदितव्यं।
इत्यत्रयद्वक्ष्यामः। अयमन्वधिकारस्तिष्ठत्येकपदेतिसूत्रपर्यंतावेदितव्यः॥ ॥ ईपूर्वोमकारः॥ ॥ मका
रईमित्येवंपूर्वोलुप्यते। यथा। ईमंद्रासुप्रयसः। एवंपूर्वइतिकिं। ईकारायस्वाहेहतायः॥ ॥ उनुपूर्वउदात्त
योर्वकारः॥ ॥ उ। नु। इत्येवंपूर्वोविकारोलुप्यते। तयोस्तुन्वोरुदात्तयोःसतोरितिचित्तद्व्यविनियोगोविज्ञेयः।
यथा। सत्वेयजेत्तप्रन्वाउपस्तीर्णमिच्छंति। उदात्तयोरितिकिं। अनुदृत्रदृत्ये। अप्यकारादितिप्राप्तिः। एवंपूर्वइ
तिकिं। इदंवामास्येहविः। वकारइतिकिं। प्रतजनयतीति। विदुषानुयज्ञ। उक्षन्नुक्ष्युन्। तोपूर्वोयस्मात्सतोयो
गः॥ ॥ उत्पूर्वःसकारोव्यंजनपरः॥ ॥ व्यंजनपरःसकारउत्पूर्वोलुप्यते। यथा। प्रत्युत्थेयसपत्नाम्। व्यंज
नस्मात्परमितिव्यंजनपरः। एवंपूर्वइतिकिं। जगत्स्थादेवाः। सकारइतिकिं। उत्क्रम्यस्यतेस्वाहा। एवंपरइति
किं। उत्सादेनजिह्वां॥ ॥ एषसस्यइतिच॥ ॥ व्याप्तिविषयइतिशब्दः। प्रत्येकमेषइत्यादीन्विसर्जनीयः परो
... यथा। एषते
न्द्रघोतयति। वकारोव्यंजनपरःनमन्त्यादिशानि। एषः। सः। स्यः। एषुविसर्जनीयोव्यंजनपरोलुप्यते। यथा। एषते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यन्तः मते जानाति। एवस्यवाज्ञी। एवंपर इति किं। इमरवास्येष्ठ पतिष्ठते॥ ॥नाम्सः॥ ॥असइत्यस्मिन्ग्रहणे
दिह लीनो योयं जनपरो नलुप्यते। इत्युच सोमयोस्तूत्। अप्यकारादीति प्राप्तेर्निषेधः॥ ॥इद्विद्गनरमान्नएनो
मधीः परःसः॥ ॥इदु। इदग्ने। इमान्नेः। एना। अग्रधीः॥ एवंपरः सकार इत्यत्र विसर्जनीयो लुप्यते। यथा। सेदुहो
तासः॥ सेदग्नेअस्तु। अग्ने इत्येतान्यां किं। सइ। अनेन। सइद्देवेषु गच्छति। सेमान्नो हव्यदातिं। नइति किं। सहमा
न्यच्छ्वात्। सेनानीकेन। सोमधीरनुरुध्यसे। सइति किं। परो दिवापरइना॥ ॥अवग्रह इत्येके॥ ॥इतिशब्द श्री:
विशिष्ट एकनि तस्मिन्नवग्रहे मकारो लुप्यते। यथा। इत्येकेकं तस्य लुलुत्यात्। अवग्रह इति किं। इत्येकमग्रेय। २८
इतिशब्दविशिष्ट इति किं। यदेकमेकं संस्तरेत्॥ ॥तिष्ठत्येकयासपूर्वः॥ ॥तिष्ठतिशब्दविशिष्टे एकये तस्मि
न्ग्रहणे यो वर्णः सपूर्वः पूर्वसहितो लुप्यते। यथा। तिष्ठत्येकेकयास्तुतया। तिष्ठतीति किं। करोत्येकयेकयोस
र्गं। पूर्वेण सह वर्तत इति सपूर्वः॥ ॥नकारः णकारं रेफपरः॥ ॥रेफकारपरो नकारः णकारमापद्यते। यथा। अ
हां ग्रस्सर्वां जनयन्। अन्तर्गधत्ससनद्स त्रियाव। कर्णां श्वाकर्णां श्व। नकार इति किं। गांवने। रपर इति
किं। गांदोन्निरनु। यः परोऽस्मात्सोऽयं रेफपरः॥ ॥[illegible]
आयन्। ऐरयन्। आर्धुवन्। अनड्वान्। दयीवान्। वारुणान्। एवास्मिन्। एतेषु ग्रहणेषु नकारः णकारं नापद्यते।

रपरेति। यथा। लोकमायच्छतस्त्रः। योमेरयं चन्द्रमसि। आर्ध्नेव वरुणास्मिन्। अनड्वांचमे धेनुश्चमे। दयीवावेनति
सेना। वारुणाच्च कपालान्। एवास्मिं वक्षुरीश्वः। एवेति किं। अस्मिं श्चामुष्मिं श्च॥ ॥[illegible]
छपरः॥ ॥शावछपरस्तकारश्छकारमापद्यते। यथा। तच्छंयोः। तच्छाददुः। तच्छ्रुत्सा। अत्र शावछपरपर इति सा
छपरः॥ ॥शावछपरस्तकारश्छकारमापद्यते। यथा। तच्छंयोः। तच्छाददुः। तच्छ्रुत्सा। अत्र शावछपरपर इति सा
मान्यो कालो निमित्तानां प्रकृतित्वं विद्वेयं। अस्वयत्वात्। शकारग्रहणवैयर्थ्यात्। प्राकृतवेह तयोः प्राकृतमुख्य।
स्पर्शपूर्वः शकारः छकारमिति शकारस्य च छत्वे तकारः वकारच छपर इत्येतावतैव सिद्धिरिति भ्रमः। किं
य। परसूत्रे प्रवृत्ते सति पश्चात्पूर्वसूत्र प्रसरणं नास्ति॥ ॥[illegible]॥ ॥सान्निध्यात्तकार इति लभ्यते। जप
य। परसूत्रे प्रवृत्ते सति पश्चात्पूर्वसूत्रप्रसरणं नास्ति॥ ॥जपरे जकारः॥ ॥सान्निध्यात् तकार इति लभ्यते। जप
रस्तकारो जकारमापद्यते। यथा। तज्जयानां जयत्वं। एवंपर इति किं। तत्सवाते॥ ॥नकारः टेषु णकारः॥ ॥ए
तिति बहुवचननिर्देशात् प्रत्यासन्नमेवानपेक्ष्य सूत्रद्वयस्थेषु परनिमित्तेषु प्रसङ्गः। तस्मादेषिति शावछ
ज्ञेषु परत इत्यर्थः। नकारो ञकारमापद्यते। यथा। तेनैवैनो छमयति। सत्वापन्नो निषिद्धो नकारः सोऽत्र जपर
त्वेन विपर्यीक्रियते। लोकमायच्छतस्त्रः। तांश्च दोत्तिरनु। अपरूपमात्मजायते। एवंपर इति किं। तांस्त्वा
॥ ॥लपरो लकारः॥ ॥द्विवचनसामर्थ्याद्गृहीतो प्रकृतो नकारो नकारो लकारमापद्यते। लपरो। यथा। यल्लो
कितपराधतर। श्रीलोकाः। लः परो यान्त्यातौ लपरौ॥ ॥नकारोऽनुनासिकः॥ ॥ननु अनुस्वारोऽनुनासिको न
ते इति। नकारस्यानुनासिकत्वे सिद्धे पुनरत्रापि न कथमुपपन्नं। तस्मादत्र लक्षण्यानकारो नामतस्सा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नोलकारइत्यर्थः। असावनुनासिकं नजते। पूर्वोक्तमेवोदाहरणं॥ ॥मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकं॥
॥ ॥स्पर्शपरो मकारस्तस्य स्पर्शस्य सस्थानमनुनासिकं नादे। यथा। यं कामयेत। शं वमे। ततेदुश्चक्ताः। प्र
तथा। समानस्थानयस्यासौ सस्थानस्तं। स्पर्शः परो यस्मादसौ स्पर्शपरः॥ ॥अंतस्थापरश्च सवर्णमनु
नासिकं॥ ॥वकारो मकारमन्वादिशति। अंतस्थापरो मकारस्तस्या अंतस्थायाः सवर्णसिद्धो अनुनासि
कं अनुनासिकधर्मविशिष्टं नजते। यथा। संयत्ता आसन्। सुवर्गं लोकं। संवत्सरः। नन्वनुनासिकमित्यने
न सानुनासिकं कथं लभ्यते। उच्यते। निजरां परिहारः। एतो धर्मवाचकः शब्दो धर्मिणामपि कथयति शुक्लं प श्रीः
टो नीलमुसलमित्यादिवत्॥ ॥नरेफपरः॥ ॥अंतस्थालाद्रेफपरस्यापि मकारस्य तत्सवर्णानुनासिकप्रा २९
प्तिरनेन निषिध्यते। नखलु रेफपरो मकारः पूर्वोक्तं नजते। यथा। प्रसम्राजं प्रथममध्वराणां। साग्राह्याय सुकृ
तः। रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः॥ ॥यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां॥ ॥यकारो निषेधान्वादेशकः। प्राप्तो
मकार एकेषामाचार्याणां पक्षे यकारपरो वा वकारपरो वा न सवर्णमनुनासिकं नजते। यथा। संवत्सरः। संयत्तः॥
॥उत्तमलत्ताव सर्वेनुनासिकइत्यात्रेयः॥ ॥उत्तमस्य नकारस्य मकारस्य वा लत्वा वा लकारापत्तः पूर्वस्व
रोनुनासिको भवतीत्यात्रेयो नाममनुनिमन्यते। यथा। त्रींल्लोकान्। सुवर्गं लोकं। उत्तमयोर्लत्वात्तमल
भावः। तस्मात्सूत्रद्वयमेतदनिष्टं॥ ॥ङः पूर्वः ककारः सषकारपरः॥ ॥सकारपूर्वः षकारपूर्वो वा ककारआग

मो नवति ङः पूर्वः। यथा। प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः। प्रत्यङ्क्ष उद्रुहः। एवं परइतिकिं। प्रत्यङ् होतारं। एवं पूर्वइति
किं। तक्ष्मशिशुः। तत्क्षोडशी॥ ॥टनकारपूर्वश्च तकारः॥ ॥यकारः सषकारावन्वादिशति। टकारपूर्वो
नकारपूर्वो वा तकारआगमो भवति सषकारपरः। षट्त्स्यूस्थात्। विद्वान्त्सोमेन यजते। अनुयाजो
षट्प्रयाजा अनूयाजा अनूयाजोषट्। एवं परइतिकिं। षड्वा ऋतवः। तान्दरुहाश्च ब्रुवन्॥ ॥स्पर्शपूर्वः शका
रः छकारं॥ ॥शकारः छकारमापद्यते स्पर्शपूर्वः। यथा। वाक्छ्रोत्री। एवं पूर्वइतिकिं। आश्वशिशानः।
स्पर्शः पूर्वो यस्मादसौ स्पर्शपूर्वः॥ ॥नमकारपूर्वः॥ ॥मकारपूर्वः शकारः छकारं नापद्यते। यथा। सम्हि
तमे। संश्रवात्। स्पर्शत्वान्मकारस्य तस्मात् शकारे प्राप्तं छत्वमनेन निषिध्यते। नन्वेतदनुपपन्नं। रेफो
ष्म परइति मकारस्य लोपविधानान्न शकारस्य छत्वापत्तिनिमित्तमस्तीति मैवं। छत्वापादकं मलोपापा
दकात्पूर्वमतः। तत्र पूर्वं पूर्वमिति न्यायेन छत्वमेव पूर्वं कर्तव्यं स्यात्। तथा सति मकारः स्पर्शपरस्तस्य रे
कारे छत्वमापन्ने संश्रितं मच्छ्रोतिस्यात्। तस्मानूदित्येतत्सूत्रमुपपन्नमेव॥ ॥पकारपूर्वश्च वाल्मीकेः॥ ॥व
यकारः प्रतिषेधाकर्षकः। वाल्मीकेर्मते पकारपूर्वः शकारः छकारं नापद्यते। यथा। अनुष्टुप्शारदी॥ ॥व्यं
जनपरः पौष्करसादेर्न पूर्वश्च जकार॥ ॥पौष्करसादेर्मते व्यंजनपरः शकारः स्पर्शपूर्वोपि छत्वं नापद्यते।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाकारपूर्वो नकारश्च नकारमापद्यते। यथा। आदित्यान् हमश्रुन्ति। पापीयान् श्रेयसे। पूर्व इत्युक्तेन कार इति क
धल स्यते। नकारापत्तिरस्यैवेति ब्रूमः। अतिसक्तस्यैव वर्णप्रतिषेधार। यजनमस्मा स्वरमिति व्यंजनपरः मे
ऽसूत्रद्वयमिष्टं॥ ॥प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं प्लाक्षिकौ ढिन्यगौतमपौष्करसादीनां॥ ॥प्लाक्षि
जन्तीनां मते प्रथमपूर्वो हकारस्तस्य प्रथमस्य सस्थानं चतुर्थं लभते। यथा। अर्वाग्घ्येनं। सरद्दुग्धा। अश्वस्य।
हिरण्यं। एवं पूर्व इति किं। प्रत्यङ् होतार। हकार इति किं। वाक् आप्यायतां। वषट्ते। तिष्ठिपन्ते। प्रथमः श्रीः
पूर्वो यस्मादसौ प्रथमपूर्वपरः॥ ॥अविकृत एकेषां॥ ॥एकेषां मते प्रथमपूर्वो हकारः अविकृतो भवति। ३०
यथा। अवाग्ह्येनं॥ ॥चतुर्थं तिरश्चौ त्यायनादीनां॥ ॥शात्यायनादीनां मते हकारप्रथमयोरंतरे मध्ये प्र
थमस्थानश्चतुर्थागमो भवति। यथा। अर्वाग्घ्येनं। आदिशब्देन कौहलीपुत्रभरद्वाजस्थविरकौण्डिन्य
पौष्करसाद्यो गृह्यंते॥ ॥मीमांसकानां यमीमांसकानां च॥ ॥यकारः पूर्वोक्त विधिमन्यादिशति। मी
मांसकानां वा तरागममतं संमतं पूर्वोक्तमेवोदाहरणं। मीमांसकानां पूजार्थं पृथक् सूत्रारंभः। नैतत्सूत्र
ऽयमिष्टं॥ छ॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे पंचमोध्यायः॥ छ॥ ॥ श्रीः॥ ॥ ॥अथ
सकारः सकारविसर्जनीयो॥ ॥अथेत्ययमधिकारः। सकारविसर्जनीयौ षकारमापद्यते। इत्येतदधिकृतं

वेदितव्यं। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ ॥स्थानासोदिव्यापो ह्ययमुक्तमुनो प्रोत्रीमहिद्यविपद्यवग्रहपूर्वः॥ ॥स्था
नासोदिवि। आपोहि। अयमु। कमु। ऊ। मो। प्रो। त्री। महि। घवि। पदि। इत्येवं पूर्वो वैग्रहपूर्वश्च सकारः षकार
मापद्यते। यथा। ऊत स्थानासोदिविषत्सु। स्थान इति किं। तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्। आपो हिष्ठा। आप
इति किं। नहि स्वस्वं हिनस्ति। अयमु ष्य प्रदेवयुः। कमु ष्विदस्य सेनया। अयमिति किं। तदु सोम आरु। ऊषुणस्
इति किं तये। मोषूणइंद्र। प्रोष्वस्मै पुरोरथं। त्रीषधस्था। महिषघुमं नमः। यउपद्याविष्ठ। पदिषितामनुवताय
जत्राः। श्रुविषत्सु। विष्ठाजनयन्। गोष्ठोमं द्वितीयं। अवग्रहः पूर्वो यस्मादसाववग्रहपूर्वः॥ ॥असदामासि
वं च॥ ॥असदाम। असिंचन्। इत्येतयोः सकारः षकारमापद्यते। यथा। येन कामेन न्यषदामेति। मित्रा
वरुणावन्यषिंचन्। षकारो वग्रहत्वान्वादेशकः। अन्वादेशो नानेति किं। अजायां घर्मं प्रासिंचन्। अवग्रहपूर्व
त्वेप्यकारेण व्यवेत इत्ययमारंभः। ननु लाघवाद कार व्यवेतोपीत्येतावतैवालं। कंठोक्त्या किं। उच्यते। ह
स्वस्सोमयोः नित्यादोमान्तादिति॥ ॥उपसर्गनिष्पूर्वे नुदादिषु पदे॥ ॥सवन्तिदान्ते पदे वर्तमानः सको
र उपसर्गपूर्वो निष्पूर्वो वा षत्वमापद्यते। यथा। अवमन्यु श्रितिपरिषिंचति। इमं विष्यामि। साप्राऽन्ये
नाति षिंचामि। यजमाने प्रतिष्ठापयति। निषसाद धृतव्रतो वरुणः। एतान्युपसर्गपूर्वाणि निष्पूर्वमपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यथा। निष्टनिष्टिदुरिता। एवंपूर्व इति किं। सदनेसीदसमुद्रे। बृहतः शार्मणिस्थ। सर्वानुदात्त इति किं। विसी
मतः सुरुचः। अतिसवनापाहि। पद इति किं। कालार्थं तदकालेऽनुदात्त इत्यर्थः॥ ॥रास्नः सप्ते ग्निर्निर्वि
दुर्मीढः पायुस्तिर्वेः सुमतिर्माकिरीयुरायुरार्तिः साधिर्नकिस्ताकारपरो निर्दे॥ ॥रासः। सप्ते। इत्येतान्यां विशि
ष्टाग्निरित्यस्मिन्ननुग्रहणे। निः। विदुः। मीढः। पायुस्तिः। वेः। सुमतिः। माकिः। ईयुः। आयुः। आर्तिः। साधिः। नकिः।
इत्येतेषु विसर्जनीयस्तकारपरः षकारमापद्यते। यथा। अविदुष्टरासः। अग्निष्टद्विश्व। मेधस्य सप्ते। अ
ग्निष्ट्वा। एतान्यां विशिष्ट इति किं। नाकग्निस्तेततनुवं। निष्टपामिगोष्ठ। विदुष्टरं सपेम। अध्वकारादीति
ववनोत्। अविदुष्टरास इत्युदाहरणं। मीढुष्टमशिवतम। पायुस्तिष्ठं शिवेत्तिः। पायु इति किं। त्रिस्ति
ष्वं स्तिष्ठति। शोचिषेष्वं स्तिपज्या। सुमतिष्टे अस्तु। त्विति किं। प्रमतिस्ते देवानामिति सारस्वतारे। माकि
ष्टयाधिरादधर्षीत्। ईयुष्टेयेपूर्वतरामपश्यन्। आयुष्ट आयुर्दाः। आर्तिष्टअघगीर्तिः। अपूर्वगने साधि
ष्टव। नकिष्टघ्नन्ति। निस्यशाष्टः किमर्थः। ऋकारे रेफवति। अवग्रह इति निषेधं वक्ष्यति। अविदुरित्यत्र विस
र्जनीयस्यावग्रहस्थत्वात् प्रत्ययनस्यात्। तस्मान्नूदिति। कतोकोविदुरित्यस्यैव नत्वविदुरित्यस्येति
दौर्बल्यात्। तत्संरक्षणार्थे निस्यशाष्टः प्रयुज्यते। अघोषपरस्यास्य सस्थानमित्यस्य पुरस्तादपवादोयं॥ ॥

अथन॥ ॥अथेत्ययमधिकारः॥ नेत्येतदधिकृतं वेदितव्यं इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामः॥ ॥अवर्णव्यंजनशकुनि
पत्न्यृतुमृत्युमलिम्लुबृहस्पतिपूर्वः॥ ॥अवर्णपूर्वो व्यंजनपूर्वश्च। शकुनि। पत्नी। ऋतु। मृत्यु। मलिम्लु। बृ
हस्पति। इत्येवंपूर्वश्च सकारः षकारं नापद्यते। यथा। अंतरिक्षसत्। अवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः। आसिंचस्व उप
सर्गपूर्वत्वात्प्राप्तिः। ऋक्सामे वै। शकुनिसादेन। पत्नीसंयाजानां। ऋतुस्थास्तस्य। मृत्युसंयुतः। मलि
म्लुसेना। बृहस्पतिसुतस्य। अवग्रहपूर्वत्वादेषां प्राप्तिः॥ ॥ऋकारे रेफवति॥ ॥ऋकारस्वर रेफस्थ। ऋ
काररेफौ। तावयस्मिंस्तादिति ऋकाररेफवत्। तस्मिन्पदे वर्तमानः सकारः षकारं नापद्यते। यथा। विसृ
जतेशांसे। सविस्रस्य। उपसर्गपूर्वत्वात्प्राप्तिः॥ ॥अवग्रहः॥ ॥अवग्रहस्थः सकारः षकारं नापद्यते।
उपसर्गपूर्वश्च। अवग्रह इत्यवग्रहस्थो लक्ष्यते। मयाः क्रोशंतीत्यत्र भयस्थाः। स्थूलो जानाति इति स्थूलेर
हस्थः। उदाहरणानि। तस्यादेवा अधिसवसतः। अतिसमगछेतेति। यज्ञानामतिसविदाने॥ ॥सवस्था
नं॥ ॥सव। स्थान। इत्येतयोः सकारः षकारं नापद्यते। सवेतिपदैकदेशो बहूपादानार्थः। अग्निसवष्टिपः।
अनुसवनं पुरोडाशाः। सवनेसवने तिग्मछाति। प्रसवाय सावित्रः। गछगोस्थान॥ ॥अधिपूर्वे॥ ॥सवस्था
नमित्येतयोः सकारेऽधिपूर्वे निषेधो न प्रसरति। यथा। अधिषवणमसि। अधिषवणे जिह्वा। अधिष्ठानमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रुणा। सीत्यत्र पूर्वो यस्मात्सोऽधिपूर्वः। तस्मिन्॥ ॥संतानेत्यः सप्तात्तिः समिताॅं स्तनाॅं सीतॅं स्वराः संक
निसनिः सनीः सत्येयः सत्रा सस्थायो॥ ॥संतानेत्यः। सप्तात्तिः। संमितान्। स्तनान्। सीतम्। स्वराः। संकृ।
तानि। सनिः। सनी। सन्तेयः। सत्रा। सस्थाये। एतेषु सकारः षकारं नापद्यते। यथा। परिसंतानेत्यः स्वाहा। त्रि
सप्तात्तिः पशुकामस्य। वेदिं संमितां मिनोति। द्विस्तनां करोति। अनुसीतं वपति। तनूपानः प्रतिस्वराः। सगीति
नरेके दोषो बहूपादानार्थः। यथा। पश्चात् पृश्निसक्थोन्नवति। पृश्निसक्थास्त्रयो देमंतिकाः। पृश्निस श्रीः
क्थमालभेत ग्रामकामः। पृश्निसक्थाय स्वाहा। तस्मादेत ज्ञोस नि। आसिस्तनयित्नु सनिरसि। हविष्ठि ३२
मनीरुद्धाति। सनित्येतावते व सिद्धे किमरिवलपाठेन। मृधावा पृषोऽति षण्णो यस्मात्। निषण्णाय
स्वाहा। इत्यादौ मान्भूदिति सुसफेयोप्येवं। अतिसत्वा सहोजाः। सुसस्थाये सुपिप्पलान्यः सत्वा
सत्याधायादुत्यनयोरुपसर्गत्वात्प्राप्तिः सर्वेषामन्येषां अवग्रहपूर्वत्वात्प्राप्तिः॥ ॥नस्वरस्पर्शस्तरीमसा
रसारथिस्फुरंतीस्तु कृयो तिरान्तुध्यत्रः पूर्वस्तो॥ ॥स्वर। स्पर्शाः। स्तरीम। साहस्त्रा। सारथिः। स्फुरंती।
स्तपः इत्येतेषु सकारः। ज्योतिः। आयुः। वसुः। एवंपूर्वश्च। स्तोमः यत्र सकारः। ऋकारे फवतीति। अवर्णं
वर्जं नेति वाक्यान्तेऽपि धं नापद्यते। किंतु षत्वं प्रतिपद्यत इति प्रतिप्रसवार्थोऽयं नकारः। यथा। अवनिष्वर। वि

स्य द्वां छंदः। सुष्टरीमा जुषाणा। अन्यस्यैवेतिवचनादकारग्रहीत। द्विषाहस्त्रां चिन्वीत। त्रिषाहस्त्रो वाऽसौ
लोकः। कामयते सुषारथिः। हविष्फुरन्ती अमित्रान्। सुष्टुप् छंदः। ज्योतिष्टोमं प्रथमं। आयुष्टोमं तृतीयं। व
सुष्टोमोऽनवरः। स्तरीमादीनामेषां अवग्रहपूर्वत्वात्प्राप्तिः। ज्योतिरादि पूर्वत्वेनकिं। यदक्षण्यास्तोमीयाः स्तोह
तिकिं। ज्योतिस्त्वा अस्य॥ ॥तद्दृंस्तस्मिंल्लोकान्विद्वांॅं स्तांॅं स्त्रीन्मुष्मान्त्वधानि बकान्ॅंनृन रम हूणवान्पि
तृन्नान्कपालांॅं स्तिष्ठन्ता युधत्तो नेमिर्देवान् सवनेपश्ॅं स्तकारपरः सकारं प्राकृतो नित्ये प्राकृतो नित्ये॥ ॥
तद्दृवित। तस्मिन्। लोकान्। विद्वान्। तान्। त्रीन्। मुष्मान्। ऊधान्। अंबकान्। ऋतून्। अश्मन्। हणवन्। पितृ
न्। अनान्। कपालान्। आयुधत्ते तिष्ठन् ग्रहे। नेमिर्देवान्। सवनेपश्मन्। एतेषु ग्रहणेषु प्राकृतो नकारः पदस
मध्ये वर्तमानस्तकारपरः सकारमापद्यते। यथा। शततद्दृॅं स्तॅं इति। तस्मिॅं स्त्वादधामि। इमानेव लोका
ॅं स्तीर्त्वा। विद्वाॅं स्त्रेधा तवीयेन यजेत। ताॅं स्तेदधामि जनयोः। त्रीॅं स्तत्वानन्। मुष्माॅं स्तेन्तु। ऊधाॅं
स्तानुपप्लिमतः। अंबकाॅं स्तती प्रसवनमकुर्वत। ऋतूॅं स्तन्वते कवयः प्रजानतीः। अश्मॅं स्ते स्तुराम
नः हणवॅं स्त्वापितर। पितृॅं स्तत्र रिति। प्राणाॅं स्तस्यां तर्पयति। अपिविहृतामितिवचनादेतद्भवति। धाददांक
पालाॅं स्ततीयसवने। त्रिशितिष्ठॅं स्तिष्ठति। आयुतादाचरतीतिकिं। नम्रसतिष्ठतावसुकोऽसि। अप्यकारादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तिप्राप्तिः। नेमिर्देवाः स्त्वं परिन्तूरसि। नेमिरितिकिं। जातवेदो वपया गच्छ देवान्त्वं हि। माध्यंदिनस्य ऽवनेपश्चस्त्वा
सहावने। सवनइतिकिं। प्रजापश्चन्नेन वर्द्धते। नकारपरइतिकिं। तस्मिन्प्रजापतिः। प्राकृतइतिकिं। नान्तेनत्रायति।
देवेत्पोर्यं नकारोमकारस्य सर्वपरइतिप्राप्तत्वात्। नित्येतकारइतिकिं। विद्वान्थ्सोमेन पजते। अनित्योयं नका
रः। यतः पदसमये नास्ति। नकारः परोयस्मादसौ तथोक्तः॥ ७॥ इतित्रि... लोपातिशार... विवरणे षष्ठो
ध्यायः॥ ७॥ ६॥ ...॥ ॥ अथ नकारो णकारः॥ ॥ अथैसप्तमाधिकारः। नकारो णकारमापू
द्यतइत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इतउत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ ॥ सुसूदधिसुवः समिंद्रास्थूरुरुवा अद्रिग्रामनिष्पूर्वः॥ ॥ श्रीः
सु। सू। दधि। सुवः। समिंद्र। अस्थूरि। उरु। वाः। जट्। त्रि। ग्राम। निः। एवंपूर्वोनिकारो णकारमापद्यते। यथा। के ३२
... सुणः। ग्टहेषु नइत्यत्र णत्वं न भवति। पदग्रहणं ... विवचनात्। मोषूणाइंद्र। सुसूइत्येतयोर्यदा षत्वं नास्ति
... तदा निषेधार्थं यैकतग्रहणं। यथा। सुनकृतये। सुनइंद्र। ब्रह्मणा दधि सुवर्णश्चक्रे। दधीतिकिं। स्वाहा
... यनीर्कि स्वाहा। समिंद्रणो मनसा। समितिकिं। वर्शयेंद्रनर्दबुद। अस्थूरिणो गार्हपत्यानि। उरूणस्कृधि। त
स्मादूर्णामवोहितं। वष्णवत्यैस्वाहा। त्रिणावस्तोमो वसूनां। ग्रामणी राजन्यः। निर्भेनि जतितनोधि। विसर्गणार्कि।
त्रिनोरपि॥ ॥ हन्यादुपमानेच॥ ॥ चकारो निष्पूर्वत्वमन्वादिशति। निःशब्दात्परस्योर्हन्यादुपमानमित्येतयोर्ग्रह

णयोर्नकारो णत्वमापद्यते। यथा। योनेर्गर्भं निर्हण्यात्। निरूपमाणमभिमंत्रयेत। अन्वादेशः किमर्थः। ननि
हन्यान्नलोहितंकुर्यात्॥ ॥ पारीपरिपरीप्रपूर्वः॥ ॥ पारी। परि। परी। प्र। एवंपूर्वो निकारो णकारमापद्यते। यथा।
पारीणस्य सर्यो। परिणो रुद्रस्य। वीरवंतं परीणसं। प्रणो देवी सरस्वती॥ ॥ अवर्गव्यवेतोपि॥ ॥ अपिशब्दः
पार्यादिन्वादिशति। पार्यादिपूर्वो नकारो वर्गव्यवेतोपि णत्वं लभते। यथा। पर्यणयत्। पर्याणी याहवनीयस्य।
प्राणायस्वाहा। प्राणपास्थधर्मा। अवर्गव्यवेतइतिकिं। परिभिनुयात्सुत्त। प्रमिनाम व्रतानि॥ ॥ वाहनउह्य
मानोयानमयन्यवेनवेच॥ ॥ वाहनः। उह्यमानः। यान। अयन। यवेन। वन। एतेषु ग्रहणेषु यकारात्पूर्वेषु न
कारो णत्वं लभते। यथा। प्रवाहणोवह्निः। प्रोह्यमाणोधिपतिः। प्रयाणमन्वन्यइद्ययुः। अयन्निति पदैकदेशो व
कृपादानार्थः। तस्मादादित्यः प्रायणीयः। प्रायणीयेकार्यं। प्रायणप्रतिष्ठा। प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्याः। प्रायणी
येरुह्य प्रयवेणापव। यदिवातावस्रवणं। आहवनीयात्स्रवणं स्यात्। अन्वादेशो नकिं। असिंहव्यवाहनः। उ
दयनंवेद॥ ॥ प्रापूर्वश्च॥ ॥ चकारात्पूर्वं अवन्निति ग्रहणेन कारः प्राइत्येवं पूर्वो णत्वं लभते। यथा। प्रावणोसि
सजोषसः॥ ॥ इंद्रोपद्युः पूर्वइनकेन॥ ॥ इंद्रः। यद्युः। पूर्वयोरेनकेन इत्येतयोर्नकारो णत्वं लभते। यथा। इं
द्रेणं प्रथमः। यदयज्जुष्केणक्रियते। एवंपूर्वइतिकिं। रुद्रऐनं कृत्वा। ब्रह्मवादिनः केनतद्धामेति। केनेति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

किं। द्रोणेषु॥ ॥नक्षत्रैर्मिना॥ ॥नश्च। इत्येवंपूर्वोमिनाइत्यत्रनकारेणत्वंनजनते। यथा। नमणाअजस्त्रं।
श्रीमणाः शतपयाः। एवंपूर्वइतिकिं। सुमनाउपागहि॥ ॥अंगानानीनगानिगानांग्यानियापेन॥ ॥अंगानां।
ओने। गानि। गानां। ग्यानि। यामेन। एतेषुनकारःसप्तमितायांणत्वंनजनते। यथा। अंगाणांभूसमवघाति। आ
सुषिदुराणे। अतिदुर्गाणिविश्वा। पुरोगाणांचक्षुषे। सुवर्ण्याण्यासन्। अतर्यामिणानरधन॥ ॥दक्षपूर्वेदि
वनहन्नू॥ ॥स्तवनीअह्ने। हन। एषुग्रहणेषुनकारोरेफपूर्वःषइत्येवंपूर्वोवाणत्वंनजनते। यथा। अग्नि
होत्रहवणीव। शारदपराह्णे। हन्निति पदैकदेशोबहूपादानार्थः। रक्षोहणं। वेत्सवीरक्षोहणौ। हत्रहणं
पुरंदर। इवपूर्वइतिकिं। साहवास्मै। वलगहनः॥ ॥रूपूर्वोमयायनी॥ ॥मयानि। यनी। इत्यत्ररूपूर्वोनिका
रोणत्वंनजनते। यथा। दारुमयाणिपात्राणि। त्वेवसूनिपुर्वणीकरोतः। एवंपूर्वइतिकिं। यानिमृन्मयानिसाक्षा
त्र। अग्नयेनीकवते। रेफग्रहणेनकिं। स्वनीकसंदृक्॥ ॥वाघाषपूर्वस्तष्ट॥ ॥वाघा। इत्येवंपूर्वःषकारपूर्वश्च
कारष्टकारस्तजनते। यथा। दार्वाघाटइति दारुआघोतः। आयुष्टआयुरग्ने। वाघाइतिकिं। प्रपातआदित्य
नां॥ ॥थष्ठं॥ ॥षकार। षपूर्वत्वात्कर्षकः। थकारःषकारपूर्वष्टकारस्तजनते। यथा। गोष्ठमा। एवंपूर्वइतिकिं।
गच्छगोष्ठानं॥ ॥नकारपरः॥ ॥वाघाषादिविधिरनाधिकृतश्चोद्युसन्नप्रध्वंसी। तस्मादत्रनायंनिषेधः। किं ॥ श्री: ३४

तु। प्रकृतोणत्वविधिरनेनविषयीक्रियते। तकारपरोनकारोणत्वंनापद्यते। यथा। पर्यन्तरिक्षात्। यारीपरिपरी
प्रपूर्वः। अवर्णव्यवेतोपीत्यादित्यां प्राप्तिः॥ ॥नस्यतिनूनं न्यस्यं अन्योन्यान्तिरन्यांन्यतःश्चोतश्च॥ ॥नस्यति।
नूनं। नस्यंति। अन्यः। अन्यान्ति। अन्यानि। एषुग्रहणेषुनकारःपदान्तश्चणत्वंनजनते। यथा। वाससापर्य
नस्यति। अवर्णव्यवेतोपीतिप्राप्तिः। प्रनूनंपूर्णवंधुरः। परिनस्यति। प्राप्यःशंसति। प्रान्यान्तिर्यच्छ त्यन्चये।
प्रान्यानियात्राणि। पारीपरिपरात्वेषांप्राप्तिः। अनित्यत्वावतासिद्धे अन्योन्यान्तिरन्यानीति किं प्रतिपदपा
ठेन। अनुप्राण्यास्त्रयमानित्यत्रानेननिषेधोनप्रसरति। हत्रहकूरविद्वान्। रषःपूर्वइतिप्राप्तिः॥ ॥ ॥ ॥अथत्रयमः॥ ॥अ
इतित्रिलाघरलेप्रातिशाख्यविवरणेसप्तमोध्यायः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अत्ययमधिकारार्थः। प्रथमइत्येतदधिकृतंवेदितव्यं। इतउत्तरंयद्वक्ष्यामः। विसर्जनीयपर्यन्तोयमधिकारः॥
॥उत्तमपरउत्तमंसवर्गीयं॥ ॥उत्तमपरःप्रथमःसवर्गीयमुत्तमापद्यते। यथा। वाङ्मआसन्। वण्णा
वत्सेस्वासा। तन्मेदृक्षस्य। एवंपरइतिकिं। वाक्तआ। प्रथमइतिकिं। इमौनोवावं। उत्तमःपरोयस्माद
साउत्तमपरः॥ ॥तृतीयंस्वरघोषवत्परः॥ ॥स्वरघोषवत्परःप्रथमःसवर्गीयंतृतीयमापद्यते। य
था। अग्निधगंघाङ्घगुता। यद्वेतोता। इत्यादि। स्वराश्चघोषवन्तश्च स्वरघोषवन्तः। तेपरेयस्मादसौस
तथोक्तः॥ ॥ककुप्मकारपरः॥ ॥ककुदित्यस्मिन्ग्रहणेअन्त्योवर्णोमकारपरःबकाराक्लिष्टसवर्गीयं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तृतीयमापद्यते। यथा। ककुद्मान्मूर्द्धिवाजसातमः। ककुदितिकिं। यकुन्माद्यत। एवंपरइतिकिं। ककुत्त्रयस्त्रि
ण्शन्मकारः परोयस्मादसौमकारपरः। उत्तमपरउत्तमण्सवर्गीयमित्यस्यापवादोयं॥ ॥अथविसर्जनीयः
परः॥ ॥अथशाष्टोविसर्जनीयलक्ष्यत्वेनाधिकरोति। इतउत्तरंयदुच्यते। अथस्वरपरोयकारनित्यविधिन्तु
नीयमधिकारः॥ ॥रेफमेतेषु॥ ॥स्वरेषु घोषवत्सुचपरतोविसर्जनीयेरेफमापद्यते। यथा। तदग्निरादृ। आ
शीर्मकुर्ज। स्वरेष्विति बहुवचनं तस्य सर्वनामिनां निर्देशात्। स्वरघोषवतोपरनिमित्तानामुपादानेतेषामेव
प्रहणत्वात्। एतेष्वितिकिं। अग्निस्थमइद्रस्थमे॥ ॥नरेफपरः॥ ॥रेफपरोविसर्जनीयोरेफनापद्यते। यथा। सु श्री: ३५
कोरोहात। अहोरात्रे। घोषवत्वाद्रेफस्यपूर्वविधिप्राप्तिः रेफः परोयस्मादसौरेफपरः॥ ॥ द्वारत्तावा
हरिवित्तरुजागरकारनंतविविस्पुर्वःपुनरहरहः प्रातर्वस्तः शमितः सवितः तनुतस्तनुशलोत
हतिः पितर्मातर्यष्टरेष्टर्नेष्टस्त्वष्टः॥ ॥द्वाः। अन्ताः। वाः। रुः। अविन्नः। अजीगः। अकः। अनंतः। विवः। सु
वः। पुनः। अहरहः। प्रातः। वस्तः। शमितः। सवितः। सनुतः। तनुतः। स्तोतः। होतः। पितः। मातः। यष्टः। रेष्टः। नेष्टः।
त्वष्टः। एतेषुविसर्जनीयेरेफमापद्यते। स्वरघोषवत्परः। यथा। माह्वार्वस्तूनां। योनाव त्ताऽरुरुवा। वार्णाभिवो
हितं। मामप्रहारास्तो। अविन्नस्तंतमविन्नमविन्तस्तो। ऊषधीरजीगरजीगरोषधीरोषधीरजीगः॥ अजी

गरित्यजीगः। देवत्राकरजक्षीरेण। कस्तावरनुदात्तेपद इतिवक्ष्यति। तेनैवतदपिसिद्ध्यति। अप्यकारादीतिव
चनात् दितिवेदयमेवं अनुदात्तोकः शाष्टे तद्भवति। इदन्त्वन्यस्वरर्थमिति। यथा। अवांकरकेरवांवाकः। आद्युदात्त
स्त्वयं। यज्ञपरुषोनंतरस्थे। अन्तरनाद्युदात्ताइतिवक्ष्यति। तस्मादन्कारादिवेतिवचनात् सिध्यतीतिवेदयमेवं। अ
नाद्युदात्तेतद्भवति। आद्युदात्तमिदं अरुणा। ववि विवस्वयवियः। सुरसिस्तुवर्मयन्तु। पुनरासद्यसदनं। अहरहर्
विश्वा दिना। अहरहरित्तिअनीक्षाणोनिविश्येत। एवंरूपस्यनायंनियमः। प्रातरुपसदः। दोषावस्तर्धियावयं। स्वो
रशमितरिति। देवसवितरेतत्ते। आरांश्चिद्वेषः सनुतर्युयोतु। स्तनुतरितिशारवांतरे। होतण्स्तोतरहोत। होत
र्विष्ट सुकृतो। मरुतोपितः पितर्मरुतां मरुतां पितः। पृथिविमातर्मामाहिण्सीः। यग्नेयष्टरिदं नमः। अशी
यष्टरेष्टरशीयाशीयष्टः। नेष्टः पत्नीं पत्नीं नेष्टर्नेष्टः पत्नीं। शोवस्त्वष्टरिहागहि। स्वरघोषवत्परइति
किं। अविन्तस्तन्तूनानि पुनस्तेभैषा। अवर्णपूर्वस्तु लुप्यतइति काविलोपप्राप्तिः। अथस्वरपरोयकारमि
तिकविरुद्यत्प्राप्तिः। ओकारमः सर्वोकारपरइति कविदोत्वप्राप्तिः। तास्ताः प्राप्तीः प्रतिषेद्धु द्वारत्ता
नाद्यारत्तः॥ ॥कस्तावरनुदात्तेपदे॥ ॥कः। आवः। इत्येतयोर्विसर्जनीयः पदकाले अनुदात्तेपदेवर्तमानः
स्वरघोषवत्परोरेफमापद्यते। यथा। निघुयाकर्णोगधेयं। कुरुबोवेनआवः। आवरिसावः। अनुदात्तइति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दि।कोस्येश्वरः।आवा बाजेषु यंजुनाः।एवंपरइतिकिं।अधिपामकः समद्यौ॥ ॥अंतरनाद्युदात्ते॥ ॥अंतरित्यस्मिन्न
दे अनाद्युदात्ते विसर्जनीयस्य स्वरघोषवत्परे रेफमापद्यते।यथा।अंतरग्ने रुचात्वे।अग्निमंतर्रिक्ष्यंती।अंतर्या
मेमघवन्।अनाद्युदात्तइतिकिं।एषोंतोंत मनुष्यः।एवंपरइतिकिं।अंतस्कोदधामि।अंतोदात्तइतिवक्तव्ये बहुस्व
रत्वंबहूपादानार्थं।अन्यथा ह्यंतोदात्तस्यैव स्यात्।इहतु न स्यात्।अंतर्वेदिमिथुनो।अंतर्यामेमघवन्।आद्
युदात्तो यस्य तदाद्युदात्तं।न आद्युदात्तं अनाद्युदात्तं।तस्मिन्॥ ॥आहस्वरः॥ ॥आहृदित्येवंपरो विसर्जनीयो
रेफमाप्नोति।जिन्वराडहस्वाहा।उग्रराडहस्वाहा।सीमराडहस्वाहा॥ ॥इतिप्रतोपि॥ ॥आदिशाहृ आहृत्परो विसर्ज श्री:
नीयमन्वादिशति।असौ दिसर्जनीय इति परो रेफमाप्नोति।प्रतिश्रुतश्रुतमितीतिश्रुतः।अन्वादेशः किमर्थः। ३६
ऋउत्तिर्दवनश्रुतः।इतिपरो यस्मात्दस्माविति परः॥ ॥अहारहः सुवरेनीस्वा॥ ॥अहः।अहः।सुवः।ए
तेषु विसर्जनीया अनिङ्ग्यांताः स्वरघोषवत्परे रेफमाप्नोति।यथा।अहार्नवेदा।विवर्वर्तिः।अहर्माऽसेन सु
वर्देवाऽअगन्म।अनिङ्ग्यांतइतिकिं।अग्निपूर्वं अहान्सर्वति।देवसुवइति देवसुवः।एवंपरइतिकिं।प्रायणीयमह
स्मात्मा।सुवश्चमूर्धाव।ह्वारन्नासादिसूत्रे हारिस्यनेन ग्रहणेन अहः शब्दस्य अप्यकारादीति वचनाद्रेफ
तिहै लसो अत्र पुनर्वचनमिंग्यांतस्य अहः शब्दस्य प्रतिषेधार्थं।नन्वहरिति वक्तव्यं।अप्यकारादीतिव

नेन कार्यसिद्धेः नन्वहो रथापत्तेरिति चेन्मैवं।अनिंग्यांतइत्युक्ते रिंग्यांतमिति संशयनीयं।तच्च हारि
त्येवं रूपेण ग्रहणे नास्तीत्यप्येदं विशेषणमनर्थकं स्यात्।तथाप्येवं रूपेमान्नूदित्ति किं त्वकारादित्वे सवर्ती तिज
धन्याः पस्तः।नन्वसरलघतिसूत्रे अहारिति ग्रहणमुपयुज्यते॥ ॥नसिर्सीनरः॥ ॥सान्निध्येन लब्धः
पूर्वसूत्रोक्तो विसर्जनीयो सिन्स्यामेवं परो न रेफमाप्नोति।अर्थादहरित्यत्र विसर्जनीयः परिगृह्यते।इतर
त्रस्थितस्य एवं परत्वाभावात्।यथा।तत्कोरहोत्तिश्वरंति।शमहोस्यामितिनिनयति॥ ॥अन्ऽहस्वसर्वेषां॥ ॥
नकारो निषेधमाकर्षति।अन्ऽहस्यास्मिन् ग्रहणे विसर्जनीयो न रेफमाप्नोति।अहारहरिति प्राप्तिः।अत्रग्रहणे
केचिदनुस्वारमिच्छंति।केचिन्नेच्छंति।सर्वेषां तेषामेषनिषेधो भवति।अनुस्वारमिच्छद्भिरपि प्राप्तिरेवं प्रतिपा
द्यते।विधेर्मध्यस्थनासिक्यो नविरोधी सर्वत्र सतः।तस्मात्कुर्वंति कार्याणि वर्णानां धर्मएव हि चेति।यथा।अऽ
हइद्रमेवाऽहोमुवे।अऽहोमुवे प्रत्तरमा॥ ॥अनवर्णपूर्वस्तु रेफपरो लुप्यते॥ ॥अवर्णादन्यस्वरपूर्वो रेफ
परो विसर्जनीयो लुप्यते।रेवतीरमध्वं।एवं पूर्वइतिकिं।यारुद्रो अग्नो।एवंपरइतिकिं।रेवतीनः सधमादः।उरा
द्धारस्तादवर्णपूर्वोपि द्वारन्नासादीनां विसर्गो लुप्यते।पूर्वस्वरश्च दीर्घमापद्यते।रुक्मो अंतरतारुक्मो रुक्मो
अतः।तर्हि सुवोमाहावस्यत्र लोपदीर्घौ किं न स्यातां।हिरुक्त्यादिति ब्रूमः।तत्कथं द्वारन्नासादिसूत्रे अहरहार
ति॥ ॥अहरहः सुवरित्यत्र च॥ ॥नन्वहोरात्रइत्यत्र कथमोत्वं अन्यार्थं न ग्रहणसामर्थ्यान्नेति ब्रूमः।कथं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अहोरात्रे धृतव्रत इति। एवंरूपसामर्थ्यात्। अहोरात्राभ्यां। अहोरात्रयोरित्यादि ज्ञेयं। एवं वेदि[illegible]ष्ववर्ण इति ग्रहण
सामर्थ्यादेव प्रश्ले निषिद्धं न घिपूर्व इति निषेधेन विरोधः। ननु सवर्णस्य अघिष्ववर्ण इति ग्रहणसामर्थ्येन
[illegible] सिद्धं। स्थानद्वाद्यस्य कृयासिद्ध्ये ग्रहणादिसामर्थ्याभावात्। तस्मात्तदर्थं तावत्सूत्रं सार्थकमिति तदर्थ
द्रष्टव्यं। तदर्थमिति गुडजिह्विकान्यायः। तथाहि। ग्रहणसामर्थ्यादिति गमनिकामात्रं कण्ठोक्तिस्तु विशेषः।
ततः सर्वत्र स्वार्थं सूत्रमिति भावः। अवर्णादन्य अनवर्णः। अनवर्णो पूर्वो यस्मात् स तथोक्तः। रेफः परो यस्मात्
सो रेफपरः॥ ॥[illegible]॥ ॥ तस्माद्रेफपरविसर्जनीयात् लुप्तात् पूर्वो यः स्वरो ह्रस्वः स च दीर्घमाप श्री: ३७
द्यते। यथा। रुरूरोहः। तित्तिरी रोहिः। विष्णू रूपं। यदा विसर्जनीयस्य लोपस्तदैव दीर्घत्वं यथा स्यादित्ये
[illegible]मर्थश्चशब्दः॥ ॥[illegible]॥ ॥ एष्टरिस्यास्मिन्नग्रहणे विसर्जनीयो रेफः अनवर्णपूर्वो पि लुप्यते। यथा। ए
ष्टारायः। वसद्धो लोपदीर्घयोरा कर्षकः। नन्वेतदनुपपन्नं। वारुत्ताराद्येतः पाति च दिष्टरिस्यस्य रुक्मो [illegible]
नरत्तारुक्म इति वदनवर्णपूर्वत्वेपि स्रक्तुशब्देन लोपदीर्घसिद्धेः। वक्ष्यमाणानन्तरं तेन दाशपत्त्व[illegible]
[illegible]तदुपपन्नतरमिति परिहारः॥ ॥[illegible]॥ ॥ एकेषामते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो न लुप्यते। अत
व पूर्वस्वरदीर्घत्वञ्च। किन्तु चायवल[illegible]। यथा। एष्टारायः। वररुची विरचितमेतत्। नाहिषेपना
गीतेत्येवं। एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो रेफमापद्यत इति सिद्धरूपमनयोः समानं॥ ॥[illegible]॥

उत्तमोत्तरीयस्य शाखिनो मते एष्टरिति विसर्जनीयस्तत्स्वरो रेफश्च द्वावेतौ रेफमापद्यते। यथा। एष्टारायः। अ
यमर्थो विरुक्तः। माहिषेयोक्तस्तु द्वावुत्तमोत्तरीय इति कस्यचिन्नाम तन्मते एष्टराय इति विसर्जनीयो रेफ
परो रेफमापद्यते। एष्टारायेति॥ ॥[illegible]ओकारः॥ ॥ सांकृत्यस्य मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपर उ
कारमापद्यते। तत उवर्णपर ओकारमेसोर्वं। एष्टारायः। अस्य वनेके वामित्यस्य देवानेदाद्रेदः। सिद्धोग
[illegible]। पूर्ववर्णसिद्धकारमोपद्य
हरणसमाने॥ ॥[illegible]॥ ॥ उरव्यस्य मते रेफपर एष्टरिति विसर्जनीयः। पूर्ववर्णसहरेफमापद्यते
इति माहिषोक्तं। यथा। एष्टरायः। वाररुचोक्तं तु एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरः पूर्वेण सह रेफमापद्यत इ
ति। यथा। एष्टायः। पूर्वेण सह वर्तत इति सपूर्वः। अस्मिन्विकल्पजाले प्रथमं श्रद्धेति सूत्रमेवेष्टं॥ ॥ कखपका
रपरः [illegible]कारपूर्वः सप्तकमरः॥ ॥ अत्र परानिमित्तविशेषणादेत सुपंतास्वरघोषवस्तरानुष्टतिर्मता यथा। अ
[illegible]वती विसर्जनीयः ककारखकारपकारपरः षकारमापद्यते। अकारपूर्वश्चेत्सकारं। यथा। अथोत्वि
[illegible]तानामेव। ग्रसितं नि[illegible]वदति। वरिष्ठवमानउपसद्यः। नमस्कारैरेवैनं। पथस्पथः परिपतिं। अवस इति
कि। पुष्पावती प्रसूवती। नमः पितृभ्यः। ककारश्च खकारश्च पकारश्च कखपपराः। ते परे यस्मात् सो सप्तथोक्तः।
अकारः पूर्वो यस्मात् सो अकारपूर्वः॥ ॥ आविर्निर्[illegible]॥ ॥
आवि। निः। [illegible]। शश्वतः। अपसः। देवरिषः। अंहसः। अतिदिवः। विश्वतः। अश्मनः। तमसः। एषु विसर्जनीयः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

करवपकारपरः यथाविहितं तज्ञेते। यथा। आविष्कृणुष्व। घृतनिष्णीवति। इडस्पदे समिध्यसे। नाभा। स्कर्हि।
स्तो। अपसस्पारे अस्य। उरोवानो देवरिषस्पाहि। दिवतिकिं। परि भ। पावन नः। अयूर्हस्पाहु। अतिदिवस्पाहि।
समावहत्सत्। अतीतिकिं। दिवः पृष्ठं सुवर्गचा। विश्वतस्परि देवामहे। तमः अन्नस्पारि। उद्वयं तमसस्परि।
अनवग्रहार्थो ममारन्तः॥ ॥कृधिपिन्व पथेषु परः॥ ॥कृधि। पिन्व। पथे। एवं परो विसर्जनीयो यथाविधिं स
ञ्जते। यथा। उरूणस्कृधि। अपरिपिन्व। सप्रथानमस्पथे॥ ॥नमस्करकारपरे॥ ॥सकारघइत्येवं परे सति कृधा
दो विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते। आमनसः कृधिस्वाहा। वनः कृधि। क्लेदक्षाय। रेफेणकिं। ततनो मय
स्कृधि क्षयद्वीराय। उरुक्षयाय नः कृधि। घृतं घृतयोने॥ ॥पत्नी वे पती पते पतये पतिष्पति परः॥ ॥पत्नी। वेप
ती। पते। पतये। पतिः। पतिं। एवं परो विसर्जनीयो यथाविहितं तज्ञते। यथा। ब्रह्मणस्पत्नी वेदिः। वेदिति किं।
रेतोधाः पत्नी वहत्सारः। अग्नस्पती इदं। वास्तोष्पते प्रति। प्रत्यवस्व तनुवस्पते। बोचस्पतये पवस्व। वाचस्प
तिर्वादं। वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये। परः इत्येतावतैव सिद्धे प्रतिपदपाठेन किं। दिदगस्सुवः पतेत्यादि
निषेधार्थः॥ ॥दिवः सहस्सस्परि पुत्र परः॥ ॥दिवः। सहसः। इत्येनयोर्विसर्जनीयः परि पुत्र परो यथाविधि
स्तज्ञते। दिवस्परि प्रथमं। दिवस्पुत्राय सूर्याय। सहसस्पुत्रो अद्भुतः। अनयोरितिकिं। पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षा
त्। परुषः परुषः परि। पुत्रः सः पुत्राः अ तानि धापुत्रो एव गरइतिकिं। दिवः पृथिव्याः परि। अनेकार्थ—पुरितिपदं

श्रीः ३८

करेवा॥ ॥रायस्पोषपरः॥ ॥राय इत्यत्र विसर्जनीयः पोष इत्येवं परो यथाविहितं तज्ञते। यथा। प्रशावो वैरायस्पोषः
रायस्पोषमिति षकारेण किं। ॥ ॥रायस्पोषपरः॥ राय इत्यत्र विसर्जनीयः पोष इत्येवं परो यथाविहितं तज्ञते। यथा। रायस्पोषस्पदं दितारः। राइ
प्रकृतियदेक देशो वहूपादानार्थः। समहर्रायस्पोषेण। शंतनुत्वाय रायस्पोषाय। रायस्पोषस्पदं दितारः। राइ
तिकिं। विद्वुः पोषउत सखना। पोषइत्योकारेणकिं। एष्टारायः प्रेषेसगाय॥ ॥नमस्करोपरः॥ ॥नम इत्यत्र विस
र्जनीयः करो इत्येवं परो यथाविहितं तज्ञते। संवत्सरेण नमस्करोमि। उत्तयीस्योनमस्करोति। नमइतिकिं। एक राय
नादेनः करोति। करो इतिकिं। नमः कपर्दिने च॥ ॥वसुककारपरः॥ ॥वसुरित्यत्र विसर्जनीयः ककारपरो यथावि
हितमापद्यते। यथा। सइयानो वसुष्कविः। वसुरितिकिं। विप्रः शुचिः कविः। एवंपर इतिकिं। मयि वसुः पुरो वसुः
विश्वावसुः पर्यमुन्मात्॥ ॥नाघरं विश्वतो तज्ञातो विविश्वः परः पुनः॥ ॥अघरं विश्वतः। ओतः। जातः। विवि
श्वः। परुः। पुनः। एतेषां विसर्जनीयो यथाविहितं तज्ञते। यथा। यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूः। आविनिरितिप्राप्तेः
अध्वरविशेषणान्निवृत्तिः। महादेवमतः पार्श्वेन। या आविविश्वः परुः परुः। करवपकारपर इति प्राप्तिः। नूतस्य
जातः पतिरेकः। पत्नीवेपती इति प्राप्तिः। अध्वरमितिकिं। इन्द्रो विश्वतस्परि। विविरितिकिं। परुष्परुरनुघुष्या।
पुनः पुनर्हि। करवपकारपर इत्यनयोः प्राप्तिः॥ ॥धषवति॥ ॥सान्निध्यादत्र परत्र च न अर्थो लभ्यते। धश्च
ष्वधषो। तावस्मिंस्त इति धषवत्यस्मिन्पदे परतः लोते पूर्वो विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते। यथा। बर्हिः प

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रिधिः स्वेरात्। पुरुषः पुरुषो निधनं। उत्सयतः क्ष्णूर्त्तवति। करवपकारपरइतिप्राप्तिः। परस्त्वतइतिकिं। अधस्पदकृण्
ते। ऋतस्यज्योतिषस्पति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ ॥परिवाप्रपरः॥ ॥परिवा। प्रा। एवंपरो विसर्जनीयो यथा
दिरितिनापद्यते। दिवः परिवाजेषु। वेतिकिं। दिवस्परिप्रथमं। तस्मादितः प्रधानदेवाः। प्रइतिह्रस्वग्रहणं दीर्घस्याप्यु
पलक्षणं। यथा। उदप्यापरश्चेति दीर्घग्रहणं ह्रस्वस्योपलक्षणार्थं। तर्हि प्रा। पूर्वश्चेतिसूत्रं व्यर्थं। प्रशब्दस्यानुवृत्ते
स्येव दीर्घोपलक्षकत्वादितिचेत्। उच्यते। प्रत्यक्षगृहीतस्यैवोपलक्षकत्वं नानुवृत्तस्येति विज्ञेयं। तथाहि। वाहन श्रीः
स्येव... प्रत्यक्षगृहीतस्यैवोपलक्षकत्वं भवति। तथासतीदमप्युदाहर ३९
िष्यमाण इत्यत्र वकारेण प्रशब्दस्तत्रानुकृष्टः। अत्र तु परिवाप्रपर इति न उपलक्षकत्वं भवति। तथासति विसर्जनीयस्य प्रपरत्वे विधानप्रतिषेधो न भवति। पूर्व
पा। दहिः प्राणो वै मनुष्यः॥ ॥ननिर्न लिः॥ ॥निरित्यत्र विसर्जनीयस्य प्रपरत्वे विधानप्रतिषेधो न भवति। ... विषा। छ॥ ॥इति निलोपरले आनिशा
मेव सन्ततीत्यर्थः। प्रायो निर्निष्प्रायो प्रायो निः। आत्मनोपरा निष्प्रभुक्रशो विषा। छ॥ ॥इति ... काण्डमायनस्य॥ ॥ऊष्मपरो
रव्याति ... ध्यायः॥ छ॥ ॥ ३१८॥ ॥ ॥ ॥ ऊष्मपरो घोषपरो लुप्यते काण्डमायनस्य॥ ॥ऊष्मपरो
विसर्जनीयः काण्डमायनस्य मते लुप्यते। तस्मिन्नूष्मण्यघोषवत्परे सति। यथा। वक्तुस्तना करोति। वायवस्थो
पाम वस्थ। काण्डमायनग्रहणं विकल्पार्थं। अन्येषां मते घोषवत्परे प्यूष्माणि विसर्जनीयो लुप्यते। यथा। अद्भ्यः
स्वाहा। येभ्यश्च स्वाहा। योऽहतमनाः स्वयंपापः। दानकामा मे प्रजाः स्युः। एवं विकल्पाश्रयोऽभूतिलक्षणां तरग
त ... लुप्यते। तानि पदानि वक्ष्याम इति वचनं सरलं भवति। ऊष्मापरोऽपस्मादसावूष्मपरः। नघोषवान्यो

॥अघोष
परः। अघोषपरोऽयस्मात्सतथोक्तः। तस्मिन्नघोषपरे॥ ॥अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणं॥ ॥अघोष
परो विसर्जनीयस्तस्याघोषस्य सस्थानमूष्माणं भजते। यः कामयेत। अग्निष्टमे। उल्कः शरराः। अग्नि
स्तेजः। यः पाप्मना गृहीतः॥ ॥नक्षपरः॥ ॥क्षपरो विसर्जनीयः पूर्वविधिं न भजते। यथा। मनः क्षेमे। उन
यतः क्ष्णूः। घनाघनः क्षोभणः। पूर्वैर्ऋषिः क्षीयते। द्यौः क्षामा रारिहत्। क्षकारस्याघोषवत्त्वात्प्राप्तिः॥ ॥काम
गपरश्चाग्निवेश्यवाल्मीकयोः॥ ॥वर्कारो निषेधमाकर्षति। आग्निवेश्यवाल्मीकयोः शाखिनोरयं पक्षो मतेक
वर्गपरः पवर्गपरो वा पूर्वविधिं नापद्यते। यः कामयेत। अग्निः पशुरासीत्। ककारश्च पकारश्च कपौ। तयोर्व
र्गौ। तौ परौ यस्मात्स तथोक्तः। एवं पर इति किं। मधुश्च माधवश्च। मनस्त्वाप्य। आशुः शिशानः। यः सोमं वमि
ति॥ ॥ऊष्मपर एवैकेषामाचार्याणां॥ ॥एकेषामाचार्याणां मते ऊष्मपर एव विसर्जनीयः पूर्वविधिं न भजते। य
थाआशुः शिशानः। एवकारेण किं। मनस्त्वाप्य। यः कामयेत॥ ॥नप्लाक्षिप्लाक्षायणयोः॥ ॥कपवर्गपर ऊष्म
परश्च विसर्जनीयः प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः शाखिनोः पक्षे न खलु पूर्वविधिं भजते। यः कामयेत। यः पाप्मना॥
आशुः शिशानः। एवंपर इति किं। मनस्त्वाप्य। कपवर्गादिसूत्रत्रयमनिष्टं॥ ॥ओकारमः सर्वोकारपरः॥ ॥
अः सर्वो विसर्जनीयमओत्वं भजते। अकारपरः। अः सर्व इत्यकारेण सह सर्पः। प्रेद्धो अग्ने। समिद्धो अज
नुस्तोऽब्रवीत्। अः सर्व इति किं। समिद्धो अञ्जन्निति। नास्ति इत्। किन्तु। वर्णस्य विकारलोपाविति विसर्जनीय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रस्य स्यादोत्वं। ततओकारोकारपर इत्योकारे कृते ओकार आव मित्यावादेशः। तथा सति समिद्धावज्ञन्निति स्यात्।
यद्वा। स्वरपरो यकारमिति यत्वं भवति। तस्मिंश्च। लुप्यते त्ववर्णपूर्वो यवकाराविति वत्व.. लुप्तेपरश्च परश्चे
तिकार्यान्तराप्रसिद्धिः। समिद्धोअञ्जन्निति स्यात्। तन्मानूदित्यर्थः सर्व इत्युक्तं॥ ॥घोषवत्परश्च॥ ॥वकार
ओकारमः सर्व वान्चोदिशति। अः सर्वो घोषवत्परः ओत्वमश्नुते। यथा। मानो मित्रो वरुणः। ननु विधौ समाने
पृथक्करणमनर्थकमिति चेत्। उत्तरसूत्रे तु शब्दव्याख्याने न स्फुटीकरिष्य इति परिहारः॥ ॥अवर्णपूर्वस्तु लु
प्यते॥ ॥अवर्णपूर्वघोषवत्परस्तु स विसर्जनीयो लुप्यते। ह्रस्वपूर्वस्य विकार एव। दीर्घपूर्वस्य। प्लुतपूर्वस्य श्री: ४०
वलोपः। यथा। देवा गातुविदः। विपिपानः सोमा ३ न विविचित्या ३ इति। ओकारः सर्वो कारपर इत्यकारपरत्वे
प्रत्ययस्तु शब्देन निवर्त्य आनुमानिकं घोषवत्परत्वं परिगृह्यते। सान्निध्यात्। अस्यानुवर्त्तनमेव नेष्टं अत्रै
तिपूर्वसूत्रद्वयस्य पृथक्करणं॥ ॥अथ स्वरपरो यकार॥ ॥अथ शब्दो धिकारार्थः। स्वरः परो यस्मादसौ
स्वरपरः॥ इत उत्तरं यदुच्यते स्वरपर इत्येवं तत्र निमित्तत्वेनाधिकृतं वेदितव्यं। सान्निध्यादवर्णपूर्व इति ल
भ्यते। स्वरपरो विसर्जनीयो वर्णपूर्वो यकारमापद्यते। यथा। आपउ दन्तु। ताअ भुवन्। अन्यारस्या ३ इति॥
स्वरपर इति किं। आपा वरुणस्य। अवपूर्व इति किं। अग्निरेकाक्षरेण। ॥एकारो यं॥ ॥द्विस्वछावि सर्जनी
यः। इदमिदानीमुच्यते। स्वरपरः पदान्त ऐकारो वं विकारमापद्यते। विल्ववेदीद॥ ॥नाकारपरो॥ ॥द्विव

स्तु सामर्थ्यगरीत यकारोयमिति विकारमापद्यते। इमश्वास्मे। तएन निषत्स्यति॥ ॥ओकारो वं॥ ॥स्वरपरः प
दान्त ओकारो वं विकारमापद्यते। विल्ववेदीद॥ ॥नाकारपरो॥ ॥द्विवचनसामर्थ्यगरीत नावेकारो कारा वका
रपरो पूर्वविधिं नत्रानुत्तः। यथा। माते अस्या। समिद्धो अञ्जन्। तेअभुवन्। इत्यादावेकारोयं लुप्यते त्ववकार एकारो
कार पूर्व इति सूत्रद्वयं प्रसक्तं तत्रापि पूर्वत्वात् प्रबलयत्वविधिं निषिद्धुमयमारम्भः। अकारः परो यावन्तो तावका
रपरो॥ ॥ऐकार आयं॥ ॥स्वरपरः पदान्त ऐकार आयं विकारमापद्यते। यथा। आसाम शाश्वमो द्वादशो॥ ॥
ओकार आवं॥ ॥औकारः पदान्तः स्वरपर आवं विकारमापद्यते। यथा। अहावनदतां हते॥ ॥उकारोष्टकः प्र
कृत्या यकारेतरे॥ ॥अष्टकसंज्ञक उकारः स्वरपरः प्रकृत्यावतिष्ठते। अविकृतो भवतीत्यर्थः। उकारस्वरस्यो
रन्तरे वकारश्चागमो भवति। स उ वे कविः। शवर्तनिः। अदत्सुवे वास्य मनुष्याः। अष्टक इति किं। स्वपत्यायपूर्व
वाकार इति किं। लक्ष्मी हि॥ ॥न तस्मात्साः हितः॥ ॥तत्तस्मादित्येतान्यासां हितउकारोष्टकः पूर्व
विधेलाभ्नोति। प्रकृत्यावस्थानं वकारश्च न भवतीत्यर्थः। तद्वा उरुस्तऽयं। तस्मा द्वारयं। इवर्णोकारो यवका
राविति स्वरामस्व विधिर्वक्ष्यते तत्तस्मात्साः हित इति किं। तन्वा। आह। तदु उवाह। आउरुस्तऽयं। त
स्मादु उ वास्यं॥ ॥ह्रस्वपूर्वो ङकारो द्विवर्णं॥ ॥स्वरपरो ङकारः पदान्तवर्ती ह्रस्वपूर्वो द्विवर्णं भजते। य
था। प्रत्यङ्ङग्निः। बादध्यङ्ङ्। चिः। ह्रस्वपूर्व इति किं। पराङावर्तति। स्वरपर इति किं। सहङ् क्षममानैः। प्रत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ वकारपूर्वनिमित्तं ॥
ङ्णुडन्दः। ह्रस्वःपूर्वोयस्मात्सोह्रस्वपूर्वः। द्वयोर्वर्णयोः समाहारो द्विवर्णं॥ ॥नकारश्च॥ ॥अब्रुवन्। अब्रुवन्। एवंपर इति
द्विलवान्यादिशति। ह्रस्वपूर्वोनकारो द्विवर्णमिज्जते। स्वरपरः। निरवमन्निंद्राय। अब्रुवन्। अब्रुवन्। एवंपर इति
किं। निरवमन्याम्येनपुरस्तात्। जमन्वतीतोस्मिन्। एवंपूर्वइतिकिं। यानग्नयोन्वतप्यंत। विद्वानेनमग्निं चिनु
ते। ॥अनितिरोयद्वारव्याधस्यारष्ठ्यं हिरण्यवर्णाः येषीकारककारपूर्वो नकारपूर्वः यकार॥ ॥ग्रहो
रव्यादिषु विषये ईकारपूर्वस्त्रिकारपूर्वो यस्वकारो दृष्टोनकारानितिपरइति व्यतिरिक्तस्वरपरोरेफमापद्यते।
आकारपूर्वश्चेयकार। ग्रहोनामवतुरोनुवाकान्वर्ज चित्वादद्ध्यावेतिप्रश्नः। अग्निकाण्डस्याद्यप्रश्नद्वयं तन्नमा
नुवाकवर्जमनुरव्यमारभ्यापते। तत्कायाद्याः। समिद्दिशां जीमूतस्य यदक्रंदो मानो मित्रो येवाजिनमग्नेर्मन्वे
समिद्दोअजनगायत्री कस्त्वेत्यनुवाकनवकं रव्यष्ठ्यमितिपठ्यते। हिरण्यवर्णाइत्यनुवाके हिरण्यवर्णीयाः। अ
स्तेयथा। अहिरात्रूंरपमृधोनुदस्व। मरुत्वांइंद्रवृषभः। उरव्ये। येवावनस्पतीं रनु। मधुमांअस्तुसूर्यः।
यास्वास। अरत्नूं अतपते। अमवांइत्तेन। दृष्ठ्यो। वात्नूं रनपवयतः। जघन्वांउपजिघ्नते। हिरण्यवर्णी
ये। अग्नीं रक्षुषदः। सवांअग्नीद। अनितिपरइतिकिं। अत्यवर्ततदस्यून्। इडावानितीडावान्। ग्रहादिष्विति
किं। श्रीनिलोकानिति। पश्चनेवावरुंधे। तानिंद्रो। त्यमिणातरघस्न इतिपरोयस्मादसविविमरः। नइतिपरः। अ
निमित्त॥ ॥मत्वन्तास्मादनन्तरो दुर्यानसोमपूर्वस्वः असमान्निर्गमान्यनु...

श्री: ४९

[illegible]...निडावाकक्षीवान्बाणवान्द्विपयस्वान्वत्रान्विद्वानमित्रानराननेमा महतांश्च॥ ॥मत्वान्। उद्यान्। अश्व
तान्। दुर्यान्। नसोमपूर्वः। सोअस्मान्। अविमान्। गोमान्। मधुमान्। हविष्मान्। हुतमानार्षे। विकिवान्। इडावा
न्। कक्षीवान्। बाणवान्। द्विपयस्वान्। वत्रान्। विद्वान्। अमित्रान्। अरान्। पोषान्। महान्। एतेषु ग्रहणेषुन
कारोनितिपरोयकारमापद्यते। अनितिपरत्वाकर्षको यव कारः। विषयाननाद्दत्यसर्वार्थोयमितिपरमारत्नः। पथा।
मर्त्यांआविवेश। उद्यांअजस्रं। उदितिकिं। वधोत्तिरेवायानवरुंधे। उदस्थामसृतांभनु। नद्यादुर्यांअन्ये
हिमामनुव्रतान्यु। नसोमपूर्वः। दुर्यानि त्यत्रनकारः सोमपूर्वोयत्वं नापद्यते। प्रवरासोमदुर्यानदित्याः। सोअ
स्मांअधिपतीन्करोतु। सोइतिकिं। इंद्रो अस्मानस्मिन्। अविमांअश्वी। गोमांअग्ने। मधुमांइंद्रियावान्।
गोमाद्वितिकिं। पशुमानेव भवति। हविष्मांआविवासति। हुतमानार्षे। हुतमानित्यत्रनकारआर्षेस्वरपरेयत्वं
भजते। देवहूतमांइत्युरवापा। आर्षइतिकिं। देवहूतमानितिदेवहूतमान्। आर्षग्रहणसामर्थ्यादितिपर
त्वेपियत्वं भवति। आर्षइति काकाक्षिवद्भुत्तयत्र संबध्यते। ग्रहोरव्यादिपर्यंत। आर्षस्वयंपाठइत्यर्थः। विकि
ब्लांअनुमन्यतां। इडावांएषः। कक्षीवांओशिजः। विद्रल्यो बाणवांउत। इडाकक्षीवाजेतिकिं। रस्रवाने
व भवति। अस्मिन्महि। पयस्वांअग्नआगमं। द्वातिकिं। ऊर्जस्वान्पयस्वानित्याह। आर्षइतिपरत्वाद्देवहूत
मांइत्युरवामितिवद्यत्वप्राप्तिर्द्विग्रहणेननिषिध्यते। स्तुतोयासिवशांअनु। सुविदत्रांअपीत। अमित्रां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अवबाधमानः। अरातीरग्नेनेमिः। चाबान् अपुष्यत्। अग्नेमरुत् अग्नि॥ ॥इन्द्रोमेकरूढु मित्रापेलगन्मेडे
न्यानायजिष्ठ आवर्तकुर्वत। दुरूददितिरग्रेधरान्सपत्नानलपरश्च॥ ॥इन्द्रोमे। अक ऊर्ध्वं। इन्द्र। अप्येतु।
अगन्म। ईडेन्यान्। आयजिष्ठः। आव। ऋतु। अकुर्वत। अदुहत्। अदितिः। अग्रे। अधरान्सपत्नान्। अलं।
इत्येवं परोनकार आकारपूर्वो यत्वमापद्यते। वकार आकारपूर्वत्वाकर्षकः। यथा। सपत्नान् इन्द्रोमे। मेइतिकिं।
पुष्पा। नैन्द्रो वृणीत। नियान्तेणा। धरान् अकः। यूयं देवान् ऊर्ध्वं। अग्ने देवान् इहावह। इत्यादि किं। यज्ञियानिह श्रीः
यान्। घर्मो देवान् अप्येतु। इत्येतिकिं। विद्वानपि जन्येषु। सुवर्देवान् अगन्म। ईडामहे देवान् ईडेन्यान् देवा ४२
ः आयजिष्ठः स्वस्ति देवान् आवक्षत्। यजिष्ठश्चेतिकिं। यानावह ऊशतः। वाजो देवान् ऋतुभिः। विलोका
...न् अकुर्वत। यज्ञो सुरान् अदुहत्। विवस्वान् अदितिः। अग्निस्तान् अग्रे। अन्यान् अधरान् सपत्नान्। सप
त्नानितिकिं। त्वान्व्यानधरान्पादयामि। पुरोडाशान् अलंकुर्विति। अच्छादेत्रा। किमर्थः। परिधीनेकुर्वत। त
न स्यद्ग्रहणे कर्त्तव्ये परपदग्रहणमनार्थे संहिताविधानस्य वयस्यादिति नैमित्तिकस्य वा निमित्ता
स्त्वात्। ग्रहणस्य यथा। अमर्त्यान् आविवेश। विवेश। मर्त्यान् अमर्त्यान् आविवेश। अमृतान् अन्वनम
तान् अमृतान् अनु। एवं नैमित्तिकग्रहणस्य। अग्ने विमान् अविमान् अग्ने ने विमान् अमृतान् अजरस्य मर्त्यान्
न् अस्मान् अनुस्ते। एवं ग्रहणे नैमित्तिकस्य। तान् अग्रे एतान् अग्ने। अन्यान् अधरान् धरानन्यान् अन्यान्

धरान्। एवं सर्वत्र नकारस्य यकारो स्वत्तिर्द्रष्टव्या॥ ॥न रश्मीन् अपयान्यमान्... यजीयान्॥
रश्मीन्। अपयान्। यमान्। पतंगान्। समानान्। अवबिन्। यजीयान्। एतेषु ग्रहणेषु नकारोस्वरपरोपि न खलु
रेफं यकारं वा लभते। यथा। पुरुत्रावरश्मीन्नु। अदितिः अपयानिति। उरव्यत्वादनयोः प्राप्तिः। ननु। अदितिः अपया
नित्यस्य इति परत्वादेव निषेधे सति ग्रहणमनर्थमिति चेत्। आर्ष इति परत्वात् पुनः प्राप्तिः। तस्मान्नूदिति ब्रूमः। सुय
मान्नूतये। ऋष्यत्वात् प्राप्तिः। पतंगानसदितः। याज्यात्वात् प्राप्तिः। समानानुर्वान्नग्ने। अर्वान्नि द्र्यावाणः। यजीया
नुपस्थे मातुः। एषामपि लेवप्राप्तिः॥ ॥उदध्यापरश्चोदध्यापरश्च॥ ॥उद्धा। अथ। इत्येवं परो नकारो यथा विदिते
...। अमित्रान्नुन्नयामि। हृन्मात्रेणादि। त्रीन् ऋतघ्नून्। विद्वानथानव। दीर्घेत्र ह्रस्वो
रेफ्यकारत्वं नापद्यते। यथा। अमित्रान्नुन्नयामि ... स्वकार्यं करोति निषेधरूपं। यथा। अमित्रान्नुद
पलक्षणामपि यथा विद्वानथानव यथा संहितास्थमेव निमित्तं स्वकार्यं करोति। सोऽस्मान् अस्मा
दमित्रानमित्रान्नुदस्व। विभिरप्येवं यथा संहितास्थ निमित्ते एवं सर्वत्र नवसतोवावामः। ... एवमादि वेदितव्यं॥ छ॥ न॥ इतित्रिंश
सस्तो अस्मान्। अस्मान् अवहाय अवहाय अस्मान् अस्मान् अवहाय। एवमादि वेदितव्यं॥ छ॥ न॥ उद्ध॥ ॥...॥ ॥अथैकत्र...॥ ॥अथैतस्य मधि
स्वरत्ने प्रातिशाख्ये अथिकरणे नवमोऽध्यायः॥ छ॥ न॥ उद्ध॥ ॥...॥ ॥अथैकत्र...॥ इतउत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ ॥दीर्घ
कारः। उभेजक्षरे एकरूपं स जातीमभापद्यतइत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इतउत्तरं यद्वक्ष्यामः। उभे दीर्घमेकमाप्नोति। यथा
समानाक्षरे सवर्णपरे॥ ॥समानाक्षरे आसन्नः सवर्णपरे सति पूर्वापरान्त्यलेए तेउभे दीर्घमेकमाप्नोति। यथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ अवर्णपूर्वे ॥ ॥ अथेत्ययमधि
त्वले धातरिति। रास्यामीद्राण्ये। सूपस्थादेवः। सवर्णपरे यस्मात्तत्र सवर्णपरं ॥ ॥ अवर्णपूर्वे ॥ ॥ अथेत्ययमधि
कारः। अवर्णपूर्वे सतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामः। इदमधिकारादारभ्योपसर्गपूर्वं आरमिति
पर्यंतं। अवर्णश्चासौ पूर्वश्च अवर्णपूर्वः। तस्मिन् ॥ ॥ इवर्णपर एकारं ॥ ॥ अवर्णपूर्वे इवर्णपरे च सतितेउत्ते अ
क्षरे एकारमाप्नुतः। नेष्टिर्नवाति। इवर्णश्चासौ परश्च इवर्णपरः। तस्मिन् ॥ ॥ उवर्णपर ओकारं ॥ ॥ अवर्णपूर्वे उ
वर्णपरे च सतितेउत्ते अक्षरे पूर्वापरी ओकारमाप्नुतः। इषे त्वोर्जे त्वा ॥ ॥ एकारैकारपर ऐकारं ॥ ॥ अवर्णपूर्वे
एकारे वा ऐकारे वा परे सतितेउत्ते अक्षरे पूर्वापरी ऐकारमाप्नुतः। सब्रह्मणा पृथ्यस्यैकताय। सोमैन्द्रा बभ्रु ललामाः। श्री: ४३
एकारश्च ऐकारश्च एकारैकारौ। तयोः समाहारः। एकारैकारं। समाहारे द्वंद्वः। तच्च तत्परं च। एकारैकारपरं। कर्म
धारयः। तस्मिन्नेकारैकारपरे। एवमुपरितनेपि सूत्रे समासः ॥ ॥ ओकारौकारपर औकारं ॥ ॥ अवर्णपूर्वे ओ
कारौकारपरे च सतितेउत्ते अक्षरे औकारमाप्नुतः। ब्रह्मौदनं पचाति। धाम्नापौलन्। ॥ ॥ आरमृकारपरे ॥ ॥ ऋतु
॥ ॥ उपसर्गपू
र्वपूर्वे ऋकारपरे च सतितेउत्ते अक्षरे अरमिति विकारमाप्नुतः। अह्नर्यर्धका। आग्नेयवर्गीनीध्रे ॥ ॥ उपसर्गपू
र्वआरं ॥ ॥ अवर्णपूर्व इति निवर्तते। तस्मादुपसर्गपूर्व इति विशेषोक्तावथवर्णांतिरेष्यमुपसर्गस्येव ग्रहणं।
ऋकारः स्यान्निध्यास्त्यः। उपसर्गपूर्वे ऋकारपरे च सति तेउत्ते आरमिति विकारमाप्नुतः। उपार्छति। ऋत
ऋकारः स्यान्निध्यास्त्यः। उपसर्गपूर्वे ऋकारपरे च सति तेउत्ते आरमिति विकारमाप्नुतः। उपसर्गश्चासौ पूर्वश्च। उपसर्गपूर्वः।
ध्याउपापार्त्या ऋत व्यातप। अवर्णांतउपसर्गविशेषणं किं। व्यूह्वाएतन्। उपसर्गश्चासौ पूर्वश्च। उपसर्गपूर्वः।
तस्मिन्। उपसर्गपूर्वे ॥ ॥ उदात्तानुदात्ताद्यति ॥ ॥ उदात्तधर्मविशिष्टे वर्णे पूर्वतः परतउत्तयतो वा स्थिते सति तेउत्ते
अप्येकादेशा आपन्ने उदात्तधर्ममेकमाप्नुतः। उदात्तोस्यास्तीति उदात्तवान्। तस्मिन्नुदात्तवति। समानाक्षरमा
रन्त्य सर्वस्मादेकीभावे यथाक्रममुदात्तानुदात्तस्वरितपूर्वे उत्तयोरुदात्ते वोदाहरणानि दर्शयिष्यामः। सविता
प्रार्पयतु। ब्रह्म यज्ञापाग्ने। याज्येवेनं। पूषाधरा दिवी वसुः। अघवसु वसतीं। द्राहि देवानां। मैत्रावरु
णीस्याह। ननु सूत्रनीयमित्यत्रोदात्ते नैकादेशे सति किं न स्यादयं विधिः। उदात्तपूर्वाधिकारे सति उत्तावेयेति
सूत्रेण स्वरितस्यैव विशेषविधानादिति क्रमः। रेमो दधान् सक्थ्योः। वनस्पतयो न तिष्ठन्ति। तादिक्षु पाद धत।
एवं समानाक्षरसंहितायामेकीभावो न्यत्रापि द्रष्टव्यः। एवमवपापूर्वत्वेपि वक्ष्यते। सेमान्नोहव्यदाति। तं घे
दग्निः। सवनमुखे सवनमुखे कार्यं इति। सेदु प्रोक्षितं गोपायत। ऊर्जस्थो जं वो नर्सीय। स्वायुषा दोषधीनाम्। इ
मेरवोपधत्ते। नेन प्रत्योषति। एकरवयजैतेकः। अयं कमुत्थाने। यन्नेकाण्ठशानां। इन्द्रियमेन्द्रेण। विहितदेवे
र्यतेति। देवेभ्यएधे। घृदेवे त्वो देवेभ्यएध। क्षत्रस्य त्वोजसे। स्वाहोषधीभ्यः। सोषधीरनुरुध्यस्व। प्रोक्षा। आ
केनापहति। अरुणो हस्मातो पदवी। आग्नेयमर्गीनीध्रे। सैवास्पर्धिः। एधर्विहते। एवर्षिरस्वदयत। आ
त्रिमार्छति। अदाछत्यैवमवार। एवामादि। ॥ ॥ अनुनासिकं अनुनासिकं ॥ ॥ प्रग्रहाः समानाक्षराण्यनु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नानी तियेषां मतं। नानुद्विरयास्यविधिः। तस्मादुदात्तवत्यनुनासिके पूर्वतः परतश्च त्तपतो वा स्थिते सति तत्तेऽप्यक्ष
रेऽनुनासिकधर्ममेकमाप्नुतः। उक्तान्येवोदाहरणानि। एतदनिष्टं॥ ॥स्वरितानुदात्तसंनिपाते स्वरितं॥ ॥
स्वरितानुदात्तयोः संनिपाते एकादेशो सस्युक्तावपि तौ स्वरितमापद्यते। यथा। कन्येव तन्वा। छवीं छव्याया
रुणाय। याज्येषा वै सप्तपदा शक्करी। अथ कं स्यादवनीयइति। इहस्वरितस्या विशेषणाग्रहणानित्यस्वरित
एव गृह्यते। तस्यस्वरितव्यंजनानामक्षराणां य पदावयवानामुत्पत्तिकाल एव संभवात्। अन्येषांतुपदस्य
कालादूर्ध्वमक्षराणां पदानां संहितायामुदात्तात् परोनुदात्त इति विधानात्। तस्मिन्ननुदात्ते पूर्वउदात्तस्व श्रीः ४४
रितामित्यादिवत्। तस्मान्नित्यस्यैव नुरव्यत्वं। सामान्यो कौ सत्यां मुख्ये संप्रत्यय इति तस्यैव स्वीकारो यु
क्तः। अथाब्रवीदित्यादावेकादेशस्योदात्तानंतरत्वाभिरवादुदात्तात्परोनुदात्तस्वरितमिस्यनेनैव विहि
तत्वं विज्ञेयं॥ ॥न धामायासिपरो बुध्निया ऽ ज्यापूष्णामिनेत्रार्षे॥ ॥धामायास्येष्वयस्वरआर्षे पाठेऽऽ
सिपरः बुध्निया। ज्या। आपूष्णा। अमिनंत। एतेष्वयस्वरआर्षस्वरपरः पूर्वविधिं न प्राप्नोति। स्वधा अस्य
वीं सहस्रस्य प्रमा असि। यच्चनि वप्रपा असि। असिपरइति किं। स्वधेति स्वधा। प्रमेति प्रमा। प्रपेति प्र
पा। आर्षइति किं। स्वधा अस्यासि स्वधा स्वधासि। प्रपा अस्यासि प्रपा प्रपासि। प्रबुध्नियाइरते। ज्या इयं।
आपूष्णा एत्वावसु। आकारः किमर्थः। तं पूषाधत्त। आतेसुपर्णा अमिनंतएवैः। आर्षे स्वरपर इति किं। बुध्ने

इरतः रोदसी बुध्निया बुध्नियेरते। ज्यादयमियं ज्ययेयं। पूषास्त्वेतु पूषा पूषेतु। अमिनंनवरयैरेवैरमिनंतामिनंतैवैः॥ ॥
इइ रेनने नन्तो घन्तो छेवः परेलुप्यते॥ ॥इइः। एतन। एमनु। ओघत्। ओष्ठ। एवः। इत्येवं परो वर्णोऽस्तु लुप्यते। अवर्ण
पूर्वइत्यनुवर्तनादवर्णइति लभ्यते। अशीयेष्टाराय। वामितारउपेतन। अपां त्वेमन्त्सादयामि। अपां त्वोद्मन्त्साद
यामि। स्वाश्चोष्ठास्त्यां। ओष्ठशब्दस्य सवर्विसर्गस्य ग्रहणं न भवति। ग्रहणस्यवेति वचनात्। उपयाममधरेणोष्ठ
मानेरमिमतेवः छंदः। अवर्णपूर्वो लुप्यतइति किं। शीयोष्ठः शीतिच्चः। शीयोष्ठापस्याल॥ ॥इवर्णोकारौ यवकारौ॥
॥अवर्णपूर्वाधिकारनिवृत्तः। स्वरपराधिकारस्तु वर्तते। अथ स्वरपरौ यकारमिति पूर्वाध्यायेऽप्रक्रांतः। इवर्णो
कारौ स्वरपरौ पदांतौ यथासंख्येन यवकारावपद्यते। अत्यस्थात्। ऊत्यश्याम। आपूष्णा एत्वावसु। दीर्घस्याग्र
हणविधानात्। प्लुतस्य साबिनिर्देशादुकारस्य कारो नरत्वं हतो। इवर्णो कारौ यवकाराविति॥ ॥उदात्तयोश्च परो
नुदात्तस्वरितं॥ ॥ यकारः पूर्वसूत्रोक्तनिमित्तेन विवर्णोकारावच्चादिशानि। उदात्तयोरिवर्णोकारयोः परोनु
दात्तश्च स्वरितमापद्यते। योवैनेन। अप्स्वग्ने। उदात्तयोरिति किं। नीवारो धक्षतसं। मध्वनोऽनु इत्ति। परोनुदात्त
इति किं। नघद्वत्वधक्षराणि। सत्येयज्ञेन। इन्वाउपस्तीर्णमिच्छंति॥ ॥कुत्वावेव॥ ॥ यकारः पूर्वोदात्ता यान्वा
र्षकः। परस्यानुदात्तमन्वादिशतिच। पूर्वणोदात्तेन परस्यानुदात्तस्य कुत्वावे क्रियमाणे स्वरितं आनीयत्। यथा॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ तादिस्सूपादभत॥ ॥
नियमिव सूक्षाता। मासूत्तिष्ठन् पूर्वेणोदात्तेनेति किं। सूपस्थादेवः। परस्यानुदात्तस्येति किं। यथा विहितं यत्वं नापद्यते। श्यतेन श्येनी अकुरूच। नमिथु नश्येनी मिथुनी॥ ॥श्येनी मिथुनी इत्यनयोरस्वरो यथाविहितं॥ ॥अवर्णपूर्वौ स्वरपरौ यकारवकारौ लुप्येते। यथा। आप्उ द नीअस्तवद्॥ ॥लुप्येते अवर्णपूर्वौ यवकारौ॥ ॥अवर्णपूर्वइति किं। वायविड्ढु ॥ श्री:
नु। ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ। नवि विस्या ऊइ ति। इमरवास्मै। आसामहाएये नो। अवर्णपूर्वइति किं। वायविद्ध ॥ ४५
नु। ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ। नवि विस्याउ इति। इमएवास्मै। आसामहाएयेनो। तुशब्द इतरो यवकारो निवर्तयन्ना दे
गे दुरो णा। मत्स्यौ आविबेत्रा। एवपूर्वाविति किं। अस्त्यस्मात्। स्वस्वसः। अवर्णः पूर्वो यस्यां तावर्णपूर्वौ॥ ॥नोरवस्य॥ ॥उरव्यस्फर॥
तयोरेवानयोर्लोपविषयत्वं घोतयति। अवर्णः पूर्वो यस्यां तावर्णपूर्वौ॥ ॥वकारस्तु ... ॥ ॥सान्निध्या
स्यन्तःपक्षे अवर्णपूर्वोऽपि वकारो न लुप्यते। उक्तान्येवोदाहरणानि॥ ॥वकारस्तु ...॥ यकारस्तु लुप्यत एवेत्यर्थः। अहावनदूता हत।
न्निषेधोलक्ष्यते। सांकृत्यस्य मते अवर्णपूर्वो वकारो न लुप्यते। यकारस्तु लुप्यत एवेत्यर्थः। अहावनदूता हत।
पूर्वाचार्यमतनिवर्तकस्तु शब्दः। सूत्रमिदमवेष्टुं। नलुपूर्वद्वयपरद्वयं॥ ॥उकारोकारपरो लुप्यते माचाकीयस्य॥ ॥
यकारवकारावणपूर्वौ तु कारोकारपरौ लुप्येते पक्षां सरव्यं माचाकीयस्याचार्यस्य मतेन। आप्उ द उ। याओ
षधयः। एवपराविति किं। तएनेसिषक्त्येति। वायविष्टये। लुप्येते इतीह पुनरारंभः पूर्वसूत्रद्वयस्थितं जननसं
बंधशंका निराकरणार्थः॥ ॥लेशो वास्त्र अस्येत यो॥ ॥वात्सप्रस्य मते यकारवकारयोरवर्णपूर्वयोर्लेशः

॥ न तु ...
स्यात्। लेशो नाम लुप्तमुच्चारणं एतयोरित्युकारोकारपरौ निर्दिशति। उक्तान्येवोदाहरणानि॥ ॥ ... दिविधोनं
तो॥ ॥नरवल्लुप्तः प्रग्रहस्य संधिर्विधिस्तजते। यथा। असुही इत्यब्रूतां। तेरनमभि। इत्यादि विधौन
तो॥ ॥नरवल्लुप्तः प्रग्रहस्य संधिविधिर्विजते। यथा। असुही इत्यब्रूतां॥ ॥ ... ॥ ॥ वंकाराकृष्टयार्य वकारस्य लोपेसति
सेऽत्र अन्य स्मिंश्चानारभ्यमाणे प्रकृतिवद्भवति॥ ... ॥ ॥ वकाराकृष्टया यवकारस्य लोपे सति
पर: संधिर्न भवति। यथा। आप्उ दउ। अग्रहमे। सान्निध्यान्निषेधो लक्ष्यते। ननु लोपे सति स्वेतावतैवालं यव
कारओ रिति किं। सेदु होता। सेनानीकेन। सौषधी रित्यादि॥ ॥ इति त्रिलाघरले ...॥ ॥एकारपूर्व ओकारपूर्वो विवा
रामो ध्याय:॥ ॥ ... ॥ ॥ लुप्यते वकार एकारोकारपूर्वः॥ ॥एकारपूर्व ओकारपूर्वो विवा
कारो लुप्यते। यथा। तेब्रुवन्। सोअब्रवीत्। तुशब्दान् लुप्तप्रग्रहाविति निषेधसंबंधविधिं निवर्तयतीति केचित्।
स्वरपराधिकारं निवारयती स्वपरसंगिरत्ते। एकारोकारौ पूर्वौ यस्मात्स तथोक्तः॥ ॥अथालोपः॥ ॥अथेत्य
यमधिकारः। अलोपउच्यत इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इतउत्तरं यद्वक्ष्यामः। नलोपः अलोपः। लोपाभावइत्य
र्थः॥ ॥धातारातिरूपवालपियस्तु ष्टः ईशनायोरव्या ध्रुवक्षितिरित्येनवसायाग्नि ... प्रथमो पाठान्नविक
षविरूप्यहिरण्यवर्णा अयाहन्यामहाएष्टे॥ ॥धातारातीत्यादिषु अनुवाकेषु एकारपूर्व ओकारपूर्वो वा
कारो न लुप्यते। धातारातिरित्यत्र यथा। निधिपतिर्नो अग्निः। रातिरिति किं। धातादेवस्यो सुरानितिस्तरवी तर।
उपप्रयन्तो अध्वरमित्यत्र। यथा। ... अस्मेय। देवसवितः प्रसुवेत्यादि षडनुवाकानां वाजपेयसंज्ञा। अत्र यथा।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तेनोऽवर्तत । तेऽअग्रे अश्वमायुञ्जन् । जुष्टो वाच इत्यत्र । यथा । यस्ते अ॒ग्न्श्रुः । श्येनाय पत्वन इत्यत्र । नमः पितृभ्यो अभि ।
विश्वेऽरण्याद्यते । उरव्यो यथा । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः । नमो अस्तु सर्पेभ्यः । ध्रुवक्षितिरित्यत्र । यथा । विश्वे
अस्तिग्रणन्तु । आर्भिर्दु सो अपां ॥ क्षितिरिति किं । ध्रुवस्य कारान्तस्य अदिग्रहणं स्यात् । ध्रुवासि ध्रुवो ह मिलत्र सर्वदि
ति । इयमेव सा य इत्यत्र । केतं कृण्वन्नकेतवे । त्रयो घर्मासो अनु । इयमित्येतावतेवालं किमन्येः । इयतेऽक्रान्त
न रिष्यत्र सगन्त्वेति सरवेत्यत्र मा भूदिति । साये तिपदद्वयं मदधियं प्रति पक्षधर्मितिके विर । अन्येऽन्यथा कथ
यन्ति । अस्यानुवाकस्य शेषमूतायाः [illegible] गनयत्र । हिता सापि स्वीकरोति । आतयं तिये अपरा बुपरप्यात् । अ
ग्नेर्मूर्धा दिव इत्यत्र । यथा । रुच्ये जगते अरूषः । एना वो अग्निं नमसा । मूर्धेति किं । अग्निर्मूर्धा दिव इत्यत्र यो
मैतिर्द्र रसानी यति । रुद्रप्रश्नस्य प्रथमो योऽनुवाको यथा । नमो अस्तु नीलग्रीवाय । त्रापे अधसस्पते । उत मा
नो अन्तकः । गृत्समस्य पूर्वतः सन्निकृष्टः । नृपोत्तमः । अरमन्नूर्जमित्यत्रानुवाकषट्कस्य विकर्षसंज्ञा । तत्र । अन्ते
अस्मत् । पावको अस्मभ्यं । वाजो नः सप्त प्रदिश इत्यत्राद्यानुवाकत्रयस्य विहृत्यसंज्ञा । तत्र । विश्वे अद्य मरुतः ।
देवासो अधि वोचता मे । हिरण्यवर्णा ये यथा । एको देवो अप्यतिष्ठत् । यजुर्वास्तु यथा । सुपथा राये अस्मान् । को
मेन कृतो असि । समिद्दिर । जीमूतस्य यदर्को दोमानो मित्रो ये वाजिनमग्ने मेन्वे षण्णामेषामनुवाकानां मन्
एष्वसंज्ञा । तत्र । विवस्वद्वाते अग्निः । सोमो अधिब्रवीतु । नहेति किं । इध्ये वीतं तरिस्रोण ॥ ॥ अनूहराः ॥ सो

श्री:
४६

रनिष्टृतो वत्सस्मान्नवघाद्दहनिव ॥ ॥ वकारो धातारातिरित्यादिविजयान्याद्देशकः । अप्रहसः । अप्रहतिः । अनि
ष्टृतः । अवत्सस्मात् । अवघात् । अप्रहनि । इत्येतेषु ग्रन्थेषु धातारातिरित्यादिषु लेख्यते तेष्वेकारपूर्वो वा ओका
रपूर्वो वा अकारो न लुप्यते । यथा । प्रमुञ्चतो नोऽप्रहसः । परिद्वेषसो अप्रहतिः । बर्हीति अनिष्टृतः । तेऽअवत्सस्मात्
अस्मानिति किं । तेनो वत्स पितरः । मित्रमहो अवघात् । शुचिः शुक्रे अप्रहन्योऽसीना । यवनरूपरत्वाद्बुप्राप्यमाणलो
पेक्षलोपो नविहितः अन्वादेशः किमर्थः । सर्वेवैनपाप्मनो अप्रहसः ॥ ॥ अनु घर्मासि आपो मन्तोरिथ [illegible] दत्तो वातः पूर्वः ॥ ॥
अत्र विसर्गान्तानामोत्वमापन्नानां पूर्वनिमित्तत्वमिति विज्ञेयं । घर्मासः । आपः । मर्गाः । रथः । त्वः । दत्तो । वातः । इत्येवं पू
र्व अन्वित्यत्र अकारो न लुप्यते । यथा । त्रयो घर्मासो अनु । तस्मादापो अनुस्थन । यदातेमरो अनु । अनु त्वा रथो अ
नु । पीयतित्वो अनु । श्रक्रमादत्ते । अनुहाय जार्ये । धनुस्त्वदातो अनु वातु ते । अन्विति किं । वातो त्विपवते । एवं पूर्व इति
किं । अनुगावो नुत्तगः । यवनरूपरत्वनिषेधार्थोऽयमारम्भः ॥ ॥ असिवात्वपस्य ॥ ॥ वकारो वात इत्यन्वादेशोऽति ।
असिवात् । अपः । इत्येतयोरकारो वातः पूर्वो न लुप्यते । मयोनूर्वतिः असिवात् । वात्विति किं । वातो त्विपवते । यद्वातो
अपो अगमत् । अन्वादेशो न किं । अवरुध्ये यो गौरित्याहरन्ति ॥ ॥ अन्वगमस्य ॥ ॥ अपइतिवकारोऽन्वादेशोऽति ।
अपो अगमत् । इत्येतयोरकारो न खल्व पः पूर्वो लुप्यते । अपो अन्वचारिषं । अपो अगमदिन्द्रस्य । एवं पूर्व इति किं ।
अनु अगमत् । इत्येतयोरकारो न खल्वपः पूर्वो लुप्यते । अपो अन्वचारिषं । अपो अगमदिन्द्रस्य । अस्मात् । एतेष्वकार आपः । पूर्वो
परावो नूदायत् ॥ ॥ आपः पूर्वोऽद्भिरपान्नपादस्मात् ॥ ॥ अद्भिः । अपान्नपात् । अस्मात् । [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नलुप्यते। समायोऽग्निरग्मत देवी रायोऽपान्नपात्। नपादितिकिं। वारुणी रायो पाव। आपोऽस्मान्मातरः शु

द्ध उ। एवं पूर्वइतिकिं। सोऽस्मान्य॥ ॥ रायेसइद्रश्चाकारपरे॥ ॥ वकारात् हृदेऽस्मान् ग्रहणे अकारपरे रा

वर्तमानोकारो रायेसइद्रइत्येवं पूर्वे निलुप्यते। राये पूर्वस्योदाहरणं। शाखांतरे अथवा रायां भवति। रा

येऽस्मान् अस्मान् रायेराये अस्मान्। यथासंहितायां नोदाहरणं। अकारपरत्वाभावात्। नहिकिंथाम लोप

इति के विरे। त्रिपद प्रत्यत्ति पुनरुक्त्वा दितिऋूनः। मासोऽस्मान् अवहाय। इद्रोऽस्मान स्मिव द्वितीये अका श्री:

रपरइतिकिं। सोऽस्मान्पातु। एवंपूर्वइतिकिं। सोऽस्मानमुत्र। अकारः परोयस्मात् दकारपरे। तस्मिन्॥ ॥ तेपूर्वे ४७

घा धो ऋूरग्ने॥ ॥ अघ। अधः। अंहुः। अग्ने। एतेषु कारण्येवं पूर्वे निलुप्यते। पशुपशुपते तेऽघ। तेपो

तेऽधः। अंहुः नाते अंहुः। यत्तेऽग्ने तेजः। एतेष्विति किं। तेनत्वे प्रवतो तेन त्वाद घेग्नेऽगिरः॥ ॥ मेपूर्वेद्व॥ ॥

वकारोऽग्नेइस्यत्रादिशति। मेपूर्वेऽग्नेइत्यत्र अकारो न लुप्यते। यन्मेऽग्ने अन्यादेशो न किं। प्राणश्चमेपानः।

तदस्वं तन्मेराधि॥ ॥ अस्माश्चिनापरा॥ ॥ मेपूर्वइतिवकारोन्यादिशति। अस्य। अश्विना। अपरा। एते

षकारो मेपूर्वो न लुप्यते। वियत्तु देवा हविषो मेऽस्य। पुनर्मेऽश्विनापुर्व। यद्यामेऽपरागतं॥ ॥ नपूर्वेस्यद

नि घोनमोऽस्मिन्नघपथि॥ ॥ असत्। अग्निः। अघ। अतमः। अस्मि। अस्मिन्। अघपथि। एतेष्वकारे

नसूपे पूर्वे निलुप्यते। सुपरानो असद्वशो। अयंनोऽग्निर्वरिवः। रक्षानाकिर्नोऽघशंस ईशत। अग्ने

नोऽस्मिन्नमः। स्विष्टिनोऽस्मिवसीयः। शिक्षानोऽस्मिन्। तेसिनोऽघपथिभिः। पथइतिकिं। नोघवस्तुवसतीति।

नः पूर्वइतिकिं। तस्माद्ध्याऽर्द सोऽसन्नरः। सोऽग्निर्जातःउत्तरतोधायुः। तेस्मिन्नेकंत। एतेष्वितिकिं। तेनःपंतु तेनोवंतु॥ ॥ नमः

नः पूर्वइतिकिं। तस्माद्ध्याऽर्द सोऽसन्नरः। सोग्निर्जातःउत्तरतोधायुः। तस्मिन्नैकंत। एतेष्विति किं। तेनःपंतु तेनोवंतु॥ ॥ नमः

नूनेऽग्रियेभ्योऽग्रियाय॥ ॥ अग्रे। अग्र्येभ्यः। अग्रियाय। एतेष्वकारो नमः पूर्वो निलुप्यते। नमोऽग्रेवधायच। नमोऽग्रियेभ्य

नमोऽग्रियायच। नमःपूर्वइतिकिं। अपोऽग्रेत्व्याहरति। एतेष्वितिकिं। नमोऽग्नयेप्रतिविद्धाय॥ ॥ आविन्नःसोमः पूर्वो

ग्निपरः॥ ॥ आविन्नःसोमः एवंपूर्वोकार ग्निपरो न लुप्यते। नीतिपदैकदेशः। शाखांतरे बहूपादानार्थः। आविंनो

अग्निर्गृहपतिः। सोमोऽग्निरूपदेवाः। एवंपूर्वइतिकिं। सोग्निर्जातः। एवंपरइतिकिं। आविन्नोऽयमसौ॥ ॥ धीरासो

अग्निर्गृहपतिः। सोमोऽग्निरूपदेवाः। एवंपूर्वइतिकिं। सोग्निर्जातः। एवंपरइतिकिं। आविन्नोयमसौ॥ ॥ धीरासो

दध्यासएकादशासऋषीणांपुत्रः शायतिषाढः पितारः पृथिवीयज्ञआसते येग्रेऽभ्यग्रे वाएष जइहे सप्स्फा

नोयुवयोर्यः पृष्ठेपतिर्वीगोऽश्वः पुवः समिद्धऋषभःपाथोवयो वर्षिष्ठे ऽशुभाणोयारूढोहलः पूर्वः॥ ॥ धीरासः।

अदध्यासः। ऋषीणां पुत्रः। शायति। अषाढः। पितारः। पृथिवी यज्ञे। आसतये। ग्रन्थभ्यग्रे। वाएषः। यज्ञो।

सप्स्फानः। युवयोर्यः। पृष्ठे। पतिर्वः। गोऽश्वः। पुवः। समिद्धः। ऋषभः। पाथः। वयः। वर्षिष्ठे। शुभाणः। योरूढः। ह

ऽजःएवंपूर्वो न खल्वकारो लुप्यते। यथा। तांधीरासोऽनुदृश्यपयजंते। अदध्यासोऽदान्यं। एकादशासोऽस्थ्युव

दः। ऋषीणांपुत्रोऽधिराजएषः। ऋषीणामितिकिं। यस्यपुत्रोऽजातः। यथात्र पतिऽपिबः। अषाढोऽग्निः।

सवितारोऽग्नेदेवाः। पृथिवीयज्ञेऽस्मिन्। पृथिवीतिकिं। पृथिव्यां ये तरिक्षे। मास्मिन्यज्ञे। तइत्पन्नजरायां॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अध्यासते यैर्ये अन्तरिक्षे। आसत इति किं। पृथिव्यायें तरिक्षे। मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं। गृह्णामीति किं। अग्नेे
हत्येऽग्रेऽभिशृणोति। इडावाङ्श्वोऽसुर। वानिति किं। शुक्रश्चो नो रामन्तुष्यः। प्रथमं जज्ञे अग्निः। स्व स्फानो
आशिरक्षत्। समिति किं। गयस्फानो ग्ने ध्वतिशाखवातरे। युवयोर्योऽस्ति। युवयोरिति किं। योऽस्तु नस्मा। नाकस्य
पृष्ठे अधिरोचने दिवः। यज्ञपतिर्वो अत्र। पतिरिति किं। नवोस्तागानिहत्यो। गोऽर्घमिव सोमं करोति। अप्यकाः
दिवक्नाद्गोऽर्घमिति वोदाहरणं। उ कृष्णो अग्नेयजमानाय। अग्रेपुवो अग्रेगुवः। समिद्धो अजनू। धाम्रष श्री:
सोऽन्तरिक्षे। प्रियपाथो अपीहि। उग्रं वचो अपावधीं। वर्षिष्ठे अधिनाके। उ आगो अप्नुराज्यस्य वेतु। योरुद्रो ४८
अग्नेयः। अद्रिति किं। यदुपस्थे घाड्द्रोस्य। दृस्तो अश्वस्य सदानमसि॥ ॥अरतिमस्य यज्ञस्याति द्रुतोतिर्यस्य
ग्रणो विश्वजनन्नमी वोम्नि अर्चिरजीतानज्यानि मह्निया अबाल्यर्वतमस्त्वस्रणो दगिरोऽप्सुयोऽस्कन्नाय द्ध्यु
तोऽश्वसनिरस्थन्तिरश्विश्रेदगेऽघ्निय॥ ॥अरतिं। यस्य यज्ञस्य। अतिद्रुतः। अतियति। ऊन्रणः। अविष्यन्।
अनमीवः। अन्नेषु। अर्चिः। अजीतान्। अज्यानिं। अह्नियाः। अबालि। अर्वते। अस्तु। स्रणोर्। अगिरः। अप्सुयः।
अस्कन्नायन्। अच्युतः। अश्वसनिः। अस्थन्तिः। अविश्रेन्। अगे। अघ्निय। एतेष्वकारो न खल्वेकार पूर्व ओका
र पूर्वे वा लुप्यते। यथा। मूर्द्धानं दिवो अरतिं। यन्ने अग्ने अस्य यज्ञस्य। यज्ञस्येति किं। एतस्या मुष्मिन्। अस्य
द्रक्सामो अतिद्रुतः। पश्यतो अतियति। द्रुतोयतीति नास्ति किं। नैनं सोमे तिपवते। तदग्ने जनवानित

यज्ञस्य अविष्यन्। स्वावेशो अनमीवः। ये अन्नेषु विविध्यति। जातवेदो यो अर्चिः। शारदो अजीयान्। तेभ्यो
यज्ञस्य अविष्यन्। स्वावेशो अनमीवः। ये अन्नेषु विविध्यति। जातवेदो यो अर्चिः। शारदो अजीयान्। तेभ्यो
अज्यानिं। तितो अह्नियामासु हताः। अंबे अंबालि। यो अर्वते जिघांसति। बह्नित्तो अस्तु बालिति। इत
इन्द्रो अस्रणोर्। अग्ने अगिरो यो स्यं। यो अप्सु य ओषधीषु। यइति किं। अश्वोऽप्सु जोवेतसः। यो अस्कन्नाय
दुरं। मदायरसो अच्युतः। यो सप्तो अश्वसनिः। सनिरिति किं। अश्वेत्यो अश्वपतिस्य। इन्द्रो दधीचो अस्थान्निरि
ति। अस्थन्तिरिति किं। रोमस्थास्यो मज्जन्त्य इत्यत्र जरा। अस्थन्त्यो मज्जन्त्यो मज्जन्त्यो स्थन्त्यो स्थन्त्यो मज्जन्त्यः।
दत्तोऽविश्रेन्। अगे अगेनिंदध्यन्। अघ्नियेत्यकारगृहीतः। पदैकदेशो बहुपादानार्थः। एतानि ते अघ्निये ना
मानि। यदापो अग्नियावरुणेति। पयो अघ्निया सु दुह्यसु॥ ॥अध्वरस्वरपरे॥ ॥अध्वर इत्यस्मिन्ग्रहणे स्व
रपरे वर्तमानः। अकारो न खल्वेकार ओकार पूर्वो लुप्यते। सत्यधर्माणो अध्वरे। हविष्मान्देवो अध्वरः। तप्य
यतो अध्वरमित्यादि। अत्रत्रिपदप्रस्ततिन्यायो न प्रसरति। तल्लक्षणासंभवात्। स्वरपर इति किं। शुग्वा अग्निः
सोध्वर्युः। अध्वो ध्वर्युः॥ ॥सपूर्वस्यार्द्धसदृशमेकेषां॥ ॥योयमकारः अप्लुतः सपूर्वस्य एकारस्य ओकार
स्य वा अर्द्धमात्रसदृशं कालं लभत इत्येकेषामृषीणां मतं। अर्द्धमात्रः स्यादित्यर्थः। उदाहरणा
नि विशेषदर्शनात्। अर्द्धेन सदृशः। अर्द्धसदृशः। तमर्द्धसदृशं॥ छ॥ ॥ इति त्रिस्वरप्रातिशाख्यविवरणे
एकादशोध्यायः॥ छ॥ ॥ १९८॥ ॥ ॥अथ लोपः॥ ॥अथेत्ययमधिकारः। अकारस्य लोपप्रत्यय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तद्र्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इतउत्तरं यद्वक्ष्यामः। धातारातिरित्यादिविषयोयमध्यायारंभः॥ ॥असि॥ ॥
असौ। यस्मिन्नकारोलुप्यते। एकारओकारपूर्वः। यथा। सुपर्णोसि गरुत्मान्। प्रथोसि पृथिव्यसि॥ ॥
नगार्तःसन्नद्धोयमोनद्धःपूर्वः॥ ॥गर्तः। सन्नद्धः। यमः। नद्धः। एवं पूर्वः सान्निध्याल्लभ्येअसौ यस्मिन्न
कारोनलुप्यते। गर्तोअस्योपधीनां। सन्नद्धोअसि बीडयस्व। समितिकिं उपनद्धो [illegible] इति के चिदुदाह
रंति। तच्चिंत्यं। धातारातिरित्याद्यतःपातिचालावादसिराष्ट्रादर्शनाद्यामुरवौत्रशाखांतरे विज्ञेयं प्रत्युदाह श्रीः ४८
रणं। असि यमोअस्यादित्यः। वंसद्रोअसिक्रतुः॥ ॥यवनरस्वरपरेषु॥ ॥यकारवकारनकाररकारप
रोअकारोलुप्यते। तेषु यकारादिषु स्वरपरेषु सत्सु। हिरण्यशृंगोयोअस्यपादाः। वनस्पतेवस्तु जाररा णः।
वरेण्योनु प्रयाणं। जनयतोहि हृदके। स्वरपरेष्विति किं। अत्रैतेअन्यरः। अग्नेअ [illegible] हिताः॥ ॥अकार
[illegible]उदात्तः॥ ॥अकारपरोग्नपरश्च अकार उदात्तोलुप्यते। ओजोजाययाः। [illegible]विःपावकवंद्योग्नेत
[illegible]॥ ॥मोवयो[illegible]पूर्वश्च॥ ॥न्नपर इति वकारान्ता
दाहइति किं। नतृपाणोअजरः। निधिपतिर्नोअग्निः॥ ॥मोवयो[illegible]अगिरस्वद्दभ्मोग्नि। मद्दत्यत्रपरैक
पयति। मः। वयः। दधानः। स्थे। इत्येवं पूर्वोग्नपरअकारलोपोनसंवरो। अंगिरस्वद्दभ्मोग्नि। वयोग्नयेनरतादूत्। दधानोग्निर्होता। सधस्थेग्नि
देराग्रहणं लक्षणार्थं। अंगिरस्वज्जरिष्यामोग्निं। वयोग्नयेनरता दूत्। दधानोग्निर्होता। सधस्थेग्निं
पुरीष्यं। अन्वादेशः किमर्थः। सधस्थेअध्युत्तरस्मिन्। ग्नपरस्यानुदात्तार्थोयमारंभः॥ ॥अस्यावर्तिन्नपूर्व

मपिदधाम्मधान्वदितिःशर्माग्नेर्जिह्वामग्नयःपप्रयोस्माकमस्मेधत्तास्माश्रुतिरश्यामामार्यमन्नस्म
त्पाशानस्मिन्यज्ञेस्माव्यथमानानिद्रोहमधाय्यदोधोदुग्धाअरिष्टाअरथाअर्वंतितरस्यामत्रस्मा
गिरस्वदकर॥ ॥अस्यावर्तिन्। अपूर्व। अपिदधामि। अधान्। अदितः। शर्म। अग्नेर्जिह्वां। अग्नयः। पप्रयः।
अस्माकं। अस्मेधत्त। अश्मा। अश्याम्श्रुतिः। अश्याम। अमा। अर्यमन्। अस्मत्पाशान्। अस्मिन्यज्ञे। अस्मा।
अव्यथमाना। अतिद्रोहं। अधायि। अघः। अधो। अदुग्धाः। अरिष्टाः। अरथाः। अर्वंति। अतरस्यां। अत्र
स्था। अन्नय। अंगिरस्वत्। अकुर्। एतेष्वकारोलुप्यते। एकारओकारपूर्वः। यथा। अग्नेस्यावर्तिन्। आवर्तिन्नि
तिकिं। कामेनकृतोअस्यानडकं। तद्दशोवपूर्वदेव। अग्नेपिदधाम्यास्ये। दधामीतिकिं। बह्नोअपिकक्षआ
सनि। अनुनोद्यानुमतिः। अनीतिकिं। प्रतत्ते अद्य शिपिविष्टनाम। अधिब्रवीतुनोदितिः। शर्मयच्छत्। श
र्मन्निति किं। यथानोअदितिः। अधरनोग्ने र्जिह्वामसि। जिह्वामिति किं। व्रतादद्ते अग्नेः। तेनोग्नयः। प
प्रयः। पप्रय इति किं। पुरीष्यासोअग्नयः प्रावणेभिः। नरोस्माकमिंद्र। विश्वे स्मेअस्त। अस्तेति किं। द्रविणं वाजो
अस्मे। वाजस्य। परि[illegible]नोश्मा सत्वत्। अश्याट्सस्य यत्र यत्रश्रुतिस्तत्र तत्र लोपः। दृषपाणयोश्याम
ऋतिः। श्रुतिरितिकिं। प्रदेतसोश्यान्। नरतोश्यायेव। दीर्घग्रहणेन किं। बबाल [illegible] अश्वरूपाय। क्षत्रंनोअ
श्वोवनतां। वाजयंतोश्यामद्युम्नं। पुनस्तेमैषां येतेर्यमन्। तेस्मत्पाशान्। पाशानिति किं। अन्यतिअस्मर। य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पितातेऽग्निरग्ने। यत्त इति किं। तेऽअग्निर्ज्जयमादधुः। प्रसितिं द्रूणानोऽस्त्वासि। मास्तूपजर्णव्यथमाना। जनेमिदोऽह
मनुष्याः। दोहमिति किं। हृदस्पतेऽग्निदास्तो। सुमन्मेऽयीमन्म। येदोरोवनेदिवः। महामग्ने थोसीद। अ
स्नोत्तमो दुध्याः। पूर्वेरिष्टाः स्याम। पवयोरध्याः। गायत्रिणोर्व्वर्ती। अग्निरहश्च्युतस्यां। अस्यामिति किं।
तस्मेऽअर्तीर्विनाति। येत्रस्थपुराणाः। स्थेतिकिं। सृष्टानोऽअत्रवरिवः। शमस्याबोऽन्यायत्या। हथिव्याः सधस्थे
गिरस्वद। अहतेस्योकरनमः॥ ॥गात्मानो जायमानो हेतयोऽमन्यमानो वनस्पतिरग्नेस्ते स्तस्य
ततः स्वधावो नामितो नयस्मात्को अयीत्र्कलोपूर्वः॥ ॥गात्मानः। जायमानः। हेतयः। मन्यमानः। वनस्पति
धः। प्रतो। स्त्रिधः। स्वधावः। नामितः। अग्नयः। आयो। अध्वर्यो। कृतो। इत्येवंपूर्वेकारो लुप्यते। यथा। गाह
मानो दायः। जायमाना। हाकेऽजः। हेतयोऽन्यमस्मत्। मन्यमानोमर्त्यं। वनस्पतिस्यो धिसत्त्वतां। वनस्पतीनि
किं। नमः शितस्वो अग्नि अलपनेलस्य। निहोऽअतिस्त्रिधोऽसविर्ति। तपसोधिजातः। देवस्वधावोऽमृतस्यधा
म। स्वधेतिकिं। अन्यावो अन्यामवत्। नामितो मित्रस्याभिदासतः। यानग्नयोऽन्वतप्यत उकारस्यवकारविक्रि
याणां वर्जनपरोनकारः परइतियवनहनिषेधाभावादलोपप्रासेतदपवादोयं। अग्नेः व्यायोशीततनो। अ
ध्वर्यविरपाः। शतक्रतोऽनुदाधि अत्रयवनहस्यादिनैव लोपसिद्धः पुनस्यग्रहणं नियमार्थं। आयो। अध्वर्यो किं
ताइत्येतत्सर्वत्रपूर्वस्यैवाकारस्यलोपः। नत्वितरप्रश्नस्यपूर्वस्येति। यथा। इमेऽअध्विनासंवत्सरा॥ ॥ता

श्री: ५०

नुदात्तेपूर्वउदात्तस्वरितौ॥ ॥यमधिकत्यायप्रवृत्तः॥ तस्मिन्नकारेउदात्तेलुप्तेसतिपूर्वएकारओकारो
वाउदात्तः स्वरितमापद्यते। यथा। तेऽब्रुवन्। सोऽब्रवीत्॥ ॥उदात्तेचानुदात्तउदात्तं॥ ॥तस्मिन्नेवाकारउदात्तेलु
प्तेसतिपूर्वएकारओकारोवाअनुदात्तउदात्तमापद्यते। अवरुन्धतेसत्रैवै। अन्नपतेऽन्नस्य॥ ॥स्वरितश्चसर्व
त्रस्वरितश्चसर्वत्र॥ ॥उदात्तइतिवर्त्ताद्योल्लापयति। तस्मिन्नकारेउदात्तेसतिसर्वएकारओकारोवास्वरितःउ
दात्तमापद्यते। सेवत्सगवेश्वाय। ओजोजायथाः। सर्वत्रेतिवचनान्नित्यस्वरितोपितथैववतद्विधानस्यात्। अ
थोक्थ्योथातिरात्रः॥ छ॥ इतिमाध्यन्दिनेप्रातिशाख्यविवरणेद्वादशोध्यायः॥ छ॥ ॥ ॥
इतिप्रथमः प्रश्नः॥ ॥ हरिः॥ ॐ॥ ॥अथमकारलोपः॥ ॥अथेत्ययमधिकारः। मकारलोपइत्यत्रइत्येत
दधिकृतंवेदितव्यं। मकारस्यलोपः। मकारलोपः॥ ॥रेफोष्मपरः॥ ॥रेफपरश्चोष्मपरश्चपदान्तोमकारोलुप्य
ते। यथा। प्रत्युष्टꣳरक्षः। सꣳशितंमेब्रह्म। तꣳसदृशानि। सꣳसमिद्युवसे। लꣳहस्यघविष्ठ। एवंपरइतिकिं। इ
दंवामास्ये। पदान्तइतिकिं। तस्मात्तान्त्रालोपः। रेफश्चऊष्माचरेफोष्माणौ। तौपरौयस्मात्सतथोक्तः॥ ॥यवका
रपरश्चैकेषामाचार्याणां॥ ॥यकारपरोवकारपरोवामकारोलुप्यतइत्येकेषांमतं। यद्वास्यपवमानुवाकसवर्णोवि
धिप्रतिषेधतितेषामेवैषलोपविधिरितिनान्वादिशतिवकारः। सिंहावलोकनेनयथा। संयज्ञेशंयुः। तंयाएतंय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समानः।एवंपरइतिकिं।यकामयेत।यकारश्चवकारश्चयवकारौ।तौपरौयस्मात्सतथोक्तः।एतत्सूत्रमनिष्टं॥॥
समानः।एवंपरइतिकिं।यकामयेत।यकारश्चवकारश्चयवकारौ।तौपरौयस्मात्सतथोक्तः।प्रसम्राट्।साम्राज्यायसक्र
नसंसामितिरापरः॥ ॥राइत्येवंपरःसंसौइत्येतयोर्ग्रहणयोर्मकारोनलुप्यते।प्रसम्राट्।साम्राज्यायस्कृ
त्रः।सं सामितिकिं।शंराजन्नोषधीभ्यः।रापरइतिकिं।सं रराणाः॥ ॥पदान्तश्चव्यंजनपरः प्राकृतइतिवक्ष्य
माणं द्वित्वनिषेधमितिशाष्ट्रोनिवारयति।तस्मादत्रद्वित्वासिद्धिः॥ ॥अथवर्णानां॥ ॥अथेत्ययमधिकारः।
वर्णानांसंहितावक्ष्यतइत्येतदधिकृतंवेदितव्यं।अथवाअथशब्दःपदसंहितानिषेधकः॥ ॥ऋकारकौ
रर्षपूर्वेनकारोणकारं समानपदे॥ ॥समानपदेएकपदेऋकारऋकाररेफषकारपूर्वोनकारोणकारः श्री:
मान्नोति।त्रिभिर्ऋणवाजायते।चं होन्द्रणां।एववाऋवोवर्णः।हस्रोसि।एवंपूर्वइतिकिं।देवानांवाअतंजग्मु ५१
पां।समानपदइतिकिं।एभिर्नोअर्कैः।समानेयतस्पदेच।समानपदं।तस्मिन्॥ ॥व्यवेतोपि॥ ॥उक्तनिमित्तपू
र्वोनकारअन्येन व्यवेतोपि व्यवहितोपि णत्वमाप्नोति।यथा।अपरश्रुद्धवक्त्रा।अरमणंकुरुते।अधिषवणं।ह
प्रमाणः प्रतिष्ठाकामः॥ ॥हिरण्मयं॥ ॥हिरण्मयमित्यस्मिन्ग्रहणेनकारोणत्वमाप्नोति॥ ॥पाणिगण
गुण्यकण्वकाणगणवाणवेणुगुणमणिप्रवादेषुपूर्वः॥ ॥पाणीत्यादिशब्दानांप्रवादेषुपूर्वःप्रथमोणकारः
प्रकृत्यैववेदितव्यः।प्रकर्षेणवादः।प्रवादः।लिंगविभक्तिभेदसमासतद्धितादिभिर्निर्देशइत्यर्थः।यथा।सुपाणिः
स्वंगुरिः।एषवागर्थोश्वाः।हिरण्यपाणिमूतये।गणानांत्वागणपतिं हवामहे।गणानामेमाधितमन्।गणेनग

ण।दूरेअमित्रश्चगणः।पुण्योसवतिवसेत।सामासर्वान्पुण्यान्।कण्वाअसिप्रगायत।तस्यैकाणेया।अक
र्णयाकाणया।गाणपत्यान्मयोन्नः।विशल्योबाणवाँउत।वेणुर्वैणवीसवति।वेणुनाविमिमीते।यद्ध
णोःस्कविर।यथा।गुणोगुणं।मणिनारूपाणि।ननुगणशब्दप्रवादत्वात्।गणग्रहणमयुक्तमेवं।गणप्रवाद
त्वेसतितद्भवेत्।किंत्रगणपतिशब्दप्रवादोयं।पूर्वइतिकिं।गणानांत्वा।वेणुनावि।मणिनारूपाणि।त्यादि
पूर्वस्यणत्वमाप्नुयादिति॥ ॥पणिपणिवीपमाणकण्वाः॥ ॥पणीत्यादिग्रहणेषुणकारःप्रकृत्यैववेदितव्यः।
अप्रवादार्थोयमारंभः।अग्नेदेवपणिभिः।पणिंगोषुस्तरामहे।वीयमाणः।ततएतं।कण्वाःकाविकृतं॥ ॥
टवर्गपरः॥ ॥टवर्गपरेणकारःप्रकृत्यैववेदितव्यः।शितिकण्ठायच।कण्डूयेतपामनंभावुकाः।टवर्गःपरोयस्मा
त्सतथोक्तः॥ ॥चक्रणकफणात्स्थूणो हिनुयाद्धिणोतिकौणेयोणिष्ठोत्पल्वणभुगणाश्रुतिर्घुपुणीकावाणिजा
याणवश्चोजारस्थाणुं तूणवेवीणायामश्लोणायापणेतवाणीःकल्याणीकुणपेवाणःशतशोणाश्रुतिर्घा
णिकामेणी॥ ॥चक्रण।फणात्।स्थूणो।हिनुयात्।हिणोति।कौणेयः।अणिष्ठाः।उत्पल्वणं।उगणाश्रुतिः।
घुपुणीका।वाणिजाय।अणवश्च।ओजारः।स्थाणुं।तूणवे।वीणायां।अश्लोणाया।पणेत।वाणीः।कल्या
णी।कुणपं।वाणः।शतशोणाश्रुतिः।घाणिका।मेणी।एषुणकारःप्रकृत्यैववेदितव्यः।अक्त्रयानेचक्रण।स
चापनीफणात्।अयस्थूणावुदितो।स्वात्मायप्रहिणुयात्।एवास्मैप्रहिणोति।एतनौवैकौणेयः।येणिष्ठा

स्यात्। यस्तु लक्षणं क्रियते। यत्र यत्राश्रुति रुगणग्रहणस्य तत्र तत्र णत्वं करणीयं। यथा। आज्ञाधिनी रुग 1
णा उत त्रगणास्सत्त्वं हंती स्यः। कुणुणी कानामास्ति। वाणिजाय। कक्षाणां पतये। प्रियंगवश्च मेणवश्च
मे। वेति किं। अनवस्तेरथं। एवं वेपरआ ण्णारः। पस्थाणुं इति। यातुधानयावी पायी। अश्लोणयास सु
द्रफया। प्रणीतागोऽर्घं। इन्द्रवाणी स्तूषत। कल्याणी रूपसमृद्धा। पुरुषकुणपमश्वकुणपं। बाणः शततेजु
र्वति। शतेति किं। ऋता बानंघ्यमानाः। दोणाहृस्पू। श्रुतिरिति किं। द्रोणाय स्वाहा। निजल्गुलीति
धाणिका। वनस्पतीनामेणी। मकारेण किं। उत्स्पलरनीस्यात्तदाह॥ ॥अवग्रहो वृषण् शीर्षण्वालं श्री:
णवाक्षग्र्यमर्णस्व अणुं वृषणिगित्यादि ग्रहणे घवग्रहो णकारः प्रसक्त एव वेदितव्यः। वातोऽवधा वृषण्वा ५२
न्। शीर्षण्वान्मेध्यो भवति। ब्रह्मण्वतो देवाः। अक्ष्णवते स्वाहा। यर्मण्वते स्वाहा। वर्षण्यग्रहणस्य
स्वोत्तरे विज्ञेयमुदाहरणं। मित्रस्य वर्षणीधृतः। इति केचिदुदाहरन्ति। तन्न साधु। अतो लोपादिति वक्ष्य
माण प्रतिषेध प्रतिप्रसवार्थमुक्तत्वादेवां ग्रहणानां। वर्षणीधृत इत्यत्र णकारस्य पदान्तत्वाभावात्। अथवा
ऋकारकारस्यादि प्रादेश त्रणकारो वैकृत इति शंकानिराकरणार्थमेतानि ग्रहणानी त्यन्ये मन्यते। तथा स
ति। मित्रस्य वर्षणी धृत इत्युदाहरणं रमणीयं। अवग्रह इति किं। वृषन्नग्ने विध्यान्नर्यञ्जा। तस्मात्सप्त शीर्षण्
ऋ सन्विरो वि। अहन्नमो मदन्त। पञ्चनावर्मन्। अवग्रहस्थो वग्रह इति वक्ष्यते॥ ॥ ऋणणस्य णूनमगारादु

णो नेति प्राकृताः॥ ॥ अत्र सूत्रे पदैकदेशात्तेन हल्पादानार्थमुक्ताः। ऋणणादिष्वेषु णकाराः प्राकृताः वेदि
तव्याः। स्वयमातृण्णामुप। असतृण्णानि हन्तु। स्वयमातृण्णा ज्योतिः। अग्निषण्णोयस्मात्। दशमासानि
षण्णा आसन्। पूष्णो रं हे। पूष्णास युजा। पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा। अर्यम्णा चरुं निर्वपेत्। दधिक्राव्णो
अकारिषं। आग्रावृण्णः। प्राकृतशब्दोऽयं षण्णादिष्वेव वर्णान्पर्यन्तेषु मुख्यः। वतस्त्वेषु संहितासु णत्व
सद्भावात्। ऋणोत्यादिषु तु न मुख्यः। किंतु आत्मलाभे पि णत्वप्रापणार्थः। तथाहि। ऋणादौ पूर्वणकारस्य
स्वरोपरत्वान्निषेध इत्यत्र स्यऋनस्य सवर्णेपि व्यवहितत्वात्। अन्यान्ग्रहणयोस्त्वलोपादिति निषेधः। ग्र
हणसामर्थ्यादेव णत्वं सिध्यतीति चेत्। एवं सत्यावत्यमेव ग्रहणस्यापि मूलमपरिहारः। किंच। अन्यायो
वर्तमानश्च कार्येष्वेतेषु णत्वं मुख्यमिति द्योतयति। ऋणणादिषु स्ववर्तमानश्चरोणत्वं मुख्यत्वमिति द्योतय
ति। मुख्यश्चेत्। वतस्त्वेषु संहितासु विद्यते न चात्र विद्यते। तथाहि। अग्नि षण्ण इत्यत्र निसन्नः। निषण्णा
येति निसन्नाय। इत्यत्र पदसंहितायां। पूषन्नर्यमन्निति नकारान्तशब्दयोः। पूष्णो रं हे। अर्यम्णो वरु
णमित्यादि सिद्धरूपत्वादत्र वर्णसंहितायां। एतत्सादृश्यादेकसूत्रस्थयोरप्यृण्ण षण्णयोर्वर्णसंहि
तायां णत्वेन तात्त्विकीम्मन्तव्यः। प्रसिद्धपदसमत्ति व्याहारिणा प्रसिद्धपदार्थ सर्वशास्त्रविदः। सर्वे खलु स्वी
कुर्वते। तस्मादस्मादुक्तं एवयुक्तः प्रकृतिशब्दार्थः॥ ॥ नस्कन्नोऽग्निर्दुह्मानीनो नो लोपात्त्वपरोऽपरो वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

षिषुशासवटतवर्गीयेषु॥ ॥सुम्नः। अग्निः। पुष्मानीतः। एतेषु नकारो णत्वं नापद्यते। सुषुम्नः सूर्यरश्मिः। इ
न्द्राग्नियोर्भागधेयम्। सुष्मानीतो अन्तर्य। ततः पदान्तो नकारो णत्वं नापद्यते। पितॄन्नु विष्णुजने। प्रम्न
णीहिन्नाशूर। अलोपास्योपिन नकारो णत्वं नापद्यते। इत्रघ्नइप्राप्तत्वात्। इत्रघ्नस्तोमाः। नक्षत्रनिमित्तानि
मित्तिनां सप्तपदस्थत्वात् द्विपमोदृष्टान्तः। सत्यं। सिंहावलोकन्यायेन प्रथमप्रश्ने सप्तमाध्याये शेषोदा
हरणरूपेणाघटते। तत्र च समानपदनियमो नास्ति। घ्नइत्यस्य हन्तेराच्छ्विकृतत्वात्। रषःपूर्वो हवनीतिप्रा
प्तिः। स्पर्शपरो नकारश्च णत्वं नाप्नोति। सक्रन्दनो निमिषः। अवरुधे तार्थं। नरवनिर्निर्नि। स्पर्शोत्राप्रसिद्धलक्ष
णविषयो विवक्ष्यते। यथा। पूर्णा पश्चादित्यादौ णत्वं न स्यात्। रेफात्परस्येति हि प्रसिद्धलक्षणं। तन्मूलत्वं पूर्वो
क्तत्र हि त्वं। प्रसिद्धपदेन। किंच। नरवनिर्निर्नमित्यादावपि कथं विलक्षणमूलत्वं संभवति। किं तल्लक्षणमिति
चेत्। द्वितीयचतुर्थयोरित्यत्र सूत्रव्यंजनोत्तरयोरिति वा यो सुरूपतरमिति ब्रूमः। तस्य लक्षणं तत्रैव स्फुटीक
रिष्यते महता प्रबंधेन। स्पर्शपरे यस्मात्सोस्पर्शपरः। शासवट तवर्गीयेषु व्यवायिषु व्यवधायिकेषु सत्सु
नकारो णत्वं नापद्यते। रत्नानामादद्यो। अग्ने रसेन। रोचते रोचनादिवि। सोमं राजानं। प्रक्रीडिनः प्रयो भाः।
एतना जयामि। जनप्रथनाय। अकारको मादिप्राप्तेः प्रतिषेधोयं विहितः॥ ॥इकः स्वरात्सरोलोडपौष्करसा
देः पौष्करसादेः॥ ॥इकः स्वरो लकारोद्भुतः हिडसन्नकोडकारमापद्यते। पौष्करसादेर्मतेन। म्र्डाति हस्तो। इक

श्री:
५३

स्वरादितिकिं। न लत्वमिति शारवांतरे। पौष्करसादेर्ग्रहणं पूजार्थं न तु विकल्पार्थं। मूर्द्धस्थानतयाद्भुः क्लि
ष्ट डुलकारयोः सादृश्यमस्तीति व्याकरणानुसारी सूत्रपाठोयं। कथमनुसारित्वमिति चेत्। तथाहि। स्था
नेंतरतमः। स्थानेप्राप्यमाणानां तरतम आदेशो भवतीति सूत्रस्य पाठांतरमिति व्याख्यायते। इकः स्वरा
त्सरोलोडपौष्करसादेः। अत्र समानपद इत्यस्य अनुवर्तनं विज्ञेयं। पौष्करसादेः शाखिनः। समानपदे इक
स्वरात्सरो लकारो डकारमापद्यते। यथा। तेनोम्र्ड्यत। इकः स्वरादिति किं। इला दस्वति। समानपद इति किं।
पितृलोकं सोमेन। सत्वरित्वादिकस्मिन्निषिद्धे इतरस्यापि पितृलोकस्येत्यस्यापि समानपदत्वे सत्य
पि निषेधो भवति। इदमपि पाठांतरे बहुधाहतं॥ ७॥ ॥इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे त्रयोदशोध्यायः॥
७॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥ स्वरपूर्वं व्यंजनं द्विवर्णं व्यंजनपरं॥ ॥ स्वरपूर्वं व्यंजनं व्यंजनपरं द्विवर्णमाप
द्यते। यथा। उरु प्रथस्व। स्वरपूर्व इति किं। तस्य वाते। व्यंजनपर इति किं। उरु दुरुणः। व्यंजनमिति किं। प्रउगमु
क्थं। स्वरः पूर्वो यस्मात्तत्स्वरपूर्वं। व्यंजनमस्मात्परमिति व्यंजनपरं। द्वयोर्वर्णयोः समाहारो द्विवर्णं॥ ॥
लवकारपूर्वस्पर्शश्च पौष्करसादेः॥ ॥पौष्करसादेर्मते लकारपूर्वो वकारपूर्वो वा स्पर्शो द्विवर्णमा
पद्यते। कल्याणी भवति। विल्वादावन्ते। स्वरपूर्वत्वं द्वित्वं यान्यादिरातिय कारः। स्पर्श इति किं। कल्याणी
रूपसमृद्धा। वायव्यं। स्वरपूर्व इति किं। कुरुमांश्च करोति। तस्मादितरः। लकारश्च वकारश्च लकारवकारौ तौ प

॥ एके आचार्या लकारपूर्वस्यापि रेफस्य द्विवर्णमाप्नोति । अनेनावधारणेन
...ल्माहतयोक्तः ॥ ॥स्पर्श एवैकेषामाचार्याणां ॥ एके आचार्याः लकारपूर्वस्य स्पर्शस्य द्विवर्णमाप्नोति । अनेनावधारणेन ... नक्षपूर्वपूर्वेकान्यवोदाहर
णान्तरा ... लवकारयो ... चमल्लीति ... । स्वरपूर्व
पानि ॥ ॥रेफात्स्वरः ॥ ॥रेफात्परं व्यंजनं द्विवर्णमापद्यते । अर्कः । मार्कण्डः । ... । ... बर्हि ... । स्वरपूर्व
द्वित्वप्रकर्षकः ककारः । ननु व्यंजनपरत्वात्कर्षकः किं न स्यात् । नेति ब्रूमः । नियमाभावात् । तथाहि । अवसाने
... स्वरपर इत्येवं निषेधः । तेन रेफात्परस्य व्यंजनपरत्वाभावेन स्वरपूर्वत्वेपि द्वित्वमस्तीति निश्चीयते । अप्रसक्त
प्रतिषेधानुपपत्तेः । स्वरपूर्वत्वान्यादर्शनात्किं । अथ कमित्यादौ मा भूदिति । किंच । अन्यतरस्यां विहितपाणिनी
पसूत्रे पाणिस्वरपूर्वत्वे सति एव द्वित्वं विधीयते । तस्यायमर्थः । ... रेफहकाराभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे
भवत इति केचित्स्वरूपः । स्वरपूर्वादिति ... पूर्वमिति वाक्यावाच्यं ... मर्थान्तरं समर्थयति । ...
वा नाम ... दोरेफाद् उत्तरस्य न स्यात् । द्वित्वमिति तदेतदध्ययनविरुद्धं ... पद्धतिमध्यास्ते । ...
... तस्य व्यंजनं । रेफपूर्वमिति ... विरुद्धा विरुद्धा वृत्तिः ... सूत्रे संदिग्धं स्यात् । रेफात्स्वरपूर्वमि
ति । ... ध्यायादिसूत्रे ... सूत्रमापद्यते । ननु ...
... विरुद्धविग्रहं निवारयामः । ... मासूत्रमाचार्यः प्रोवाच ॥ ॥ द्वितीयचतुर्थयोस्तु
... श्रीः ॥५

... स्वरपूर्वः ॥ ॥द्वितीयचतुर्थयोः स्वरपूर्वयोः व्यंजनयोः पूर्वागमो भवति । यथाक्रमेण द्वितीयस्य प्र
थमः चतुर्थस्य तृतीयः । विख्याय । मेध्या । विद्युतः । ... । साध्या वै देवाः । द्वितीयचतुर्थयोरिति किं । आ
घमस्यान्नं । स्वरपूर्व इति किं । वषट् । ऋचा । पञ्चाग्निसवने । एवंपरयोरिति किं । उखायै सदने । मेघायतस्वा
हा । प्रथमसूत्रेण प्रसक्तं द्वित्वं निवर्तयितुं शब्दः । अन्ये त्वन्यथा मन्यन्ते । पूर्वागमस्य द्वित्वं निवर्तयतीति । ने
तत्सार । सवर्णसवर्गीयपर इत्युत्तरनिषेधादेव तत्सिद्धेः । अत्र केचिदाहुः । व्यंजनपरयोरिति वाच्य
वाच्योस्तु ... मर्थान्तरं सूचयति ... साधारणपरनिमित्त ... तरस्याः
गमनिमित्तत्वे प्राप्ते असाधूनि पदानि ... मेव न्याय्यमिति ... व्यंजनपरत्वे सति नैत
द्विधानं भवति । यथा । ... । नायं पक्षः । अध्ययनविरोधान्मूलसूत्रविरोधाच्च । तथाहि । मूलसूत्रे
स्वरपूर्वत्वे व्यंजनपरत्वे च सति ... द्वित्वमत्र निषिध्यते । ननु तत्र व्यंजनं विशेषितं । तदपवादकत्वात्तत्र
... विशेषो वक्तुमयुक्तः । शिक्षादिपरीक्षणादध्ययनानुरोधाच्च वाच्योऽयमर्थान्तरात्प्रायो ... विशे
षितद्विशेषो वक्तुमयुक्तः ... किमिति स्वरपूर्वत्वे सति व्यंजनपरमेव व्यंजनं द्वित्वं भ
जते । अपवादापवादकयोरनयोर्नियमो नास्ति । किं तु प्रायुर्यात्तिः प्रायेणेदं सूत्रं प्रवर्तते । कथं
द्वितीयचतुर्थेपि व्यंजनपरावेव पूर्वागमं लभेते इति । ... । अल्पतरत्वात्प्रौढे द्वित्वे । प्रकृष्टेदः । अ
नियमाभावः । अन्यथापि कुत्रचित्कार्यद्वयदर्शनात् । ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वित्वं देवप्रयतेस्यादो पूर्वागमं। ताएं स्तइत्यत्र प्राप्तोस्त्या मपिनेदं कार्यं दृश्यतइ तिवनियमाभावः। शिक्षावै
द्वित्वं देवप्रयतेस्या दो पूर्वागम। तांएं स्तइत्यत्र प्राप्तोसत्या मपिनेदं कार्यं दृश्यतइति विनियमानावः। शिक्षायै
वं वक्ष्यति। स्वरात्पूर्वस्य वर्णस्य कविरुद्धि त्वं वकथ्यते। नच वर्गद्वितीयस्य नचत्र्यर्थे कदाचन। व्याख्यातं व
चनम तद्विधद्धि। कुत्र विस्वरस्योर्मध्ये द्वित्वं लक्ष्यानुसारतः। पूर्वागमस्तु यातन्त्रे पोवर्णविपर्यक्षणः।
र्वरूपमनियमे सूत्रचित्तं यजनोत्तरयोरिस्तुं तरस्वीकारः। वाजिनमुत्तरस्यास्यां तोन्य जनोत्तरो तयोः
न ॥नेकपूर्वयोश्च विस्तं॥ ॥रेफात्परं चेत्तस्यापवादकमतत्। द्विवचनेनद्वितीयचतुर्थे स्ते न विरो
घायोरेफपूर्वयोरनयोर्नित्यं पूर्वागमोभवति। आगमाश्चादेशकश्चकारः। ऊर्ध्वो स्तन। अर्घ्यं वाङ। नि
त्यमितिकिं। स्वरपरत्वे विसवत्वे तादिति। अर्थं तस्थ। मूरर्वातिङ्ग्लघन्या। गोअर्घमेव॥ ॥लकारपूर्वे च॥ ॥व
कारश्चतुर्थागमयोरूकर्षकः। चतुर्थस्यस्य लकारपूर्वे सति पूर्वागमोभवति। प्रगल्भोस्य। नमोमध्यमायवा
पगल्भायव। लकारः पूर्वोयस्मादसौ लकारपूर्वः। तस्मिन्॥ ॥उपसर्गपाद्यशोस्पातिधामपरमन्तूते
पूर्वे तु खरिवत्तु जेषु च॥ ॥उपसर्गपूर्वेषु पाद्येषु। अति। आति। धामपरमन्तूते। एवं पूर्वेषु च सत्सु खरिव
मूर्जेइत्येतेषु पूर्वागमो भवति। चकार आगमान्वादेशकः। यथा। आच्छृणाति। नमआक्रिवदतेव प्राक्रिव
मूर्जे। इत्येतेषु पूर्वागमोभवति। चकारआगमान्वादेशकः। यथा। आछृणाति। नमआक्रिवदतेव प्राक्रिव
दाय। अयस्मयापरि ब्रुज। जेतिकिं। विन्तुवमे। प्रन्तुवमे। पावविरुद्धघाः स्वीतिकिं। निरवार्तमनुष्याणां
अभिखादाति। उपसर्गइतिकिं। सच्छराण्याः एतान्युपसर्गपूर्वाणि। अभ्यानुध्यते। अप्येतिपाधः। दुपच्छागः

पाद्यइतिकिं। अत्र निर्वाप्यच्छेदोति। अतिच्छदसमुपदधाति। सवित्रआतिच्छदसाय। धामच्छादिवरवलु। पर
मच्छदोवरे। यद्गुते च्छदाएं सामानि॥ ॥अघोषादूष्मणः परः प्रथमोत्तिनिधानः स्पर्शपराशस्य सस्थानः॥ ॥
स्पर्शपरादघोषादूष्मणः परः प्रथमआगमस्तस्य स्पर्शस्य सस्थानः समानस्थानो त्तिनिधानो भवति। आत्तिनि
धीयतइत्यत्तिनिधानः आरोपणीयइत्यर्थः। वेदांतरे तस्याभावात्प्रारोपणी यत्वं। यथा। यः कामयेत अश्म
न्नूर्जं। ग्रीष्मेमध्यंदिने। अयस्मयं विवृताबंध। यः पाप्मना। अघोषादितिकिं। शरघपराते। ऊष्मणइ
तिकिं। रुक्ममुपदधाति। स्पर्शपरादितिकिं। इषावबज्जेजव। सूत्रमिदमेवेष्टं। नतस्परद्वयं॥ ॥अघोषेक्ला
शेः॥ ॥अघोषस्पर्शपरे सत्यघोषादूष्मणः प्रथमागमो भवति। क्लाशेः पक्षः। निष्केवल्यं। यः कामयेत
पथ्यात्रावी। निष्टपामि। यथा। अश्म जयो व्याघारयति। दोषावस्तोः। यः पाप्मना। आस्पात्रं कुहूर्देवानां॥
अघोषस्यतिकिं। कूश्मान्॥ ॥उत्तमपरात्तु क्लाशायणस्य॥ ॥क्लाशायणस्य तु पक्षे उत्तमपरादघोषादू
ष्मणः परः प्रथमागमो भवति। यथा। अश्म जया व्याघारयति। अश्नाति। तीर्थस्नाति। उत्तमपरादितिकिं।
निष्केवल्यं। यः पाप्मना। पथ्यात्र शंकः क्लाशेः पक्षमपक्षीयति। केचिदेवमूचुः। अघोषत्वमूष्मणस्तु शाष्टो
निवर्तयतीति तत्रापि सूत्रार्थः। उत्तमपरादघोषवत ऊष्मणः परं प्रथमागमो भवति। अह्नाकेतुः। अपरात्ते। अश्न
यादिनः। घोषवदितिकिं। अश्मावमे। ग्रीष्मोदमेतः। अयस्मयं वि॥ ॥प्रथमं च परो द्वितीयं॥ ॥ऊष्मप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रः प्रथमस्पर्शः सवर्गीयं द्वितीयमापद्यते। दीर्घत्निबराय। तच्छ्योडशी। प्रत्यङ्क्सोमः। तत्सवितुः। प्रथमइ
तिकिं। वाक्ते। ऊष्मापरो यस्मादसावूष्मपरः॥ ॥वाडलीकारस्यासस्थानपरः॥ ॥वाडलीकारस्यमते आस
नोसस्थानऊष्मपरः प्रथमः सवर्गीयं द्वितीयमापद्यते। समानस्थानं यस्यासौ सस्थानः। न सस्थानः। अस
स्थानः। स परो यस्मात्स तथोक्तः। यथा। विरप्शिन्। तच्छ्योडशी। असस्थान इति किं। तत्सवितुः। नेदं सूत्र
मिष्टं॥ ॥अथन॥ ॥अथेत्ययमधिकारः। उक्तस्य द्वित्वविधेर्यथासर्वं निषेधोधिकृत इत्येतदधिकृतं वे श्रीः
दितव्यं। इतउत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ ॥अवसाने रविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः॥ ॥पदावसाने व ५६
र्तमानो वर्णः रेफविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्च इत्येते वर्णा द्वित्वं नापद्यते। ऊर्क्। रेफास्वर्थे
तिप्राप्तिः। अवसानवचनं विरामाभिप्रायं। तस्मान्नसंध्याने निषेधः। यथा। ऊर्क्षमे सूनृतावते। नार्दिमा
र्क्तिः। मनः। इमे। यः कामयेत। यः पाप्मना। स्वरपूर्वमित्यनेन प्राप्तिः। अवसान इति वक्तुर्वर्णाः पृथगेव।
सूत्रं केचिदूचुः। एकीकरणे दोषदर्शनात्। असौ दोषः। अवसाने वर्तमानारेफविसर्जनीयादग्रहणं च यस्यापा
दने। अवग्रह आशीर्धूः स्वरिति च दृतिवेत्। नैष दोषः। रविसर्जनीयादीनां पदावसाने रेफप्राप्तिः। तत्सा
रितांते नेपमत्रत्राकास्ति। पृथक्करणे सति। अवसाने किं वानवलीतिसाकांक्षत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्। एकी
करणे तु विसर्जनीय इति वर्णसाहचर्यात् अवसाने वर्तमानो वर्ण इति लभ्यते। तस्मादेकीकरणमेव रमणीयं॥ ॥

ऊष्मा स्वरपरः॥ ॥स्वरपर ऊष्मा द्वित्वं नापद्यते। स्वरः परो यस्मादसौ स्वरपरः। यथा। दर्शपूर्णमासौ। वर्षीयः।
वर्सं न द्यति। अरिहवा रेफात्स्वरेयेति प्राप्तिः। ऊष्मेति किं। पत्निर्नो अर्के। स्वरपर इति किं। पार्श्वे। वर्ष्यन्तिः। स्वा
हा। वर्स्ये लिः। अग्निर्वस्य॥ ॥प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः॥ ॥प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः पक्षे प्रथमप
र ऊष्मा द्वित्वं नापद्यते। चकार ऊष्माणमन्वादिशति। सुर्ष्वद्रदस्य। अष्टौ हल्लः। तस्मादेव विदुषा। प्रथमः प
रो यस्मादसौ प्रथमपरः। चकारो त्रयधप्यूष्ममात्रा कर्षकः। तथापि प्लाक्षसंहेश्चैव सप्रत्ययः। अन्यथा अवसाने
रविसर्जनीयेति सूत्रे जिह्वामूलीयोपध्मानीययोर्ग्रहणं व्यर्थं। अनेनैव निषेधे सिद्धे॥ ॥ऊष्मा घोषो हारी
तस्य॥ ॥हारीतस्य मते अघोष ऊष्मा द्वित्वं नापद्यते। वैश्यामनुष्याणां। पुष्यातिप्रज्ञया पशुमिः। वेश्यानर
स्वरूपं। अघोष इति किं। तिरो अह्नि मामा। ऊष्मण ग्रहणं। पूर्वत्रानपेक्षार्थं। अत्र यद्यप्यूष्म ग्रहणं न क्रियते। ऊ
ष्मत्वेन स्वरपरत्वेन संबद्धं। तस्मादिहापि तत्सर्वं धस्यैव घोषवत्वे विशेषो न स्यात्। अतस्तान्निवृत्त्यर्थमू
ष्मग्रहणमत्र कृतं। अतः सर्वावस्थ ऊष्मात्र निषेधायाकू॥ ॥रेफपरश्च हकारः॥ ॥पूर्वमूष्मा घोष इत्युक्तो घो
षोष्मणो नित्यं द्वित्वप्राप्तौ विशेष्टीदानीं। रेफपरो हकारश्चकारः स्पष्ट हारीतमते द्वित्वं नापद्यते। यथा। दुदुह्रे अ
ह्रयः। रेफपर इति किं। अह्रे ते अन्यद्। रेफपरो यस्मादसौ रेफपरः॥ ॥टवर्गश्च तवर्गपरः॥ ॥चकारो हारीतोचा
देशकः। टवर्गस्तवर्गपरो न द्वित्वमापद्यते। यथा। वषट्ते विष्णो। विट्द्रविणं। तवर्गः परो यस्मादसौ तवर्गपरः। टवर्ग इ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ लतवर्गीयवकारपरो॥ ॥हारीतःसान्निध्याल्लभ्यते।
तिकि।यातो।तत्रो।रवपरइतिकिं।षड्पालनिः।विद्वैमरुतः॥ ॥ तवर्गेपि।कन्येव
तन्मतेलतवर्गोनिरवल्लुयवकारपरोद्वित्वमाप्नुतः।यथा।लकारः।कल्याणी।बल्वोयूपोभवति।लवर्गेपि।कन्येव
तन्ना।दृष्ट्वा।यवकारोपरोयास्यातीयथोक्तौ॥ ॥परश्च॥ ॥वकारो हारीकर्षकः।परइसेवववचनेनगृह्यते।स
वकारःपूर्वसूत्रस्थानिमित्तयोःसोपिनद्वित्वमापद्यते।यथा।विन्दुदावृन्ते।ग्रावृण्णः।वकारइतिकिं।कल्यांड्ड
होति।स्पर्शविवेकेषामाचार्याणामिसत्रावधारणनिराकरणार्थमारंभः।यथा।तद्वित्वेहतेपरोद्वितीयप्रथमो
द्वित्वविधिर्नास्ति।अनवस्थाप्रसंगात्।ननुसवर्णसवर्गीयपरइति परसूत्रेणापिपुनर्द्वित्वनिषेधः।पौनरु
क्त्यमात्सवति।मतान्तरान्नैवदोषइतिब्रूमः।हारीतमतदृष्ट्याचोवइत्यादिसूत्रपंचकमनिष्टं॥ ॥सवर्णसवर्गीयप
रः॥ ॥सवर्णपरःसवर्गीयपरश्चद्वित्वंनापद्यते।सवर्णत्वंनामसारूप्यमुच्यते।नतुल्यस्थानकरणतामात्रं।स
वर्गीयःसमानवर्गसंबंधी।यथा।अलक्ताय।अत्तात्स्वीणंप्रि।पिप्पकाते।यल्लोहितं।चैवतेः।सवर्णपराण्येवमादीनि।
सवर्गीयपराण्यपिवदामः।अंकोन्यंकौ।प्राक्सुप।कांडात्कांडात्।ततेदुश्चहसाः।अंतस्थ।अनुनासिकपूर्वस्तुक
कारोमध्यआगमः।गकारश्चतकारेवघकारेचयथाक्रममितिवचनादिदमप्युदाहरणं।पाङ्क्तोयज्ञःपाङ्क्तः॥ ॥ नकारो
याग्र्यघ्नमिति।एवंपरइतिकिं।वाङ्मआसन्।षण्मासः।विदथानिमन्महे।हान्ना॥ ॥नानुत्तमेउत्तमपरः॥ ॥नको
रेयप्रतिप्रसवार्थः।उत्तमपरः।अनुत्तमोद्वित्वमापद्यते।यथा।याज्ञा।यज्ञेयज्ञेनः।आज्यारः।पाप्मनं।अनुत्तमइति

श्री
५७

॥ अथैकेषा
किं।तेमादेवाः।उत्तमःपरोयस्मात्सावुत्तमपरः।सवर्णसवर्गीयपरइतिप्रतिबेधप्राप्तावमारंभः॥ ॥ल
कारायणी॥ ॥अथेत्ययमधिकारः।एकेषांमतेकिंपरइत्येतदधिकृतंवेदितव्यं।इतउत्तरंयद्वक्ष्यामः॥ ॥ल
कारोहशावकारपरः॥ ॥एकेषांमतेहशावकारपरोलकारोद्वित्वंनापद्यते।मल्हा।आलस्ते।शतवल्शो।
विरोह।ततोबिल्वः।रवपरइतिकिं।कल्माषी।कल्याणी।हकारस्यशकारस्यवकारस्यहशावकाराः।तेपरेयस्मा
त्सतथोक्तः।अत्रहशपरेकार्यमिष्टं।नतुवकारपरेनापिपरसूत्रमिष्टं॥ ॥स्पर्शस्पर्शपरः॥ ॥एकेषांमतेस्पर्श
परःस्पर्शोद्वित्वंनापद्यते।वाग्देवी।अपामेऽग्मानं।आज्यारः।सप्तलवः।यमभ्रवानः।स्पर्शःपरोयस्माद
सौस्पर्शपरः॥ ॥पदांतश्चव्यंजनपरःप्राकृतः॥ ॥व्यंजनपरइतिस्पर्शव्यतिरिक्तव्यंजनपरइत्यर्थः।
अन्यथास्पर्शानामपिग्रहणेपूर्वसूत्रेपिस्पर्शइत्युक्तत्वात्पौनरुक्त्यंस्यात्।ननुनिमित्तविशेषान्निमित्त
विशेषोस्ति।पदांतत्वंप्राकृतत्वंचनिमित्तिनोविशेषाःनिमित्तस्यतुसर्वव्यंजनात्मकत्वमितिचेत्।तथापिस्प
र्शत्यागेनिमित्तविशेषस्यवैयर्थ्यं।स्पर्शपरइत्यत्रसामान्येनापिनिमित्तविशेषस्यविगतत्वात्।तस्मादंत
स्थादयएवात्रव्यंजनशब्देनोच्यंते।वकारस्यस्पर्शाद्वितरपारिशेष्याल्लकारस्यानुकर्षणं।तथाहि।अंत
स्थादिव्यंजनपरत्वेन्यस्पर्शानामविकृतानांपदांतस्थितिर्नास्ति।सम्राडित्यत्रास्तीतिचेत्।भैवं।नसत्वं सा
मितिशपरइत्यत्रैवैयर्थ्यात्।इतिशब्दोमकारस्यद्वित्वसद्भावंबोधयतीति।अध्ययनाद्विरोधादुपपादितं।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तस्मान्नैवनिषेधविषयः। कुतः। इह्रप्राकृतइतिविशेषणं विकृतस्याविकल्पयति। अन्यथा। स्वस्यैवेत्यध्याद्रि।
तद्वविकृतत्वंनकारस्यदकारस्यवाजतस्थादिपरत्वेसति कचिदपिपदांतेनदृश्यते। तस्मात्प्राकृतइतिप्र
योगसाफल्यायनकारस्यैवानुकर्षणंयुक्तमितिनातिरोषः। किंचमात्त्विषयेपिनकारस्यैवानुकर्षणं। सिद्ध
वत्कृत्यार्थः। तत्रेयंसूत्रयोजना। एकेषांमतेपदांतःप्राकृतोनकारोंतस्थादिव्यंजनपरोनद्वित्वमापद्यते।
यथा। जनान्यातयति। ब्योमन्वतीति। एतान्रोमान्। पदांतइतिकिं। अन्यायंति। अन्वहमासाः। अंतस्था
दिपरइतिकिं। तान्कल्पयति। इमान्नद्रान्। प्राकृतइतिकिं। तान्रक्षध्वं। वेत्थवात्रक्षोहणः। ननुकथम
विकृतत्वं। रेफात्। अवर्णात्पूर्वश्चतवर्गश्चपरश्चनः। तवर्गस्थानइत्याहुरतस्थानोन्यउच्यतइतिवचना
न्त्तिस्थानस्तेरकृतविकृतत्वमितिब्रूमः। शिक्षायैवंवक्ष्यति। रेफपूर्वेनिकारोयःपदांतोयत्रदृश्यते। विशे
षंतत्रजानीयाद्वित्वमित्यभिधीयते। व्यंजनमस्मात्परंव्यंजनपरः। प्रकृतिःस्वभावः। तत्संबंधीप्राकृतः॥ ॥
उदात्तात्परोनुदात्तस्स्वरितः॥ ॥प्रातिहतप्राहपूर्वतेरोव्यंजनविषयमेतत्। उदात्तात्परोनुदात्तःस्वरितमाप
द्यते। यथा। सइधानः। अथाब्रवीत्। वस्त्यसि। प्रउगं। तपादेवतया। वर्णविलागत्वस्थापयमनुदात्तात्वेन
त्येवाधस्तात्संहितायामेवतल्लक्षणास्वरितत्व। प्रउगमित्यादौदिह्नेयं॥ ॥व्यंजनान्तर्हितोपि॥ ॥व्यंजनो
तर्हितोनुदात्तात्परोउदात्तस्वरितमापद्यते। यथा। तदग्नेअन्नणः। यस्त्वाहदा। इत्यादि। अंतर्हितोव्यव

श्री: ५८

हितइत्यर्थः॥ ॥नोदात्तस्वरितपरः॥ ॥उदात्तःस्वरितपरोनानुदात्तात्परोनुदात्तोनस्वरितमाप्नोति। य
था। सहमल्लोके। तस्मायादाःकीरिणानन्यनानः। तस्यैवक्षुद्र। उदात्तश्चस्वरितश्चउदात्तस्वरितौ। तौपरौय
स्मात्सतथोक्तः॥ ॥नाग्निवेश्यायनस्य॥ ॥पूर्वसूत्रप्रतिप्रसवार्थोयंनकारः। उदात्तात्परोनुदात्तःस्वरि
तमाग्निवेश्यायनस्यमतेउदात्तपरोवास्वरितपरोवानापद्यतइतिन। पूर्वोक्तान्येवोदाहरणानि॥ ॥स
र्वेनित्येकेसर्वेनित्यके॥ ॥नकेवलमुदात्तात्परः। किंतु। सर्वएवसप्तविधस्वरितोनास्तीत्येकेशाखिनोमन्य
ते। तथाहि। वाजसनेयिब्राह्मणोह्यावेवस्वराउदात्तश्चानुदात्तश्चेनेदंसूत्रद्वयमिष्टं॥ ७॥ ॥इतित्रिस्थाध्य
रत्नेप्रातिशाख्यविवरणेचतुर्दशोध्यायः॥ ७॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥नकारस्यरेफोष्मयकार
भावालुप्तस्वमलोपाश्चपूर्वस्वरोनुनासिकः॥ ॥नकारस्यरेफभावादूष्मभावाद्यकारभावाच्चकारात्तृष्ट
यकारेलुप्तेवसतिमलोपाच्चपूर्वस्वरोनुनासिकोभवति। सानुनासिकोभवतीत्यर्थः। यथा। रेफभावात्। अग्नी
ँरप्सुषदः। अथोष्मभावात्। कर्णाँश्चाकर्णांश्च। त्रीँस्तवान्। यकारभावाद्यथा। महाँइंद्रः। यकारेलुप्तेय
था। महाँइंद्रः। अथमकारलोपात्। प्रत्युष्टँरक्षः। सँशितमे। इत्यादि। मकारस्यलोपोमकारलोपस्तस्मात्॥ ॥
नैकेषां॥ ॥एकेषांमतेपूर्वसूत्रोक्तेषुसानुनासिक्यंभवति। उक्तान्येवोदाहरणानि। इदमेवेष्टं। नतुपूर्वं॥ ॥तत
स्त्वनुस्वारः॥ ॥ततइतिसर्वनामापरामृष्टात्स्वरात्परोनुस्वारागमोभवति। यथा। त्रीँरेकादशाँइह। परा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दृष्टस्वरस्यानुनासिकगुणं शाखेति निर्वर्तयतीति। तस्मादनुनासिक प्रतिषेधार्थ। पक्षस्वाय्यमनुस्वारागमः
स्यात्॥ ॥स्वादिष्वेकपदेऽर्थपरः॥ ॥ आगमान्वादेशावश्च कारः। स्वादिष्वेकपदेऽखण्डपदे ऊष्मपरः
अनुस्वारागमो भवति। यथा। त्रीं३ सामोद्भवति स्वादिष्विति किं। तासां त्रीणिव। एकपद इति किं। तेमा
सं३ स्व३ः। अखण्ड विशेषणेन किं। त्रिंसात्स्त्रौवे। ऊष्मपर इति किं। मायामायिनां॥ ॥नान्तविकारात्पूर्वः॥
नखलु पदान्त विकारात्पूर्वस्मिन्ननुस्वारागमो भवति। यथा। बहिस्तोऽस्तु बालिति। हिमुङ्गितिप्रा श्रीः ५८
प्तिः। अन्तविकारादिति किं। मांड्रु३सी हिंपाद। अन्तस्य विकारः अन्तविकारः। तस्मादन्तविकारात्॥ ॥
अप्रग्रहाः समानाक्षराण्यनुनासिकान्येकेषां॥ ॥ यानि समानाक्षराणि अप्रग्रहसंज्ञानि तान्येकेषामते
ऽनुनासिकानि। कुल्याचिनी वसुमती। अप्रग्रह इति किं। अमी इति। तनू इति। समानाक्षराणीति किं।
सो वैषतस्य। प्रग्रहोत्तरशब्दयोर्निवृत्त्यर्थं तथापि कालेन शारखायनकाण्डमायनयोर्मतेऽनुनासिक्यं
+ ए + सवितरस्यरान्वयो घटते। न प्रग्रहाः अप्रग्रहाः॥ ॥पदस्य प्लुतं शारखायनकाण्डमायनयोः॥ ॥य
त् प्लुतवत् पदं तच्च यत्कालेशारखायनकाण्डमायनयोर्मतेऽनुनासिकं भवति। यथा। ही३इ स्य अवीः।
अस्तु ही३इ स्य कृतां। पदमिति किं। संहितायां मा नू३। चकारः पूर्वसूत्रोक्तविधेयसमुच्चयं करोति। अ
परे आहुः। प्लुतैकस्वरं पदमिति। अन्यन्मा नू३। न छिनत्ती३इति। नेदिचित्या ३इति। नेदं सूत्रद्वयमि
ष्टं॥ ॥अकारस्तु संहितायामपि॥ ॥ सानि ध्यादनुनासिक प्लुतोऽन्ये स्तोत्रेतराहुः प्राहुरावायमतानि

तानि॥ अतएव संहितायामसंहितायां च अकारः पदान्तः प्लुतोऽनुनासिको भवति। यद्यप्यकार इति सामान्ये
नोक्तः। तथापि अन्वादेशो त्स्येति वचनादपि शब्दः। अनुनासिक इत्यनुवृत्त्या निमित्तेन पदान्ते वाकारमन्या
दिशति। यथा। सुश्लोका३ सुमंगला३ सत्पत्ता३। यशोममा३। ब्रह्मन्ना३ इत्यन्यस्यां शारखायां। अपिशब्दः
किमर्थः। समराजान् ३। अग्ना३ इ स्यात्। विविस्यः सोमा३। नवेविस्या३ इति। शारखायनकाण्डमायनयो
रप्ययं विधिरकारप्लुतस्य मतः॥ ॥सर्वमेकयमं पूर्वेषां सर्वमेकयमं पूर्वेषां॥ ॥सर्ववर्णजातमेकयमं एक
श्रुतीति सर्वेषामेतयमानाम् स्वरउदात्त इत्यर्थः। पूर्वे नाम याज्ञिकाः। तेषां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवति सर्वं। अ
न्येमन्यते पूर्वेनामकेचिच्छाखिनः। तेषां सर्वमेकश्रुतीति। अथापरे कथयंति। सर्वमेकस्वरमनुनासिकं भवती
ति। समानाक्षरमत्रापेक्षामपि द्विशेषेनेदं सूत्रमिष्टं॥ ७॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे प्रथमे
ऽध्यायः॥ ७॥ ३ ॥ [illegible] ॥ ॥अथ सकारपराः॥ ॥अथैषामधिकारः। इत उत्तरं ग्रहणविशे
षाः सकारपरा इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। सकारः परो येभ्यस्ते सकारपराः॥ ॥स्व। शो। हपा। पदादयः स्वरप
रे॥ ॥स्व। शो। ह। पा। श्। इत्येते ग्रहणविशेषाः पदादयः सकारपरास्तस्मिन्सकारे परे सत्यनुस्वारागमं न
यंते। यथा। विश्वं सयोदमहना घर्षुः। शां सामाद्भवति। अकारेणाकिं। + स्वर + ओशांसानां। ह
स्वः श्रुविषत्। ह्रस्व इति किं। प्रजामामाहासीत्। पां सुरइरावती। दीर्घेणाकिं। आहतैसै गैं पुरत्स्त्र। यदासीनः शे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ंसति। पदादयइतिकिं। अग्निरुक्थेन वाहसा। सोमं पिपासेत्। दशाशसः। स्वरपरइतिकिं। विस्त्रस्यः। हस्तयोः। व
विशास्तः। केचिदत्र सूत्रे स्विग्रहणमंगीकुर्वते। तदनुपपन्नं। पदादयइतिनियमार्थमद्विंसायाइस्तत्रानु
स्वारागमाभावप्रसंगात्। ननुहिंसीः परमइत्येतदत्रोदाहरणमितियेत्। मैवं। हिपुझिगेत्यत्रनियमाभावात्।
पदादावपदादौ वास्विग्रहणस्यकार्यसिद्धेः। पुनरत्रग्रहणंव्यर्थं। स्वरः परोयस्मादसौ स्वरपरस्तस्मिन्नु॥
विदेत्रेति। ॥अपिशब्दः स्वरान्वादेशार्थकः। सकारात्स्वरे तस्मिन्स्वरे विकृतमापन्नेपि व्यंजनतामुपगतेपि
स्यादनुस्वारविधिः। यथा। अपहंस्यन्ते॥ ॥रापूर्वश्च॥ ॥शब्दस्यादिषु शाकारमन्वादिशतियकारः। एतदर्थमे श्रीः
वस्वरत्वस्यापि शाकारग्रहणं तत्रांते सूतं। राइत्येवं पूर्वः शाकारः सकारपरोनुस्वारागमं भजते। यथा। नाश ६०
शांसीत्यः। अपदाद्यर्थोयमारंभः॥ ॥शांस्तान तोदात्ते॥ ॥शांस्ताइत्येतस्मिन्ग्रहणेप्रतोदात्तसकारपर
नवत्यनुस्वारागमः। उतशांस्तासुविप्रः। अतोदात्तइतिकिं। अधस्माविशास्ता। यशांदेतिप्राप्तोस्यां शाका
रस्यस्वरपरत्वाभावेपिनायंविधिर्निषिध्यतामितिग्रहणं। अंतउदात्तोयस्यतदंतोदात्तं। नअंतोदात्तं। अनंतो
दात्तं। तस्मिन्॥ ॥अशांसन्॥ ॥अशांनित्यास्मिन्ग्रहणेस्यादनुस्वारागमः। अतिव्यशांसन्। अपदा
द्यर्थोयमारंभः॥ ॥नत्रासनं विशासनेन॥ ॥शासनं। विशासनेन। इत्येतयोर्ग्रहणयोरनुस्वारागमोनस्यात्।
शासनयाज्यवी। भुनो विशासनेन। स्त्रशां इतिप्राप्तिः॥ ॥मान्दादिरनुदात्तः॥ ॥माइत्येववर्णः पदादिरनुदात्तः

सकारपरोनुस्वारागमं भजते। अत्रनियमाभावात्। सकारस्यस्वरपरत्वाभावेपिनिमित्तत्वं भवत्येव। यथा।
अहर्मांसेन। मांस्पचन्याः। पदादिरितिकिं। शीलिकमध्यमाशः। अनुदात्तइतिकिं। मासदीक्षितः॥ ॥पुमीपूर्व
श्चनित्यं॥ ॥वराशोमाइति ज्ञापयति। पु। मी। इत्येवपूर्वेमाइतिवर्णः सकारपरोनित्यमनुस्वारागमं भजते। उ
सुमांसपृंस्रति। मीमांसते कार्ये। अनुदात्तत्वनिवर्तकोनित्यशब्दः॥ ॥सकाप्यदरश्च॥ ॥वराशोमाइति
ज्ञापयति। माइत्ययंवर्णः सकायपरोनुस्वारागमं भजते। अमांसकायस्वाद्॥ ॥नावग्रहपूर्वः॥ ॥मापदादि
रनुदात्तइत्यस्यायमपवादः। अवग्रहपूर्वोमाइत्ययंवर्णो नानुस्वारागमं भजते। यथा। पूर्णमासेवे। अर्धमासे
देवाः। अवग्रहः पूर्वोयस्मात्सावग्रहपूर्वः॥ ॥मासिमासुमासोमासमितिच॥ ॥चकारोनिषेधाकर्षकः। मा
सि। मासु। मासः। मासो। इत्येतेषुग्रहणेषु नस्यादनुस्वारागमः। एषामपिमापदादिरितिप्राप्तिः। केचिद
त्रप्रथमेमासिपृष्ठानीत्युदाहरंति। तदसाधु। नपदेद्धि। स्वरेनित्यमित्यनेनैवनिषेधः सिद्धः। तस्मादन्यशा
खायोबहुस्वरमपरमुदाहरणमवधारणीयं। दशासुमासस्तिष्ठन्। षण्मासः। मासोप्रतिष्ठित्यै॥ ॥हिंपु
झिगाझिघाछंसिनेतंसपदातांसीत्कनीयाज्यायाद्राघीयारघीयाश्रेयाद्रसीयावसीयान्तपांसो
ज्ञाहिवाजघ्निवाजिगिवाजिगीवातास्त्रिवादाश्वादादिवापपिवापीप्पिवायिद्यविविशिवाक्रुश्रुवास्त्वा॥ ॥
हि। पु। झिगा। झिघा। छंसिने। तंसप्य। आतांसीत्। कनीया। ज्याया। द्राघीया। रघीया। श्रेया। द्रसी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

या। वसीया। नृयाꣳसः। नक्षिवा। नघ्निवा। जिगिवा। जिगीवा। तस्थिवा। दाश्वा। दीदिवा। पपिवा। पीपिवा। विद्वा
विविदिवा। शुश्रुवा। सस्वा। इत्येवपूर्वः सकारपरोनुस्वारागमो भवति। यथा। हिꣳसीः परमेव्योमन्। चिन्
तेहिꣳसाये। तेनपुꣳस्वतीः। पुꣳसः पुत्रान्। लोकमजिगाꣳसन्। वृत्रहासमजिघाꣳसन्। ब्राह्मणाच्छꣳसि
ने। नह्येति किं। प्रपुच्छस्पुन्ते निपासि गन्तामुष्टिमताꣳसपत्न्। पदितिकिं। अतसन्नमुष्के। अन्यानाꣳसोच
पिर्ह्दितिकिं। अनुभ्राता सस्तत्व। कनीयाꣳसोदेवाः। ज्यायाꣳसो भ्रातरः। द्राघीयाꣳसो भवतः। अथो
रघीयाꣳसः। प्रश्रेयाꣳस। अथ ह्रसीयाꣳसमाक्रमणे। वसीयाꣳसन्नागधेयेन। नृयाꣳसोन्येभ्यः। श्रीः ६१
विसर्गेणाकिं। अन्नादोनूमाल। नक्षिवाꣳसः पपिवाꣳसः। नघ्निवाꣳसमद्योहि। वाजे जिगिवाꣳसः।
जीगिवाꣳसस्येतिद्वारवांतरे। घृम्ना तस्थिवाꣳसः। दाश्वाꣳसो दाशुषः। श्रवयोदीदिवाꣳस। पपिवाꣳस्य
विष्णे। पीपिवाꣳसꣳसरस्वतः। विद्वाꣳसोवे। अविद्वाꣳसश्चतुरम। प्रविविदिवाꣳसमीमहे। विशुश्रुवाꣳ
सः। वाजꣳसस्वाꣳसः। दाश्वा विविदिवा शुश्रुवेत्यत्रसादिषु येकपद इति प्राप्त्याकारपरोनुस्वारा
गमः किं न स्यात्। अथ सकारा इत्युभय विशेषणस्य सकारस्यानुद्रुतिरितिवदामः। तर्हि ह्रसीयो वसीया
नक्षिवा सस्वेत्यत्र मकार परत्वागमः किं न स्यात् उच्चारणसामर्थ्यादिवेति प्रथमः परिहारः। अथवा। आ
ताꣳसीदकनीया ज्याय इत्यादिषु सर्वत्र दीर्घानंतरमेवानुस्वार इति साहचर्यादत्रापि न स्यादनुस्वारस्य ह्रस्वोत

रत्वानमितीत्यपरः परिहारः॥ ॥आकारेकारोकाराः सिविपराः पदान्तयोः॥ ॥सिविपराआकारेकारोकारास्त
योः सिवोः पदान्तयोः स्तोरनुस्वारागमं लभन्ते। यथा। वयाꣳसि मधुकृगंधेन। तमाꣳसि गृहतां दद्राहवीꣳ
षि। ज्योतीꣳषि कुरुते। अग्न आयूꣳषि। अवत्तयजूꣳषि जुहोति। पदान्तयोरिति किं। तस्माद्वासिष्ठः।
मनीषिणो मनसा। आकारेकारोकार इति दीर्घणा किं। यथा। नसियुक्ते। ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि। आयुषिदु
रोणे। स्विवीइत्यत्रइकारेण किं। प्रजास्वेव प्रजातासु। ओषधीषु। नन्दसुबर्हि॥ ॥विकृतेपि॥ ॥अपित्रा
द्वोन्वादिष्टे सिवोरिकारे विकृते यिकारमापन्नेपि सेवस्यानुस्वारागमः। यथा। छंदाꣳस्युपदधाति। ह
वीꣳष्यासादयेत्। तपूꣳष्यग्ने जुहू॥ ॥अनाकारो ह्रस्वꣳसाहितस्य॥ ॥अकाराद्न्यो नाकारः। ईका
रऊकारश्चेत्यर्थः। तयोरेव प्रसक्तत्वात्। साहित्यस्यमतेई कोरऊकारश्च ह्रस्वत्वमापद्यते। यथा। हवीꣳषि
भवंति। समिद्धयजूꣳषि जुहोति। अनाकार इति किं। वयाꣳसि। नेदं सूत्रमिष्टं॥ ॥नपदद्विस्वरे नित्ये॥॥
द्विस्वरपदे वर्तमानाः आकारेकारोकाराः पदान्ताः सिवि परा नानुस्वारागमं लभन्ते। यथा। स्तुतोयासिव
शाꣳ अनु। यासि दूतः। नित्यशब्दः प्राप्त्यंतर प्रतिषेधार्थः। विभक्त्यपासिनुलना। स्वरो इतिप्राप्तिः।
प्रथमे भासि ष्टछानि। भापदादिरिति प्राप्तिः। द्विस्वरोय स्मिन्विद्यते तत्द्विस्वरं। तस्मिन्॥ ॥रुञ्जोविष्ठि
गासिजिघांस्य यक्षाणि यजासिदरासिदधासि वर्णयासिच॥ ॥यकारो निबधाकर्षकः। रञ्जोविमयत्यतिशुय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रूपेषु नानुस्वारागमः स्यात्। आकारैकारौकारा इति त्रिषिः। बहुस्वरत्वादिषु पूर्वस्य त्र निषेधान्न सिध्यतीस
त्रायमारम्भः। यथा। तेन श्री विं। अश्वानि गाषि। त्रिं चासी। तिशास्त्रवीतरे प्रथमे त्रिंचासति। आत्वम जास्ति
गर्त्तधं। स्वविश्राय प्रस्थाने हस्त्र। यासि दंष्ट्रासि दाशुषे। दधासि दाशुषे कवे। अथ मावर्त्तयासि नः॥
४ शु ॥ ॥ दंष्ट्रनान्त्यादंष्ट्र सोमि दृंष्ट्र संहृतवहन्दोदंष्ट्र कादंष्ट्र क्रान्त्यां परः॥ ॥ दंष्ट्र सनान्त्य इत्यादिषु ग्रहणेषु परस्वा
नुस्वारागमो न भवति विधानस्य दंष्ट्र सनान्त्यः। सजो आवश्चिना दंष्ट्र सोसिः। निरितिकिं। कृष्णा कोली रिशाद
सः। पुरुदंष्ट्र संष्ट्र सनिं। हृमदंष्ट्र शस्ते धातुः। नद्यदंष्ट्र कास्यः। दंष्ट्र क्रान्त्यां मलिम्लून्। दंष्ट्र सत्येतावते वालं।
किमरिविल पदपाठेन। कुर्वतो मे मा पदस्वादित्यादो मान्नृदिति। परइति किं। दृमदंष्ट्र शोइत्यत्र स्थानच्चयेपि स्त्रा
दिषु नैकपद इतिआरो सत्यां पूर्वत्रमा भूदिति। नन्ग्रहणसामर्थ्याद्दिवानुस्वारः पूर्वत्र न भवति। यथा। हे
सोयावसी येत्यादो ग्रहणसामर्थ्यादुपपादितं निषेधोषः। स्वादिषु नैकपद इत्यत्र त्रयसलामान्यमनुनो। अ
थसकारपरा इत्यत्र तद्धि शेषतः कः। सामान्यविशेषयोर्हि बोध लवानिति न्यायः। तथा सति बलवता
यासति बलवतरायमेवनूपां। बाधनमेव नूपणानन्तु दुर्बलबाधनमिति तत्रैव ग्रहणसामर्थ्यं समर्थनीयं।
नत्वत्र दुर्बलस्थाने तथा विलक्षिक पुरुषा विरोधेन माधिकनैव बाधते। नूपणत्वात्। न तत्र दाविदृप्यल्प
मितो। अत्र दृष्टप्रयोगउपपद्यते॥ ॥ नंष्ट्र सोमंष्ट्र सोयंष्ट्र ... संष्ट्र सोवंष्ट्र संगः॥ ॥ मंष्ट्र स्य इत्यादिषु

श्री:
६२

स्यादनुस्वारागमः। यथा। चक्षुन्लानिमंष्ट्र स्य इति। स्त्रमंष्ट्र सतेत्तत्राइन्द्रस्य। शोचिषायंष्ट्र सद्धिश्चं न्यञ्चिणा।
इषवः शर्मयंष्ट्र सन्। अग्निर्नो विंष्ट्र सतेरयं। तिग्मश्टंगो नवंष्ट्र सगः। नसूयसूः इ सेतावते वालं किमरिवल
पदपाठेन। कुलनस्याधपति। यस्यन्तूयां ष्ट्र सः। अघवसुवसतीत्यादो मा भूदिति॥ ॥ उन्नवंष्ट्र शा॥ ॥ उन्
न। इत्येवं पूर्वं चंष्ट्र शमित्यस्मिन्ग्रहणे स्यादनुस्वारागमः। उवंष्ट्र शमिवयामिरे। प्राचीनवंष्ट्र शं करोति। एवं
पूर्व इति किं। सर्वतिवशांवारश्ववरति॥ ॥ अक्रंष्ट्र स्तो ... ॥ ॥ अक्रंष्ट्र स्तेत्यादिषु
स्यादनुस्वारागमः। यावाज्या क्रंष्ट्र स्त। अक्रंष्ट्र स्यतेस्वाहा। उपरंष्ट्र स्यतेस्वाहा। नास्माद्राष्ट्रं त्यंष्ट्र शते॥ ॥
रंष्ट्र ह्येद॥ ॥ रंष्ट्र ह्या इत्यस्मिन्ग्रहणे स्यादनुस्वारागमः। पूष्णोरंष्ट्र ह्ये। वकारस्य व्यतिहारेणाच्चयन्त्र
रसूत्रे प्रयोजनमुच्यते॥ ॥ एकारश्च रवस्य नितांतः॥ ॥ रह्या इत्यस्मिन्ग्रहणे पूर्वसूत्रस्थ वकारसमर्पि
तरकारो नितांतो भवतीत्युरवस्य मते। नितांतस्तीव्रतर प्रयत्न इत्यर्थः। नैतन्मतमिष्टं॥ ॥ विरित्रिसंख्या
सु॥ ॥ वि। रि। त्रि। एवं पूर्वत्र परोनुस्वारागमः स्यात्। एतिर्यदि संख्या स्यात्। असुसुरा द्वं वर्जयित्वा।
सु इति सप्तमी विभक्तिरुक्ता। यथा। अः कारः प्रथमा विभक्त्युपलक्षणं। विंष्ट्र शत्येस्वाहा। यद्विंष्ट्र शतिर्द्वं
तेन विराजो। चत्वारिंष्ट्र शतेस्वाहा। त्रिंष्ट्र शतेस्वाहा। त्रिंष्ट्र शत्र... । त्रिग्रहणं विस्पष्टार्थं। यतो विरिख
रव्यास्थितेप्रतावतेवालं। यथा। वाचाबपूर्व इत्यत्र वकारो विस्पष्टार्थः। संख्येति किं। वि... नाय। सारिबःपातु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नकं। विष्टरो वास्मै। अस्थितिकिं। त्रिधारोसनेदिवः॥ ॥शिंशुमारः शिंवरसंश्वासं स्वासं स्कृत्यसं
स्कन्दं स्कृतं सं शितः सं शिता किं शिल किं शिल॥ ॥शिंशुमार इत्यादिग्रहणेषु स्यादनुस्वा
रागमः। यथा। शिंधोः शिंशुमारः। किं तनतच्छिं बतीति। उसयतः संश्चायि कुर्यात्। सं स्वावसागास्थ।
शरीरमेव संस्कृत्य। संस्पृष्ट जिह्नोमपाः। तन्नः संस्कृतं। अलसं शीलं घोषः। शरव्येव लसंत्री
ता। किं शील वन्ययातो। परं किं शील ग्रहणं पदैकदेशतया बहूपादानोर्थः। किं शील श्चतुर्थः। किं-
शिलाय वक्षणायव। ननु संस्पृष्टे यत्र मकारपरोनुस्वारागमः किं न स्यात्। मैवं। अत्र सूत्रे सर्वत्र पदा श्री: ६३
दि वर्णानंतरमेवानुस्वारदर्शनात्। तस्मात् स्पृष्टादत्रापि तथैव विज्ञेयं। न वैपरीत्ये कारणमस्ति। ॥सिंह
हकारपरः॥ ॥सिंह। ह। इत्येवं पूर्वो हकारपरः स्यादनुस्वारागमः। सिंहो वयः। शततर्हं स्तं
हति। हं हस्य माकाः एवं पूर्व इति किं। सपत्नसाही स्वाह। अनतिशहम्योचाय। अकारेणैवालं किं त
कारदकारान्त्यां। गहनानामसमर्थ्यो एवंपर इति किं। शिंघासेतीः। तच्चीमनु। न ... हरोदीयते। हकारः परो
यस्मादसौ हकारपरः॥ ॥मंहिष्ठस्यच॥ ॥मंहिष्ठस्य यस्मिन् ग्रहणे चकारात् सृष्ट हकारपरानुस्वा
रागमो भवति। यथा। मंहिष्ठस्य प्रस्तस्य। चकारः किमर्थः। अत्रैव ग्रहणे सघकारपरो मान्त्यादिति॥ ॥आ
दिरं हतिरं हो ... हो मुगस्य ... हाअंहसो हंसां ... रामं ... श्रुतिरं ... वां ... रावोरं ...

रं कुमं ... नं कुनां ... रोरं शायोपां श्चं शौ॥ ॥अंहतिः। अंहः। अंहो। अंहोमुक्। अंसं हा।
अंहसः। अंहसा। अंद्त्रौ। ... अंशानुवा। अंशु। अंशू। अंशवः। अंशुः। अंशु। अं
... अंकुना। अंशोः। अंशाय। उपांशु। अंशौ। एतेष्वादिरनुस्वारागमो भवति। यथा परिद्विषसो अ
... हतिः। अंहोमुर्द्वृषसंयाह्नियानां। सूत्रे संहितायामोत्वविधानादहर्दिवा नामित्यादौ न स्यादयवि
... किंतु यस्मिन्विसर्जनीयो रेफ नापद्यते। तस्यैवोपादानं। अंहोद्विघा। अंहोमुग्भ्यां। नन्वयमेक
... रेफप्राप्तस्यायं विधिः। विहितानुस्वारस्यैव रेफनिषेधेति नायं दोषः। सिद्धस्यैवानुस्वारः स्यात्।
... नो ... विधिरिति द्विकपालः। ... सं दाः। अतीति किं। षडहान्तवति। तेनो मुवं सं ह्सः।
अंहसा वाक्यग्रहीतः। अंहसेतावता सिद्धे सकलपदपाठः सरसमहत्वसंतायेति निषेधार्थः। परिप
अंहसावाक्यग्रहीतः। अंहसेतावता सिद्ध सकलपदपाठः ... निषेधार्थः। अत्र
रयामोंशामा। त्वयां शत्रुवासोम। त्वेति किं। अंशो स्तेतावतो ग्रहणे तथाविधपदस्य ज्ञापनात्। अत्र
मित्यत्र स्यात्। तेनांशुमत्। षड्विरंशुः। पवयति। अप्पकारादीति ... वचनात् नंशु कुर्वति इत्ययुदाह
रणं। नृष्णो तेनावंशू। प्राणावाअंशवः। अंशुरंशुस्ते। यमादित्या अंशु। अंशूनयज्ञानि। न
अंशुनाते अंशुः। घोवाअंशोरापतनं। अंशायस्वाहा नगाय। उपांशुसवनो यदुपांशुसवनं। न

मुपाꣳशौ समस्तापयत्। अꣳशी। स्येनावतिग्मशोतेहतरे भामपरिग्रहस्यात्। तथाविधपदसद्भावात्। अथोत्त
यंगच्छेत्। पदमेकदेशश्च किंꣳशिलवत्। तथासति पदैकदेशेषु। पशुपशुमेतेनेत्यादे सादिषु प्राप्नुयादनुस्वारः।
तत्रानिष्टः। आदिरिति किं। सर्वेषु स्थाने पुमान्त्स्यादिति। यथा। अꣳहस इत्यादि।। ।।अवग्रहदात्तोꣳहसेꣳहसाया
ꣳसाञ्चाꣳसाविति।। ।।अवग्रहम्पादिरित्यर्थः। यद्यपि पदादिरुदात्तः स्यात्। तदि अꣳसे अꣳसाय अꣳसास्यां
अꣳसोइसेतेतु स्यादनुस्वारागमः। इति शाङ्कः स्वरूपवाची। दक्षिणेꣳस उपदधाति। शेषꣳसापरवाह। अꣳसा
स्याꣳस्वाहा। उत्तरेꣳसाव प्रतिदधाति। आदेरुदात्त इति किं। असावबवीचित्र विहिता।। ।।नासावानासाया।।। श्री: ६४
यधुपन्नेत्सति आयसावेत्यास्मेत्रग्रहणे न खलु स्यादनुस्वारागमः। अयादसावेहीत्येव।।७।।न।।इति त्रिनास
रत्नेप्रातिशाख्यविवरणे तृतीयोऽध्यायः।।७।।न।।२७६।।।।[illegible]।। ।।तीव्रतरमनुनासिक्यमनुस्वारोत्तमे
लिनि शैत्यायनः।। ।।अनुस्वारश्चोत्तमाश्च अनुस्वारोत्तमाः। तेषु तीव्रतरं त्ववस्यनुनासिक्यमिति शैत्यायनो
नाम मुनिर्मन्यते। तीव्रादधिकं तीव्रतरं। अनुनासिका अनुनासिक्यं। नासिकाविवरणादानुनासिक्यमित्यस्य वि
धेः प्रयत्नदार्ढ्यमुपदिश्यते। यथा। अग्नीꣳरक्षुषदः। यकामकामयते। श्वेतपरिक्षते। मणिनारूपाणीन्द्रेण। एते
ष्विति किं। रुक्ममुपदधाति। तिग्ममायुधं। सुश्लोकाꣳ ३ सुमङ्गलाꣳ ३।। ।।समश्च सर्वत्रेति कौहलीपुत्रः।। ।।सर्वमानुनासि
क्यवर्णेषु तीव्रतरं समानिति कौहलीपुत्रो मन्यते। सपूरराजः। संयत्ताः। न्यङ्। ग्निः उपहूताꣳ इत्यादि।। ।।अणुत्त

रेणविलिसारकाऽजः।। ।।अणुस्थूलतमं। अनुनासिक्यमनुस्वारे स्यादिति तारद्वाजो मन्यते। यथा। तनुवानस्त्वꣳ
सखा। अनुस्वारादन्यत्र शैत्यायनविधिः। उत्तमेषु तीव्रतरं यमादिषु तीव्रमात्रमिति।। ।।मकारस्य रेफोष्मयकार
सावाल्लुप्तेन मलोपाच्चोत्तरमुत्तरं तीव्रतरमिति स्थविरः कौण्डिन्यः।। ।।नकारस्य रेफोष्मयकारसावाश्च कारा हृष्ट
यकारे लुप्ते सति मलोपाच्चोत्तरमुत्तरमनुनासिक्यमानुपूर्व्येण तीव्रतरं स्यादिति स्थविरः कौण्डिन्यो मन्यते। यथा।
तीꣳरेकादशाꣳ इहस्य मानुनासिक्यसंयोगमात्रवत्। शुक्राꣳश्च मन्थाꣳश्चेत्यत्र तु श्लिष्टं। महाꣳ इन्द्र इत्यत्र तीव्र
तरं। सꣳशितमित्यत्र तीव्रतरमित्यानुपूर्व्यं विज्ञेयं। अत्र शैत्यायनविधिः।। ।।व्यञ्जनकालश्च स्वरस्याधिकः।। ।।
वकार स्थविरः कौण्डिन्यमन्वादिशति। अत्रानुस्वारविधाने सानुनासिकस्वरस्य व्यञ्जनं कालः ह्रस्वार्धकालोऽधिकस्या
दिति स्थविरः कौण्डिन्यो मन्यते। पुंसाधाꣳ रासन्तयुवं इत्यादि। अत्रैवस्वरस्येति किं। स्त्रादिषु हामेषू न्ते मात्रा वेवेत
दीर्घकालविधानमात्रादिति।। ।।स्वरविक्रमयोर्दृढप्रयत्नतरः पौष्करसादिः।। ।।स्वारे विक्रमेय प्रयोगः पौष्करसादेः
मतिदृढप्रयत्नतरो भवति। स्वारस्वरितइत्यर्थः। विक्रमो नामानुदात्तविशेषः। यथा। योस्यस्वो [illegible]ग्निस्समवि। अ
स्यत्विः प्रियं। स्वारविक्रमयोरिति किं। गावावरोत्तर। दृढप्रयत्नोपि स्यात्सो दृढप्रयत्नः। अतिशयेन दृढप्र
यत्नः। दृढप्रयत्नतरः।। ।।प्रयत्नविशेषात्सर्ववर्णानामिति शैत्यायनः।। ।।सर्ववर्णानां प्रयोगः स्वोचितप्रय
त्नविशेषाद्दृढप्रयत्नः प्रयत्नतमोऽभवतीति शैत्यायनो मन्यते। यथा। इषेत्वेत्यादि। नेतानि सप्तसूत्राणि इति।।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नातिव्यक्तं न चाव्यक्तमेवं वर्णानुदीरयेत्॥ ॥पयःपूर्णमिवामत्रं हरन्धीरो यथामतिरित्यात्रेय आत्रेयः॥ ॥अतिव्यक्त
मतिस्पष्टमव्यक्तमस्पष्टं वा यथा न भवति। एवं वर्णानुदीरयेदुच्चारयेदित्यर्थः। पयःपूर्णमिवामत्रं क्षीरसंपूरितं भा
जनं हरन्निव यथामतिमतिक्रम्य अध्येता न वदिति आत्रेयो मन्यते॥ छ॥ ॥इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवर
णे सप्तदशोऽध्यायः॥ छ॥ ॥ ३९८॥ [illegible] ॥ ॥ॐकारं तु प्रणवमेके ह्रुततृतीयमात्रं ब्रुवते॥ ॥प्रणवे ॐकार
मर्द्ध तृतीयमात्रमेके ब्रुवते। एके आचार्या अर्द्धतृतीयमात्रमाहुरित्यर्थः। अर्द्धतृतीया यस्य सोऽर्द्धतृतीयमात्रः यस्या
सावर्द्धतृतीयमात्रः। ॐ इषे त्वा। समुद्रो बंधुः॥ ॐ। ॐ ब्रह्म संधत्तं। ये स्पष्टेन स्पाहुः। ॐ। कालनिर्णये प्रवेव — श्री:
र्णितं॥ ॥स्वाध्यायारंभे शेषस्य प्रणवस्य स्वरस्य च। अध्यायस्यानुवाकस्यान्ते स्यादर्द्धतृतीयता। तु शब्दस्य प्र — ६५
योजनमुच्यते। संध्यक्षराणां वेदप्रणवं चांतरात एतिकालनिर्णये। संध्यक्षराणां ह्रस्वानसंति। पाणिनीयेपि ॐ
कारमात्रस्य दीर्घकालो निरूपितः। इत्तु प्रणवस्य तु विशेषेणासौ कालो निषिध्यते। वेदस्य प्रणवे तु स्यात्सम
कारे द्विमात्रेति। प्रणवविशेषे कालविशेषः प्रत्येतव्यः॥ ॥उदात्तानुदात्तस्वरितानां कस्मिंश्चिदिति शैत्यायनः॥ ॥
उदात्तानुदात्तस्वरितानां मध्ये कस्मिंश्चित्स्वरे प्रणवः प्रयोक्तव्य इति शैत्यायनो ब्रूते। यथा॥ ॐ॥ ॥ह्रुतप्रचयं
कौण्डिन्यस्य॥ ॥कौण्डिन्यस्य मते प्रणवो ह्रुतप्रचयो भवति। चतुर्थस्वरो ह्रुतप्रचय इति कथ्यते। ननु प्रचय पूर्व
कौण्डिन्यस्येति वक्तव्य इत्येतावतैवालं किं ह्रुतशब्देनेति मैवं। पदद्वयेनाप्यनेन नाम धेयमभिधीयते। तथा

हि। अर्थभेदाभावेपि प्रयोगभेदोस्तीति प्रयोगांतरं चातुर्यमाचार्यः प्रकटयति। यथा भीमसेनो भीमः। सत्यभामा
स भामा। पिधानमपिधानं। दीपः प्रदीप इत्यादि॥ ॥मध्यमेन स्वरेणास्य प्रयोगः॥ ॥प्रयुज्यत इति प्रयोगः। मध्य
मेन। वा। पिधानमपिधानं। दीपः प्रदीप इत्यादि॥ ॥मध्यमेन स्वरेण प्रणवः। अन्यत्र क्वचन चावः स्थानप्रयोगो भवति। सह इति कौ
मेनोच्चनीचसमाहारविलक्षणेन प्रयत्नेन प्रणवः। अन्यत्र क्वचन चावः स्थानप्रयोगो भवति। सह इति कौ
ण्डिन्यात्तिनतः पूर्वो नोपपद्यते। नैतत्सूत्रं चतुष्टयमिष्टं वा वि प्रयोगो वा स प्रयोगः॥ ॥स्वरितः प्लाक्षिप्लाक्षा
यणयोः॥ ॥प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः पक्षे स्वरितो भवति। नैतत्सूत्रं चतुष्टयमिष्टं॥ ॥उदात्तो वाल्मीकेः॥ ॥
यथाप्रयोगं वा सर्वेषां यथाप्रयोगं वा सर्वेषां॥ ॥यथाप्रयोगशब्देनोदात्तो
वाल्मीकेर्मते प्रणव उदात्तो भवति॥ ॥यथाप्रयोगं वा सर्वेषां यथाप्रयोगं वा सर्वेषां॥ वररुचिपक्षस्तु वक्ष्यते। अध्ये
तृधीय इति माहिषेयपक्षः। प्रणवं यथाप्रयोगं वा कुर्यादिति सर्वेषामृषीणां मतं। वररुचिपक्षस्तु वक्ष्यते। अध्ये
ष्यमाणो यथाप्रयोगं यथाविधः स्वरस्तथाविधेन वा स्वरेण प्रणवः प्रयोक्तव्य इति सर्वेषाममतमिति। इदं चेत्सने
नाध्येष्यमाणानुदात्तेन प्रणवोप्यनुदात्तो ब्रूतः स्वरितेन स्वरितः। नेदं सूत्रमिष्टं॥ छ॥ ॥इति त्रिभाष्यरत्ने प्रा
तिशाख्यविवरणेऽष्टादशोऽध्यायः॥ छ॥ ॥ ३९९॥ [illegible] ॥ ॥स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यादुदात्तयोर्वान्य
तरतो वोदात्तस्वरितयोः स विक्रमः॥ ॥यत्र स्वरितयोर्मध्ये उदात्तयोर्वा अन्यतरतो वेति स्वरितोदात्तयोर्वे
त्यर्थः। उदात्तस्वरितयोर्वा मध्ये नीचं यदक्षरं स विक्रमो भवति। स्वरितयोर्मध्ये यथा। यो अस्य स्वो अग्निरस्तमपि।
उदात्तयोर्यथा। वो देवे। स्वरितोदात्तयोर्यथा। धन्वनागाः। उदात्तस्वरितयोर्यथा। तस्य कसुवर्गो लोकः। वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्रमसंज्ञायाः प्रयोजनं। स्वारविक्रमयोर्दृढप्रयत्नतर इति॥ ॥प्रचयपूर्वश्च कौण्डिन्यस्य॥ ॥बकारो विक्रम इति ज्ञा
पयति। कौण्डिन्यस्य मते उदात्तस्वरितपरो वा प्रचयपूर्वश्च विक्रमो विज्ञेयः। उदात्तपरो यथा। मर्यन्दत्तायाः स्व
रितपरो यथा। उपरिष्टाल्लक्ष्म्या याज्या। प्रचयः पूर्वो यस्मात्सो प्रचयपूर्वकः॥ ॥द्वियमपरे केद्वियमपरेला आख्या
ता॥ ॥यमशाहुः स्वरितपर्यायः। द्वौ यमौ यत्र देवौ नेरतौ येन वर्तेते सा द्वियमः। तस्मिन्। द्वियमः परो यस्मादसौ
द्वियमपरः। तस्मिंश्च द्वियमे सति यः स्वरितप्रकृतयस्ताः सर्वा अतोऽणुमात्राः नियतानन्तवेती एकमन्यते। द्वि
यमो यथा। तेरन्योन्यं। द्वियमपरो यथा। सोयोस्यं निमयत। अतत इति कथं प्रतीयते। पदान्ते वयथा कपाअतु
निहताणुका इति वचनादिति क्रमः। निहतं तु स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचमिस्यत स्थाने ध्यालुप्यते। शिक्षाये
दं वक्ष्यति। नियोसिनिहतश्चैव दैवः प्रश्लिष्ट एव ताः स्वराः प्रकंपते यत्रोच्चस्वरितोदयादिति। शेष
स्योदात्तो वा स्यात् स्वारताव्यवस्थयेति। व्यवस्थाशब्देनानेद्विविधः कंप उक्तः। संहितायां स्वरितः के
पइतरवेदस्थागउदात्तः कंप इति। कंपाः प्रसिद्धास्ते चैतल्लक्षणे। न तु रूपविधायकं। अन्यथा योयां कुब्ज
भिन्नादौ कंपः प्रसज्येत। नेदं सूत्रमिष्टं॥ ॥[illegible]॥ ॥द्वियमस्थले पूर्वस्यामपरस्यां स्वरितप्र
हतावणुमात्रयापि निहतत्वं न भवति। द्वियमपरे अस्थले पूर्वयोरेव प्रकृत्योरणुमात्रया निहतत्वं न भवति। नन्व
ताः सर्वाः अणुकार्यन्ता अद्यस्यैवकारो बाधयति। एवमेव कौण्डिन्य आह। द्वयोः पूर्वमणुमात्रिकास्त्रिषु च पूर्वाव

णुमात्रिका त्वुत्तरः प्रकृत्येति॥ ॥न पूर्वशास्त्रेऽनु पूर्वशास्त्रे॥ ॥पूर्वशास्त्राणामपि क्रमविधिः तस्मिन्नेतदणु
कार्यं न भवति। एवं वा सूत्रार्थः। पूर्वशास्त्रे अध्यायप्रथमसूत्रे या विक्रमसंज्ञा उक्ता सा कंपविधायकं न भवति।
विक्रमस्य दृढप्रयत्नत्वात्। कंपस्य तदन्ताभावादिति॥ ७॥ ॥इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकोनविं
शोऽध्यायः॥ १९॥ ॥१३७६॥ ॥ ॥इवर्णोकारयोर्यकारवकारौ स्वावेवैक्षैप्रउदात्तयोः॥ ॥उदात्तयोरिवर्णो
कारयोर्यथापरं शोयवकारौ तावेव सति यः स्वरितो विहितः। स क्षैप्र इति संज्ञायते। यथा। व्यैवेनेन। क्वधीस्व
स्मान्। उदात्तयोरिति किं। वस्व्यसि। अन्वचेनं माता॥ ॥सयवकारक्षरं यत्र स्वर्यते स्थिते पदे नुदात्तपूर्वं पूर्वे
वा नित्य इत्येवजानीयात्॥ ॥सयकारं वा सवकारं वा स्वरं इत्यर्थः। स्थिते पदे पदकाल इत्यर्थः। यत्र स्थले स्व
र्यते अनुदात्तपूर्वे अपूर्वे वा पूर्वत्तावेसति नित्य एवेति सर्वत्र जानीयात्। सर्वत्रेति संहितापदजटास्विति यर्थः।
यथा। वायव्यो। कन्यवक्त्वा। ततो बिल्वः। न्यवे विनुपात्। अन्यवं। क्वजगतीय॥ ॥क्वास्यास्य क्वकासेतिलट
यो॥ ननु शाङ्गानित्यादावुद्धोदय विषयेनोदात्तस्वरितपर इति निषेधं निवारयति। ननु नित्यः कथमेतन्निषेधविष
यः। उदात्तात्परोऽनुदात्त इति लक्षणासम्भवात्। अत्रोच्यते। वर्णविनाशवेलायां उदात्तपूर्वत्वमस्ति। समाहारस्वरि
त इत्युच्यते पूर्वत्वा स्वरितस्येति निषेधविषयत्वं। अनुदात्तश्चासौ पूर्वश्च अनुदात्तपूर्वः। तस्मात्। तस्मिन्। पूर्वा
त्ताव। अपूर्वः। तस्मिन्। स्वन्येतु सर्वत्रापूर्वत्व विशेषणस्यान्यथा वैयर्थ्यात्। तस्मात्तन्नित्यत्वमेव नस्ज्ञात

श्री: ६६

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रमितिविज्ञेयं॥ ॥अपिचेन्नानापदस्थमनुदात्तमथचेत्साण्हितेनस्वर्यते सप्रातिहतः॥ ॥अपिशब्दः पूर्वत्वमात्राकर्षकः।
अथशाखीनिस्पर्सज्ञापयच्छेदकः। नानापदस्थोदात्तपूर्वत्वाधिकारकोवा। नानापदस्थमक्षरमनुदात्तपूर्वं स्वरतोनी
वंसाण्हितेनविधिनास्वर्यतेचेत्सप्रातिहतोत्रवेदितव्यः। इमेत्वा। तेतेदुक्षक्षाः। साण्हितेनेतिकिं। यन्यंचे। नानापद
स्थमितिकिं। तयादेवतया॥ ॥तस्मादकारलोपेनेतिनिहतः॥ ॥तस्मान्नानापदस्थोदात्तात्परस्त्वनुदात्तस्य
लोपेसतियःस्वरितःसोऽतिनिहतोवेदितव्यः। यथा। सोऽब्रवीत्। तेऽब्रुवन्। तस्मादितिकिं। न्याजोऽस्विदेवानां॥ ॥
तुनाचेत्प्रश्लिष्टः॥ ॥तुनाचेयत्रस्वर्यते सप्रश्लिष्टोवेदितव्यः। सुन्नियमिव। सूनाता। मास्तुतिष्ठत्। दिस्सूपदधा श्री: ६७
ति॥ ॥पदविवृत्त्यांपादवृत्तः॥ ॥पदयोर्विवृत्तिःपदविवृत्तिः। तस्यांयःस्वर्यते सपादवृत्तोवेदितव्यः। तोऽस्मा
त्स्वरिताः। अद्रधान्। यउपसदः। विवृत्तिर्व्यक्तिरित्यर्थः। पदयोरितिकिं। प्रउगमुक्थ्य॥ ॥उदात्तपूर्वस्तैरोव्यंजनः॥ ॥
उदात्तपूर्वाधिकारेसतिपुनरत्रतत्कथनादेकपदस्थोदात्तविशेषोवगम्यते। तस्मादेकपदस्थोदात्तपूर्वोयःस्वरितः
सतैरोव्यंजनोवेदितव्यः। पुंजस्यस्य। चक्षुपासे। सइंद्रोमन्यत। तस्योत्तवत्। प्रउगं। तत्वष्टाधत्त॥ ॥इतिस्वा
रनामधेयानि॥ ॥इत्येतानिसप्तस्वरितनामधेयानिस्वरितनामान्याख्यातानि। यथा। अन्यस्थान्। अध
पुर्यारितिक्षेप्रः। वायव्यं। क्वास्येतिनित्यः। सतेलोकः। यच्चाकृहइति प्रातिहतः। सोऽब्रवीदित्यभिनिहतः।
सूनातेति प्रश्लिष्टः। तत्त्वेमिमितिपादवृत्तः। ममनामेति तैरोव्यंजनः॥ ॥दोप्रभृतिस्वर्योरुत्तरः॥ ॥दोप्रभृ

त्येवप्रचयलोऽदृढतरः॥ ॥अतिनिहतेच॥ ॥अन्वादेशेवर्तमानश्चकारोऽदृढमात्रबोधयति। अतिनिहते
चप्रचयलोऽदृढःस्यान्नतुदृढतरइतिपृथक्सूत्रारंभादविधीयते॥ ॥प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः॥ ॥
प्रश्लिष्टेप्रातिहतेचप्रचयलोमृदुतरःकार्यः॥ ॥तैरोव्यंजनपादवृत्तयोरल्पतरोऽल्पतरः॥ ॥तैरोव्यंजनपाद
वृत्तेचप्रचयलोऽल्पतरःस्यात्। यद्यप्यल्पमृदुदृढत्वावस्तत्त्वाकृः। तथापिदीपवद्वेणुपत्रवदितिशिक्षानुरो
धोक्तौ अल्पत्वादिरस्तरकृतंसर्वत्रविज्ञेयं॥ ७॥ ॥इतित्रिभाष्यरत्नेप्रातिशाख्यविवरणेविंशोऽध्यायः॥ २०॥ ॥
॥ ॥व्यंजनं स्वराङ्गं॥ ॥व्यंजनंस्वराङ्गंभवति। श्वासोनादोगमेवव्येतिविज्ञेयत्वेन विधानादयमारंभः।
ननुऊ कूपोयूपइत्यादौव्यंजनमेवार्थविशेषबोधकमितिस्वरोव्यंजनांगंकिंनस्यात्। उच्यते। व्यंजनकेवल
मवस्थानेनशक्नोति। किंतुसापेक्षं। स्वरस्तुनिरपेक्षः। सापेक्षनिरपेक्षयोःनिरपेक्षामेव। विशिष्टामावक्षतेप्रेक्षा
वंतः। विशिष्टप्रत्यंगत्वमविशिष्टस्यैव। किंच। स्वरवैशिष्ट्यबोधकमन्यदपिविद्यते। दुर्बलस्यपथाराष्ट्रंहर
ते बलवान्नृपः। दुर्बलं व्यंजनंतद्धरतोबलवान्स्वरः। स्वरास्तु शिक्षणाद्द्योपाद्यादिउदात्ताश्चानुदा
त्तश्चस्वरश्चस्वरास्त्रयः। ह्रस्वोदीर्घप्लुतइतिकालतोनियमाभवंति। स्वराणामेवोदात्तादयोधर्माः। व्यं
जनानांतुतदंगतया। व्यंजनमर्धमात्रं। स्वरश्चमात्रकालः। तयोःसंधिरध्यर्धमात्रः। इत्थंवदीर्घकालःप्रसक्तः।
तत्प्रतिषेधार्थंव्यंजनंस्वराङ्गमित्युक्तं। स्वरसंस्पृष्टस्यव्यंजनस्यस्वरकालएवकालोभवतिकोऽमनुस्वरस्यशीर्ष

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वसवर्त्रेस्यर्थः। हृदृष्टतानितिकिं। ह्रस्वार्द्धकालव्यंजनमिति व्यर्थं स्यादिति भ्रमः। यथा। क्षीरोदकसंपर्के क्षीरस्यैवो
पलब्धेर्नीरिकस्य तथा। स्वरव्यंजनसंपर्के स्वरस्यैवोपलब्धेर्वैशिष्ट्यं॥ ॥तस्मिन् स्वरे॥ ॥स्वरप्रधानतया
केवलमवस्थातुमसहमानं व्यंजनं कदापूर्वस्यांग कदापरस्यांगमिति संदेहे व्यवस्थापयति। तदंशान्तू व्यं
जनं परस्वरं भजते। यथा। इमानेव लोकानुपधाय। परश्चासो स्वरश्च परस्वरः। परस्वरितं परस्वरं॥ ॥अव
सितं पूर्वस्य॥ ॥अवसितपदान्तवर्ति व्यंजनं पूर्वस्य स्वरस्यांगं स्यात्। यथा। त्वक्। वषट्। हविः॥ ॥असंयो श्री:
गादि॥ ॥द्वयोर्बहूनां वा संयोगो भवति। तल्लक्ष संयोगस्यादिव्यंजनं पूर्वस्यांगं भवेति। यथा। यज्ञान् व्यादिश ६८
न्। अपूर्वेन। परसूत्रे च कारः पूर्वस्वरांगबोधक इत्यत्रापि लक्ष्यते॥ ॥परेणावासंहिता॥ ॥परेणास्वरेणा
असंहितं असंयुक्तं व्यंजनं पूर्वस्वरांगं भवति। यथा। तत्सवितुः। ननु तर्हि पूर्वसूत्रमनर्थकं संयोगादीति सूत
स्यापि व्यंजनस्यानेनैव पूर्वस्वरांगत्वसिद्धेः। मैवमस्याः सर्वत्रा। अर्वासी सत्र यवकारयोः रेफा सवर्णेति वि
त्वकृतेप्रथमयवकारयोः परेणावासंहितमित्यनेन पूर्वस्वरांगत्वं प्राप्तं। रेफस्य नान्तस्थापरमसवर्णनित्यने
न परस्वरांगत्वं प्राप्तं। तच्चाशिक्य तयोश्चारणासंभवात्। अन्यद्बाधे कर्तव्ये सति किं बाध्यं किं वाबाध्यमिति संदेहः।
तन्निश्चयते न संयोगादि सूत्रमुपतिष्ठते॥ ॥अनुस्वारः स्वरभक्तिश्च॥ ॥चकारः समुच्चयकथनद्वारा पूर्वस्वरा
गत्वाकर्षकः। अनुस्वारः पूर्वस्वरं भजते। यथा। अंशुना ते। स्वरभक्तिश्च पूर्वस्वरं भजते। यथा। गार्हपत्यः। विधो

समानेसूत्रस्यास्य पृथक्करणं। क्वचित्स्वरभक्तेः पदांगत्वमापादितं। तथाहि। स्वारा ह्रस्वा स्वराभक्तिं प्रवयवं
नयेद्बुधः। ऋ तस्य पूर्वं दवेति स्वतंत्रा भक्तिरुच्यते॥ ॥नान्तस्थापरमसवर्णं॥ ॥नकारः पूर्वस्वरांगत्व यावर्त्त
कः। अन्तस्थापरं व्यंजनं तस्याः अन्तस्थाया असवर्णं विलक्षणं पूर्वस्वरांगं न भवति। अथ परस्वरांगं तदिति वे
दितव्यं। स्वतस्थातुमशक्यत्वात्। यथा। अध्यवसाय दिशः। मधुमिश्रेण। अश्लोणया। इरेला। अन्तस्थापरा यस्मा
दन्तस्थापरं। असवर्णमिति किं। परिवाप्यं विन्वीत॥ ॥नासिक्यश्च॥ ॥परस्वरं भजते। यथा। रुक्ममुपदधाति।
राइस्सूकरः॥ ॥स्पर्शश्चोष्मपरऊष्मावे सरश्च॥ ॥पूर्वश्चकारः। नासिक्याइत्यनेन समुच्चयवाचकः। उन्नरस्तुपर
स्वरांगत्वाकर्षकः। ऊष्मपरः स्पर्शश्च परस्वरांग भवति। असावूष्मपरश्चेत्। परस्वरान्तश्चेदित्यर्थः। षट् प
द्यते। वषट्स्वाहा। ऊष्मपरश्चेदिति किं। अक्ष्णाया व्याचारयति। ऊष्मा परो यस्मात् असावूष्मपरः॥ ॥स्वरितात्सं
हितायामनुदात्तानां प्रचयउदात्तश्रुतिः॥ ॥स्वरितात्परेषामनुदात्तानां अनुदात्तयोरनुदात्तस्यवा सं
हितायां प्रचयो नाम धर्मो भवति। यथा। अग्ने दुध्र गव्य किंशिल वन्यया ते। अनुदात्तानामिति किं। अग्ने
दुध्र। संहितायामिति किं। अग्ने। दुध्र। गव्य। किंशिल। वन्ये। उदात्तस्य श्रुतिरिव श्रुतिर्यस्यासावुदात्त
श्रुतिः। प्रचयस्वरूपनिरूपणं। अतो न पुनरुक्तिशंका॥ ॥नोदात्तस्वरितपरः॥ ॥उदात्तपरः स्वरितपरो वा
अनुदात्तः प्रचयो न भवति। यथा। तया देवाः। तदाहुः। ककुभगती। उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ। तौ परौ य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मात्तत्रथोक्तः॥ ॥स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्याः॥ ॥उत्तमपरादनुत्तमात्स्पर्शादानुपूर्व्या
द्यथाक्रमं नासिक्या आगमा भवति। प्रथमस्पर्शात्प्रथमनासिक्यः। द्वितीयाद्द्वितीयः। एवमन्यत्रापि। य
था। तत्प्रत्नथा। विमथ्नानाः। विघ्नातो अग्ने। दारूणि दध्मसि। इत्यादि। स्पर्शादिति किं। कल्माषी भवति। अ
नुत्तमादिति किं। सुम्नायसुम्निनीः। उत्तमपरादिति किं। शङ्खः सगरः॥ ॥नान्यमानेके॥ ॥नान्नासिक्यान्
केशाविनेयमाहुर्ब्रुवते। उक्तान्येवोदाहरणानि॥ ॥हकारान्नणमपरान्नासिक्यं॥ ॥हकारादिति कर्मणि ल्य
प्। लोपे पञ्चमी। तस्मान्नणमपरहकारमारुह्य नासिक्यं भवति। सानुनासिको हकारः स्यादित्यर्थः। अह्नो
केतुः। अपराह्णे। ब्रह्मवादिनः॥ ॥रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः॥ ॥रेफस्य वोष्मणश्च संयोगे सति रे
फस्वरभक्तिरिति जानीयात्। स्वरस्य भक्तिः स्वरभक्तिः। योऽस्य रेफस्य समानस्वरः तद्भक्तिः स्यात्। ऋकारस्था
स्य जिह्वाग्रकरणत्वेन रश्रुत्या च समानधर्मः। भक्तिरवयव एकदेश इति यावत्। तद्द्वेधा भवति। ऋकारा
वयवयोर्भवतीत्यर्थः। सूत्रेणानेन स्वरभक्तिरेव विहिता। स्वरभक्तिस्वरूपं तु विस्पष्टं व्याचष्टे वररुचिः। ऋ
कारादिरणुमात्रा रेफो द्विमात्रामध्ये शेषा स्वरभक्तिरिति। अस्यायमर्थः। विभज्यतेऽसौ वररूप्यते बुधैः। चतु
र्भिरणुभिर्मात्रा प्रमाणमिति स्मृतं। मात्रिकस्य ऋकारस्यादिरणुमात्रा चतुर्भागो मध्ये रेफो द्विमात्रा शेषा
चतुर्मात्रः स्वरभागः। एतदृकारस्वरूपं। अत्र रेफे द्विमात्रे ऽनुपमाने संनिहितौ भागौ पूर्वापरावणुसंहितौ प्रत्येकं

श्रीः
६२

स्वरभक्तिनामधेयं लभ्यते। सा च स्वरभक्तिर्द्विमात्रा। अत्र स्वरभक्तिरित्यारोक्यशिक्षाकारैरुक्तं। रामदेवो मुख्य
गोदृयाहृकारश्चलताद्य्या। शावरेणुद्विवृता हकारे संवृताविदुरिति। जौवेश्रहामिसोपेमृत्रोह कामा नोवा
स्वरभक्तिः। स्वरभक्तिरपरं शिक्षायामुक्तं। करेणुः कर्विणी चैव हरिणी हारिता तथा। हंसपदेति विज्ञेयाः पञ्चैताः
स्वरभक्तयः। करेणुरहयोर्विद्यात्कर्विणी लहकारयोः। हरिणी रशयोर्योगे हारिता लशकारयोः। पात्र हंस
पदा नाम स्यादुरेफषकारयोः। एवं पञ्चविधा भक्तिर्मुख्येरेत्स्वर्गकामुकः॥ ॥न क्रमे प्रथमपरे प्रथमपरे॥ ॥क्रम
शब्दो द्वित्वपर्यायः। कथमेतत्प्रकृतिविक्रमः क्रम इत्यत्र द्वित्वस्यैव क्रमशब्देनाभिधानात्। अत्रापि स एवार्थ
इति निश्चिनुमः। ऊष्मणः क्रमे सति तस्मिन्नूष्मणि प्रथमपरे वा सति न स्वरभक्तिर्भवति। क्रमे यथा। दा
र्श्यं। वर्ष्याः स्यः। वर्चसि। प्रथमपरे यथा। अदेवत्रं ज्योतिः। कार्ष्णी उपानहौ। प्रथमः परो यस्मादसौ प्रथमप
रः॥ ७ ॥ न॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकविंशोऽध्यायः॥ ७ ॥ ना ३८८ ॥ ॥ ॥ शब्दः प्रकृ
तिः सर्ववर्णानां॥ ॥सर्ववर्णानां शब्दो ध्वनिः प्रकृतिर्मूलकारणं भवति। वर्णशब्देन स्वरव्यञ्जनात्मको राशिरु
च्यते। सर्वे वित ते वर्णाश्च सर्ववर्णाः तेषां॥ ॥तस्य रूपान्यत्वे वर्णान्यत्वं॥ ॥प्रतिश्रुत्कास्थानत्वे दाहस्प्रह
किन्तु तस्य रूपान्यत्वे सति वर्णान्यत्वं स्यात्। यथा। अ इ उ ऋ इत्यादि॥ ॥तत्र शब्दद्रव्याण्युदाहरिष्यामः॥ ॥तेषां
वर्णानां सर्वत्र संचारात् प्रयोगे शास्त्रे कथमुच्यते। तस्य रूपाणि। तस्य शब्द इति पर्यायनाम तत्र तस्मिन् शास्त्रे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यानि द्रव्याणि भवन्ति। तान्युदाहरिष्यामः। यत्कर्म येन क्रियते तत्तस्य द्रव्यं साधनमिति यावत्। यथा। घटस्य मृ
दिति। एवं शास्त्रस्य वर्णा यानि द्रव्याणि सव्यवहारार्थानि कर्तव्यानि। तानि व्याख्यास्यामः। शब्दस्य द्रव्याणि
शब्दद्रव्याणि तानि॥ ॥वर्णकारो निर्देशको॥ ॥वर्णशब्दः कारशब्दश्च निर्देशको वाचकौ स्याताम्। यथा। लव
र्णमेजनशकुनीति। अथ षकार सकार विसर्जनीया इति। वर्णश्चकारश्च वर्णकारो॥ ॥वा पीत्यनादेशको॥ ॥
वा। अपि। इत्येतावनादेशको स्याताम्। पूर्वपक्षो नादेशः स्मृत्यते। यथा। स्वसदामासिंबव्रश्चा इति परोपि॥ ॥
[illegible] विनिवर्तका धिकारकावधारका॥ ॥ अथ एवाद्यये शब्दा यथाक्रमेण विनिवर्तका धिकारका श्री:
वधारकाश्च भवन्ति। यत्र तु शब्दः श्रूयते तत्रानिवृत्तिः। यत्राथ शब्दस्तत्राधिकारः। यत्रैव शब्दस्तत्रावधारणं वेदि ७०
तव्यं। यथा। रेफस्तु रस्य। अथ संहितायामेकप्राणभावो। स्वरादावेकप्राणभावो यथा। विशेषणनिवर्तय
तीति निवर्तकः॥ ॥वेतिवैनाधिकः॥ ॥अधिकरोतीत्यधिकारकः। अवधारयतीत्यवधारकः॥ ॥वेति वैना
दिकः॥ ॥वेत्येव शब्दो वैनाधिको वैकल्पिको भवति। यथा। पुरजनासिक्यावा॥ ॥नेति [illegible]॥ ॥
नशब्दः प्रतिषेधको भवति। यथा। नस्तुत्योगनीति॥ [illegible] आयान्नैगात्राणां दैर्घ्यं दारुण्य
ं [illegible] तदर्थमिदमारभ्यते। लोकवद्यावधिको वारणप्रतिषेधार्थः। [illegible] एतानि साधनानि शब्दस्योच्चैः कराणि शब्दमुच्चैरु
स्वरस्य काठिन्यता। अणुतारवस्य गलविवरस्य संवृतता। एतानि साधनानि शब्दस्योच्चैः [illegible]

दात्तं कुर्वतीत्यर्थः। उच्चैः शब्दमुच्चारयतात्र तत्कर्तव्यमिति विधिः॥ ॥अन्ववसर्गो मार्दवमुरुतारवस्येति नीचैः कराणि॥ ॥
अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता। मार्दवं स्वरस्य स्निग्धता। उरुता कंठस्य महत्ता। एतानि साधनानि शब्द
स्य नीचैः कराणि। शब्दं नीचमनुदात्तं कुर्वतीत्यर्थः। नीचैः शब्दमुच्चारयन्नेतत्कर्तव्यमिति विधिः। नीचैः कुर्वतीति नीचैः
कराणि॥ ॥मन्द्रमध्यमताराणि स्थानानि भवन्ति॥ ॥मन्द्र। मध्यम। तार। चेति स्थानानि भवन्ति। मन्द्रमिति प्रथमं।
मध्यममिति द्वितीयं। तारमिति तृतीयं। एतेषां स्थानानां प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते। एतानि स्थानानि केषामित्यपे
क्षायामाह परसूत्रं॥ ॥तत्रैकविंशतिर्यमाः॥ ॥तेषु त्रिषु स्थानेषु एकविंशतिर्यमाः स्वरा भवन्ति। तेषां यमानां
मुत्तरत्र प्रयोजनं वक्ष्यते॥ ॥ऋग्विरामः पदविरामो विवृत्तिविरामः समानपदविवृत्तिविरामस्त्रिमात्रो द्विमात्र
एकमात्रोऽर्धमात्र इत्यानुपूर्व्येण॥ ॥ऋग्विरामादयस्त्रिमात्रादिकाला यथाक्रमं भवन्ति। यथा। उन्नाव जस्य
[illegible] इति विरामे इत्यृग्विरामः। इषे। त्वा। ऊर्जे। त्वा। इति पदविरामः। स ध्यानः। तएन। ता अस्मात्। इति विवृत्ति
विरामः। प्रउगमिति समानपदविवृत्तिविरामः। ऋग्विराम ऋग्विरामः। पदस्य विरामः पदविरामः। पदवि
वृत्तौ विरामः। शिक्षायामस्य विशेषकः। [illegible] वत्सानुसृतिरतेव वत्सानुसारिणी। पाकवत्यनुसृ
[illegible] पादोनास्या पाकवती पादमात्रा पिपी
लिका। मात्रा वत्सानुसृतिस्तथा वत्सानुसारिणी। [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समानपदेविहृतिः समानपदविहृतिः। तस्यां विरामः। स
लिका। समानवत्तत्परंयसमानपदं एकपदमित्यर्थः। समानपदेविहृतिः समानपदविहृतिः। तस्यां विरामः। स
मानपदविहृत्तिविरामः। तिस्रोमात्रायस्यासौत्रिमात्रः॥ ॥यद्व्यंजनांतंयदुच्चापिदीर्घं संयोगपूर्वं च तथा
नुनासिकं॥ ॥एतानिसर्वाणिगुरूणिविद्याच्छेषाण्यतोन्यानिततोलघूनि॥ ॥व्यंजनांतंयदक्षरं व्यंजनमंते
यस्यतद्व्यंजनांतं। यदुच्चापिदीर्घमक्षरं संयोगपूर्वं च यदक्षरं संयोगात्पूर्वं संयोगपूर्वं तथानुनासिकं। सा
नुनासिकंयदक्षरं उक्तान्येतानि सर्वाण्यक्षराणिगुरूणिविद्यात् जानीयात्। यथा। व्यंजनांतं। मातेवपुत्रांय श्रीः
था। दीर्घं। तेते घिपतयः। यथा। संयोगपूर्वं। अश्मावर्मे। यथानुनासिकं। बिंदुशाले। शेषाण्यतोन्यानि। अतएभ्यो ७१
गुरुभ्यः। शेषाण्यन्यान्यक्षराणिततोनंतरं लघूनिविजानीयात्। शेषाणीतिकानीत्याशंक्योत्तरश्लोके विहृणो
ति॥ ॥अव्यंजनांतं यद्ध्रस्वमसंयोगपरं च यत्॥ ॥अननुस्वारेणसंयुक्तमेतल्लघुनिबोधत निबोधत॥ ॥
अव्यंजनांतं यदक्षरं यच्च ह्रस्वं यच्चासंयोगपरं यच्चानुस्वारसंयुक्तं एतत्सर्वमक्षरं लघु विजानीध्वं। यथा। अ
व्यंजनांतं यदक्षरं। न व्यंजनांतं अव्यंजनांतं। संयोगः परोयस्मात्तत्संयोग
इदयनादित्यादि। व्यंजनमंतेयस्यतद्व्यंजनांतं न व्यंजनांतं अव्यंजनांतं। संयुक्तं। न अनुस्वारसंयुक्तम ननुस्वार
परं। नसंयोगपरं। असंयोगपरं। अनुस्वारेणासंयुक्तं अनुस्वारसंयुक्तं। ॥छ॥ ॥ ॥ ॥ ॥अथ
संयुक्तं॥ छ॥ ॥ इतिशिक्षायां ... व्याख्याने विवरणे ... विशेषोध्यायः॥ ... इतत
वर्णाविशेषालत्ति॥ ॥अथेत्ययमधिकारः। वर्णानांविशेषोत्पत्तिरुच्यते इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इतत

रंयद्वक्ष्यामः। वर्णानांविशेषोवर्णविशेषः। तस्योत्पत्तिः सातथोक्ता॥ ॥अनुप्रदानात्संसर्गात्स्थानात्कर
णविन्ययात्॥ ॥जायतेवर्णवैशेष्यंपरीमाणाच्चपंचमादिति॥ ॥अनुप्रदानादिभिः पंचभिः करणैर्वर्णवै
शेष्यंजायते। अकारस्यतावदनुप्रदानं नादः संसर्गः कंठेस्थानं हनूकरणविन्ययः ओष्ठोविन्ययोनामवि
न्यासः। परिमाणंमात्राकालः। एवंसर्ववर्णानांबोद्धव्यं। विशेषतावोवैशेष्यं। वर्णानांवैशेष्यं॥ ॥वर्णपृक्तःश
ब्दोवाचउत्पत्तिः॥ ॥एकोमिश्रइत्यर्थः। वर्णमिश्रशब्दोवावाचोवाक्यस्यउत्पत्तिरुपादानकारणंभवति। वर्णइत्यर्थः
ति किं। दुदुत्पादिशब्दानांवाक्यतानान्मादिति॥ ॥सप्तवावस्थानानिभवति॥ ॥वावः सप्तस्थानानिभवंति।
तान्युत्तरसूत्रेवक्ष्यति। येवाक्प्रयुज्यतेयस्मिंश्चतिष्ठतितत्स्थानं। तान्यथाक्रममुदाहरिष्यामः॥ ॥उपांश्व
ध्वाननिभदोपलब्धिमन्मंद्रमध्यमताराणि॥ ॥उपांशुइतिप्रथमंवावःस्थानं। ध्वानइतिद्वितीयं। निमद इति तृती
यं। एवमितराण्यपिनामतः सप्तैतानिस्थानानिजानीयात्। उपरितनंसूत्रमारभ्यप्रत्येकमेवालक्षणंवक्ष्यते॥ ॥
करणवदशब्दममनःप्रयोगउपांशु॥ ॥करणवत्प्रयत्नवदित्यर्थः। नास्तिशब्दोध्वनिरित्यस्मिन्नशब्दं अमन
साप्रयोगोमनः। नास्तिमनःप्रयोगोयस्मिन्नित्यमनःप्रयोगं॥ स्थानवावइदंउपांशुइत्युपदिश्यते तत्रकरणवदि
तिकृत्स्नं तावनिवृत्त्यर्थं। अशब्दमितिशब्दस्याप्यत्यंतार्थं। अमनःप्रयोगमितिउदात्तादीनांसाकल्येकप्रयो
गप्रतिषेधार्थं॥ ॥अक्षरव्यंजनानामनुपलब्धिर्ध्वानः॥ ॥अक्षराणिस्वराः। अक्षराणांव्यंजनमानांचअनुप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लाक्षिधानो नाम द्वितीयवाक्स्थानं उपांशुलक्षणेप्यनुपलब्धौ सत्यां पुनर्वचनशब्दोपलब्धिविधानार्थं। अक्ष
रव्यंजनानां भेदग्रहणमात्रतीक्ष्ण्यार्थं। अत्यंतानुपलब्धिरित्यर्थः। आमण्यस्य यद्योरारणयस्यापि कृष्यामि
ति। अन्ये त्वाहुः। अक्षरव्यंजनानां लविसर्जनीयादीनामनुपलब्धिरिति॥ ॥ अनुपलब्धिर्निमदः॥ ॥
अक्षरव्यंजनानामुपलब्धिर्निमदो नाम तृतीयवाक्स्थानं भवति। सशब्दोपलब्धिर्मन्द्र। अक्षरव्यंजनानां स
शब्दोपलब्धिर्मन्द्रनाम चतुर्थं वाक्स्थानं॥ ॥उरसि मंद्र॥ कंठे मध्यमं। शिरसि तारं। ... नाम पंच श्री:
स्थानं ... स्थाने प्रयोग उपलभ्यते। ... यत्रोरसि स्थाने प्रयोग उपलभ्यते। तन्मंद्रं नाम वाक् ७२
स्थानं। यत्र शिरसि स्थाने प्रयोग उपलभ्यते। तन्मध्यमं नाम षष्ठं वाक्स्थानं। यत्र शिरसि स्थाने प्रयोग
पंचमं स्थानं। यत्र कंठे स्थाने प्रयोग उपलभ्यते। तत्तारं नाम सप्तमं वाक्स्थानं। एतेषु दितश्च तुर्णां यज्ञादिषु प्रयोगः। मंद्रः प्रातः सवने उपयु
ज्यते। मध्यमं माध्यंदिने सवने तारं तृतीयसवने शिक्षाचैव वक्ष्यति। प्रातः पठेन्नित्यमुरः स्थितेन स्वरे
ण शार्दूलरुतोपमेन। मध्यंदिने कंठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन। तारं तु विद्यात्सवनं तृतीय
शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यं। मयूरहंसान्यभृतस्वनानां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन॥ ॥मंद्रादिषु त्रिषु स्था
नेषु सप्तसप्त यमाः॥ ॥ त्रिषु मंद्रादिषु स्थानेषु एकैकस्मिन् सप्तसप्त यमा भवंति। यमाः स्वरा उदात्तादयः इति
याज्ञ सप्त सप्तेति नी स्वामाः एकैकस्मिन्निति लभ्यते। केते यमाइत्याशंक्यांतरसूत्रेणाह॥ ॥क्रुष्ट

प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमंद्रातिस्वार्याः॥ ॥ क्रुष्टश्च प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थश्च मंद्रश्चातिस्वार्य
श्च क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमंद्रातिस्वार्याः। ते तथोक्ताः। एते खलु यमानाम॥ ॥ तेषां दीप्तिजोपलब्धिः॥ ॥
तेषां खलु सप्त यमानां उत्तरोत्तरा दीप्तिजा पूर्वपूर्वोपलब्धिः स्यात्। तत्कथं। अतिस्वार्यदीप्तिजा मंद्रोपलब्धिः। मं
द्राच्चतुर्थोपलब्धिः। चतुर्थात्तृतीयः। तृतीयाद्द्वितीयः। द्वितीयात्प्रथमः। प्रथमात्क्रुष्ट उपलभ्यते॥ ॥द्वि
तीयप्रथमक्रुष्टास्त्रय आह्वारकः स्वराः॥ ॥द्वितीयश्च प्रथमश्च क्रुष्टश्चेते तथोक्ताः। एते त्रय आह्वारकस्वराः
स्युः। एषां तेरेव प्रयोगो वेदितव्यः। आह्वारकाणां स्वराः आह्वारकस्वराः॥ ॥मंद्रादयो द्वितीयांताश्चत्वार
स्तैत्तिरीयकाः॥ ॥मंद्रादयश्चत्वारो द्वितीयांताः स्वराः मंद्रचतुर्थतृतीयद्वितीयास्तैत्तिरीयकाः स्युः॥ ॥द्वितीया
मंद्रस्तैत्तिरीयाणां तृतीयचतुर्थावनंतरौ तच्चतुर्यममित्याचक्षते॥ ॥ तैत्तिरीयाणां द्वितीया खलु मंद्रो जाय
ते। तदनंतरं तृतीयचतुर्थौ स्यातां। एतदेव द्वितीयादिःस्वरमंडलं चतुर्यममित्याचक्षते। यो द्वितीयः स उदात्तः।
यो मंद्रः सोनुदात्तः। यौ तृतीयचतुर्थौ तौ स्वरितप्रचयावित्यर्थः। अनेन सूत्रेण पूर्वेषामेव चतुर्णां स्वराणां
क्रमनियमः क्रियते। चतुःस्वरत्वात् पूर्वसूत्रेणैवोक्ता। तस्मादत्र चतुर्यममित्येतत्संज्ञा विधिना परममितिप्रती
यते॥ ॥तस्मिन्द्वितीयमांतराहत्तिः॥ ॥ द्वौ वर्तौ यमौ द्वियमौ। द्वियमयोरंतराहत्तिर्मध्ये हत्तिस्तस्मिन्ननु
दात्ते भवति। स्वरितत्वं प्रचयत्वं चानुदात्ते भवतीत्यर्थः। यथा। सनः पवित्र। पर्यवदत। केचिदन्यथा कथयंति। तस्मि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नवत्रथम[illegible]तीयमीतराहति:। स्वरद्वयस्यमध्येवर्णनान स्यात्॥ ॥अनुदात्तोहृदिज्ञेयोमूर्ध्न्युदा
[illegible]र्णमूलीयः सर्वास्यः प्रचयस्मृतः॥ ॥उदात्तानुदात्तयोर्मध्ये स्वरितप्रचयोरतराह
[illegible]हृतः॥ स्व[illegible]हस्तविन्यासः समये विस्वरितप्रचयोरतराहति। पदिश्यते। उदात्तमाख्याति
[illegible]ति। तथा। कौह[illegible]मूर्धा। अतेव मध्ये स्वरितो ध्रुतं वकनि[illegible]कायामनुदात्तमेवेति। शिक्षा
[illegible]ली नासे[illegible]मूलनिविष्ट मूर्धा। अतेव मध्ये [illegible]नी। नाय स्वार ध्रुतोदात्तानमुष्ठाग्रणानि
वयन[illegible]वेयवस्याति॥ ॥कनिष्ठिकानामिकायम[illegible]नी॥ ॥यदेतदावार्यैः चतुर्यमिति सुक्तं। तस्यव श्री:
दिते[illegible]नैव व्याख्यान द्वयमेतत्॥ ॥तामुपादेक्ष्यामः॥ ॥यदेतदाचार्यैः चतुर्यमिति मुहुरष्येत॥ ॥तच्चतुर्य ७३
[illegible]। तामुपदेक्ष्यामः पुरस्तात। तानिति[illegible]हैन पूर्वोक्तहति मात्र मनुरुध्येत॥ ॥तच्चतुर्य वेनवयमयउ
[illegible]॥ ॥इत्यनेनम[illegible]रेण चतुर्यममिति सुक्तं। यद्यपि मंत्रा द्वौ द्वितीयौ वा इत्यादि सूत्रद्वयेनचयमयउ
[illegible]यथासिद्धं [illegible]इत्यर्थं इममर्थं प्रदर्शयति। यतः कारणादेव मन्येमन्यते। स्व
[illegible]तथापि सस[illegible]रात्र[illegible]क्रमविक्रमसंपन्नाम द्रुतामविलंबितां। नी — १००
रत्र यमत्रै उदात्तानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः[illegible]नीति॥ ॥तैत्तिरीयाख्यारकं मेहान्निरूपको यश्लो
[illegible]स्वरसंपन्नां वेद द्रुतवतीं[illegible]वती[illegible]वति॥ ॥तैत्तिरीयास्वारकं मेहान्निरूपको यश्लो
[illegible]स्वरसंपन्नां वेद द्रुतवतीं स्वरांवेदहुतवतीं[illegible]स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीव मितसुक्तलक्षणाः। अद्रुतामच
[illegible]क्रमसंपन्नां। क्रमो नाम द्वित्वं। विक्रमस्[illegible]रितयोर्मध्ये यत्र नीव मितसुक्तलक्षणाः। अद्रुतामच
[illegible]क्रमसंपन्नां। क्रमो नाम द्वित्वं। विक्रमस्[illegible]वरितयोर्मध्ये यत्र नीव मितसुक्त लक्षणाः। अद्रुतामच
[illegible]द्वित्वं। नर्तनी[illegible]स्वरसंपन्नां। अनुदात्तोदात्तस्वरितसंहितां ध्रुतवतीं प्रचयवतीं समां उदात्तादि